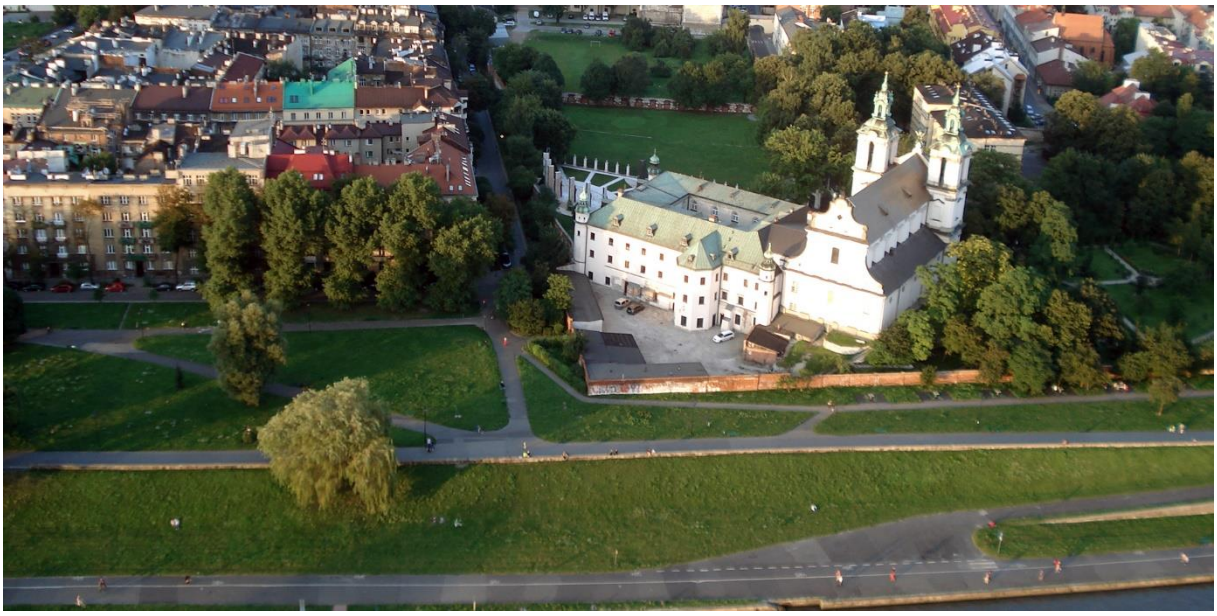

PLAN OCHRONY PARKU KULTUROWEGO
KAZIMIERZ ZE STRADOMIEM W KRAKOWIE

ETAP II: ANALIZA STANU ISTNIEJĄCEGO

CZ. A: STUDIUM HISTORYCZNE KAZIMIERZA ZE STRADOMIEM WRAZ Z ANALIZĄ ZASADNOŚCI UTWORZENIA PARKU KULTUROWEGO

DR HAB. INŻ. ARCH. URSZULA FORCZEK-BRATANIEC, PROF. PK
MGR HIST. ROMAN MARCINEK
DR HAB. INŻ. ARCH. ZBIGNIEW MYCZKOWSKI, PROF. PK
MGR INŻ. ARCH. KRAJ. ALEKSANDRA RYKACZEWSKA
MGR INŻ. ARCH. KRAJ. PAULINA NOSALSKA
DR ANDRZEJ SIWEK
DR N. HUM., MGR INŻ. ARCH. JERZY WOWCZAK

Zdjęcie lotnicze obszaru opracowania; google maps

Spis treści

Granice parku kulturowego 4

Podstawa opracowania i materiały wyjściowe 9

Analiza zasadności utworzenia parku kulturowego 15

Cele utworzenia parku kulturowego 17

Scenariusze zjawisk związanych z utworzeniem lub zaniechaniem utworzenia parku kulturowego 19

Dotychczasowa ochrona walorów kulturowych, przyrodniczych i kształtowania krajobrazu Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem 22

Ochrona planistyczna 27

Działania konserwatorskie 29

Pomnik Historii i Lista światowego dziedzictwa UNESCO 31

Zestawienie obiektów wpisanych do rejestru zabytków 40

Studium historyczne Kazimierza i Stradomia 82

Stan badań 82

Uwarunkowania geologiczno-hydrologiczne 82

Kalendarium 89

Przekształcenia terenu w ujęciu map historycznych ... 123
Wydzielenia historyczno-przestrzenne ... 141
Kazimierz „chrześcijański" ... 142
Miasto Żydowskie ... 168
Stradom ... 181
Łąka św. Sebastiana ... 194
Planty Dietlowskie ... 202
Plac na Groblach ... 212
Bulwary wiślane ... 219
Bulwar Czerwieński ... 223
Bulwar Inflancki ... 226
Bulwar Kurlandzki ... 228
Dajwór ... 229
Kwartał św. Wawrzyńca ... 232
Podstawa źródłowa ... 238
Źródła drukowane ... 238
Mapy i plany ... 240
Wybrana bibliografia ... 242

Granice parku kulturowego

Uchwała nr XVIII/363/19 Rady Miasta Krakowa z dnia 12 czerwca 2019 r. w sprawie ogłoszenia o podjęciu prac nad utworzeniem parku kulturowego pod nazwą Park Kulturowy Kazimierz ze Stradomiem wskazuje, iż działanie podejmuje się w związku z art. 16 ust. 1 i 1a ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710, 954). Celem działania jest przygotowanie uchwały Rady Miasta o powołaniu parku kulturowego. Zgodnie z art. 16 ust. 2 cytowanej Ustawy „uchwała *określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia*". Dla ustanowienia parku kulturowego, jak dla każdej z prawnych form ochrony, szczególnie istotne jest wskazanie granic obszaru chronionego. Park kulturowy tworzy się „*w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej*".

Zatem wnioskowane granice muszą uwzględniać zarówno zasoby występujących w danym obszarze zabytków, wartości krajobrazowych, jak i uwarunkowania historyczne kształtujące miejscowe tradycje budowlane i osadnicze. W przypadku Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem oczywistą przesłanką są historyczne granice dawnego miasta lokacyjnego – Kazimierza i jego przedmieścia – Stradomia. Jednocześnie Park Kulturowy Kazimierz ze Stradomiem wpisuje się w szerszą politykę ochrony krajobrazu kulturowego historycznego miasta, zapoczątkowaną przez Gminę Kraków powołaniem Parku Kulturowego Stare Miasto. Granice nowo kreowanego parku z zasady mają być zsynchronizowane z granicami parku już istniejącego i mają służyć budowaniu spójnego systemu ochrony historycznych krajobrazów Krakowa.

Ze względu na znaczenie granic ochrony dla skuteczności i jakości tejże ochrony wytyczenie granic poprzedziła dyskusja merytoryczna. Rozważano pięć wariantów wyznaczenia granic dla Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem. Jednym z założeń było stwierdzenie, iż ma to być część perspektywicznie planowanego i etapowo realizowanego „centralnego" parku kulturowego – Historyczne centrum Krakowa – Stare Miasto, Kazimierz ze Stradomiem oraz Podgórze. Docelowo koncepcja parków kulturowych powinna sięgać po Dębniki, Zwierzyniec (i teren dawnego, projektowanego niegdyś Zwierzynieckiego Parku Kulturowego), a przede wszystkim Piasek, Kleparz i Wesołą, czyli obejmować miasto w granicach dziewiętnastowiecznego (a może lepiej międzywojennego) zasięgu rozwoju. W tym procesie etapem o wysokim stopniu aktualności i pilności w kontekście potrzeb ochrony jest ustanowienie Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem, jako naturalnego dopełnienia dotychczasowego Parku Kulturowego Stare Miasto. W związku z powyższym przy wytyczeniu granic rozważono:

1. Uwarunkowania historyczno-krajobrazowe;
2. Granice wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa – zasięg wyznaczony na mapie wpisu na listę UNESCO;
3. Granice wpisu Pomnika Historii – zasięg wyznaczony w załączniku do Rozporządzenia Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej z 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii. (MP Nr 50 poz.418);
4. Granice historyczno–topograficzne – granice oparte na formach terenowych i trwałych przeszkodach, takich jak koryto Wisły czy nasyp linii kolejowej;
5. Granice krajobrazowo – logistyczne – granice wyznaczone w odniesieniu do podziału na wnętrza architektoniczne – krajobrazowe, z uwzględnieniem widoków na zabytek i z zabytku, czyli

uwzględniające bloki zabudowy obrzeżnej w stosunku do zespołu historycznego, dla zabezpieczenia ewolucji „tła krajobrazowego";

6. Granice otuliny (strefy buforowej) wpisu UNESCO.

W fazie roboczej dokonano skróconej analizy SWOT dla dyskutowanych wariantów granic parku kulturowego:

Wariant 1 – w odniesieniu do granic wpisu na Listę UNESCO

Mocne Strony

- granice akceptowane i „wrośnięte" w myślenie o zabytkowym Krakowie,
- granice obejmują bezdyskusyjnie najcenniejsze zespoły zabudowy śródmiejskiej.

Słabe Strony

- wykrój granic pozostawia „na zewnątrz" istotne obszary krajobrazowe, szczególnie u stóp Wawelu (decydujące o widoku, na, ale ważne też w widoku z Wawelu),
- jest to granica bez jakiejkolwiek „strefy ochronnej", najskromniejszej strefy buforowej, niezbędnej między innymi w pragmatyce UNESCO.

Szanse

- tak skonstruowany park kulturowy może być mocnym przygotowaniem do sporządzenia planu zarządzania miejscem UNESCO,
- jest to sposób na ugruntowanie ochrony w obszarze już docenianym.

Zagrożenia

- pozbawiamy się instrumentów sterowania ewolucją otoczenia zespołu o najwyższych walorach zabytkowych,
- ewentualne zmiany dokonywane bezpośrednio przy granicy obszaru będą znaczącą ingerencją w krajobrazowe postrzeganie historycznego centrum.

Wariant 2 – w odniesieniu do granic Pomnika Historii

Mocne Strony

- granice obejmujące lwią część historycznego miasta, po obszary urbanizowane w początkach XX w.,
- jest to obszar podwyższonej ustawowej odpowiedzialności wynikającej z rangi pomnika historii w hierarchii zespołów zabytkowych w Polsce.

Słabe Strony

- obszar o zróżnicowanym charakterze zarówno, co do tkanki urbanistycznej, jak i prezentowanych wartości i uwarunkowań historycznych.

Szanse

- integracja i intensyfikacja ochrony w granicach uznanych ustawowo,
- uprzedmiotowienie pomnika historii, jako obszaru chronionego.

Zagrożenia

- rozległość obszaru objętego jednorazowym działaniem,
- problem „otoczenia" podobnie jak w przypadku wariantu 1 tylko przesunięty o moduł w skali układu urbanistycznego.

Wariant 3 - granice „naturalne" (Wisła, Aleje, od wschodu Linia Kolejowa)

Mocne Strony

- czytelne w terenie i mocno ugruntowane granice – bariery dla delimitacji obszaru,
- obszary już objęte formami ochrony (wpisy obszarowe), które dopowiadamy w parku kulturowym.

Słabe Strony

- pozostawienie poza granicami Podgórza i rejonu ulicy Kopernika – obszarów cennych, potwierdzonych granicami Pomnika Historii,
- nierównomierność „strefy ochronnej" dla historycznego centrum.

Szanse

- topograficzna jednorodność terenu,
- stosunkowo zrównoważony typ układu urbanistycznego.

Zagrożenia

- degradacja obszarów wyłączonych z granic parku kulturowego,
- problem sąsiedztwa, podobnie jak w wariantach poprzednich (Aleje, przeciwległy brzeg Wisły).

Wariant 4 - granice „z marginesem granicznym" uwzględniające pas zabudowy lewobrzeżnej Wisły, blok zabudowy flankującej Aleje od zachodu i północy, biegnące podnóżem nasypu kolejowego od wschodu.

Mocne Strony

- zabezpieczenie krajobrazowe – „domknięcie" wnętrz architektoniczno – krajobrazowych,
- stworzenie „bufora" widokowego.

Słabe Strony

- przecięcie granic pomnika historii,
- przecięcie podziałów historycznych i logiki rozwoju układu urbanistycznego.

Szanse

- nowa koncepcja ochrony krajobrazowej centrum,
- stworzenie przyczółków ochrony w obszarach peryferyjnych.

Zagrożenia

- destrukcja tradycyjnych podziałów urbanistycznych,
- sztuczność, zagubienie czytelności granic ochrony.

Wariant 5 – granice strefy buforowej UNESCO

Mocne Strony

- obejmują całość obszaru chronionego i obserwowanego w kontekście Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO,
- w znacznej mierze pokrywają się z niezrealizowaną koncepcją wpisu do rejestru zabytków układu urbanistycznego Krakowa w granicach rdzenia Twierdzy Krakowa.

Słabe Strony

- rozległość i różnorodność obszaru poddanego jednorazowej akcji porządkowania,
- nie są to granice rozwiązujące wszystkie problemy historycznego krajobrazu Krakowa (wyłączony Salwator, rejon Błoń i Parku Jordana, Czarna Wieś, etc.)

Szanse

- kompleksowe rozwiązanie ochrony obszaru zgłoszonego do UNESCO, jako objętego ochroną specjalną,
- ujednolicenie polityki krajobrazowej na przeważającym obszarze centrum miasta.

Zagrożenia

- rozległość i zróżnicowanie obszaru stanowi znaczne wyzwanie logistyczne dla zarządcy w okresie funkcjonowania parku kulturowego – obszar trudny do zarządzania,
- możliwe trudności z uchwaleniem rygorów ochronnych dla tak rozległej strefy.

W wyniku porównania wariantów granic docelowego „śródmiejskiego parku kulturowego", jako umotywowany pod względem wartości zasobu i uwarunkowań prawnych wskazuje się wariant 2 – granice pomnika historii. Z zastrzeżeniem, że docelowo należy zakładać powołanie pierścienia parków kulturowych „buforowych", zapewne o zmniejszonym stopniu ograniczeń i zapisów ochronnych, ale zabezpieczających „tło" krajobrazowe dla historycznego centrum objętego uznaniem za pomnik historii.

Ze względów logistycznych procedowanie powołania „śródmiejskiego parku kulturowego" jest możliwe tylko w działaniu etapami:

Etap 1: dokonany – Park Kulturowy Stare Miasto
Etap 2: aktualny – Kazimierz ze Stradomiem i Bulwary Wiślane
Etap 3: docelowy – „obszar pomnikowy" – Podgórze, Nowy Świat, Piasek, Kleparz – Wesoła - rejon ul. Kopernika
Etap 4: dopełniający – Pierścień Parków „Strefy buforowej" (granice strefy buforowej UNESCO i przyległości).

Finalnie przyjęto, iż **granice Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem zostaną poprowadzone:** od wschodu przy zachodniej podstawie nasypu linii kolejowej, do kolejowego mostu na Wiśle, od południa i zachodu osią koryta Wisły do Mostu Dębnickiego, od północy linią Bulwarów Wiślanych (do granicy ul. Zwierzynieckiej i Powiśle), z aneksem Placu na Groblach (wydzielonego granicami osi ulic), z włączeniem pasa zabudowy (w granicach działek katastralnych) w pierzei północnej ulicy Powiśle (od skrzyżowania ze wschodnią jezdnią okalającą Plac na Groblach i Podzamcze do skrzyżowania z ul. Straszewskiego) – granica opiera się o północne granice działek katastralnych oraz zawraca wzdłuż ul. Podzamcze w linii elewacji kamienic, by zachodnim skrajem alejki u stóp Wawelu połączyć się z Bulwarami Wiślanymi, dalej otaczając podstawę Wzgórza Wawelskiego łączy się z ul. Bernardyńską i biegnie dalej po elewacjach budynków ul. Bernardyńskiej i ul. św. Gertrudy, aż do skrzyżowania z ul. Starowiślną. Tu skręca zdecydowanie na południowy wschód i w osi ulicy prowadzi do skrzyżowania z ul. Dietla. Skręca na północny wschód i osią ul. Dietla dochodzi do wiaduktu kolejowego, skąd u podstawy nasypu biegnie na południe wyznaczając granicę wschodnią obszaru.
Tak wytyczone granice są komplementarne dla obszaru chronionego w granicach Parku Kulturowego Stare Miasto oraz uwzględniając istotne w skali krajobrazowej granice topograficzne (rzeka, linia kolejowa) zakreślają obszar historycznego Kazimierza ze Stradomiem z poszanowaniem ich XIX i XX wiecznego rozwoju. Co nie jest bez znaczenia, w tak wytyczonych granicach obu parków kulturowych (Stare Miasto, Kazimierz) mieści się w całości obszar dobra światowego dziedzictwa UNESCO, co znacząco podnosi faktyczny standard ochrony i jest godnym podkreślenia wypełnianiem zobowiązań konwencyjnych w zakresie ochrony dóbr o najwyższych wartościach w skali globalnej. Opisane powyżej granice ilustruje załączona mapka.

Podstawa opracowania i materiały wyjściowe

Przedmiotem opracowania jest projekt planu ochrony Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem w Krakowie. Obowiązek sporządzenia planu ochrony dla parków kulturowych wynika z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710, 954). Podstawą do sporządzenia opracowania jest umowa z Gminą Miejską Kraków nr W/I/4800/KD/485/2019 z dnia 28 października 2019 r.

Ponadto podstawą do sporządzenia opracowania jest szereg dokumentów, wymienionych poniżej:

1. Konstytucja RP (Dz.U. 1997, NR 78 poz. 483 z późn. zm.);
2. Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - Kodeks cywilny (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1740);
3. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tj. Dz.U. 2020 poz. 713, 1378, z 2021 r. poz. 1038);
4. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. - Prawo budowlane (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1333, 471, z 2021 r. poz. 11, 234, 282, 784);
5. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1990, z 2021 r. poz.11, 234);
6. Ustawa z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710, 954);
7. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tj. Dz. U. z 2021 r. poz. 741, 784, 922);
8. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565, 2127, 2338, z 2021 r. poz. 802, 868, 1047);
9. Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. 1976 nr 32 poz. 190)
10. *Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention, (43 COM 11A, 2019 - WHC.19/01 10 July 201); https://whc.unesco.org/en/guidelines/;*
11. *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites, Feilden B.M., Jokilehto J.; ICCROM, Rome 1993 (document 27, 2003);*
12. *Założenia Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Miejskiej Kraków na lata 2016-2020;*
13. *Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony, oprac. zespół Z. Myczkowskiego, Kraków 2005;*
14. Strategia Rozwoju Turystyki w Krakowie na lata 2014-2020 (Uchwała RMK nr CXXI/1965/14);
15. Program Strategiczny Promocji Miasta Krakowa na lata 2016-2022 (Uchwała RMK nr LIX/1297/16);
16. Program Rozwoju Kultury w Krakowie do roku 2030 (Uchwała RMK nr LXXIX/1933/17).

Projekt planu ochrony ma na celu uszczegółowienie i rozwinięcie zasad ochrony obszaru, przy uwzględnieniu zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego obowiązujących na terenie Kazimierza i Stradomia i Bulwarów Wiślanych w Krakowie, planowanych do objęcia szczególną ochroną w formie parku kulturowego. Przeważający teren Kazimierza i Stradomia położony jest w granicach objętych wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz wchodzi w skład historycznego zespołu miasta, uznanego zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej

Polskiej z 8 września 1994 r. za Pomnik Historii (Monitor Polski z 1994 r. Nr 50, poz. 418). Układ urbanistyczny Kazimierza i Stradomia jest wpisany do rejestru zabytków nr A-12 z 23 lutego 1934 r., uzupełnieniem tego wpisu jest decyzja w sprawie wpisania układu urbanistycznego oraz zespołu zabudowy Kazimierza w obrębie tzw. „nowego miasta" wraz z historycznymi przedmieściami: Łąką św. Sebastiana, Podbrzeziem oraz polami Kazimierzowskimi pod numerem rejestru A-1273/M z 18 lipca 2011 r. Powołanie parku kulturowego nie jest sprzeczne z już ustanowionymi formami ochrony, lecz stanowi uzupełnienie i dopełnienie systemu ochrony. Przedmiotem ochrony w parku kulturowym jest krajobraz, rozumiany, jako fizjonomia środowiska kulturowego i przyrodniczego oraz jako synteza wszystkich procesów, rozgrywających się na tym terenie w perspektywie historycznej, kształtujących jego współczesność i przyszłość. Opracowanie ma stać się zapisem optymalizacji procesów, kształtujących krajobraz obszaru planowanego do objęcia parkiem kulturowym. W szczególności opracowanie ma stanowić zapis diagnozy oraz prognozy dynamicznego kształtowania tegoż krajobrazu.

W związku z powyższym projekt planu ochrony sporządzony został na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa w oparciu o materiały:

1. Wytyczne i materiały Urzędu Miasta Krakowa;
2. Mapę ortofotograficzną;
3. Mapę zasadniczą z zasobu geodezyjno – kartograficznego UM Krakowa;
4. Dane z Miejskiego Systemu Informacji Przestrzennej;
5. Studium Uwarunkowań i Zagospodarowania Przestrzennego Miasta Krakowa 2014. Uchwała nr CXII/1700/14 Rady Miasta Krakowa z dnia 9 lipca 2014 r.;
6. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego - uchwała nr LXXXVIII/2145/17 Rady Miasta Krakowa z dnia 8 listopada 2017 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Kazimierz";
7. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego - uchwała nr XCIII/2443/18 Rady Miasta Krakowa z dnia 24 stycznia 2018 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Stradom";
8. Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego - uchwała nr LXXXII1240l13 Rady Miasta Krakowa z dnia 11 września 2013 r. w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru „Bulwary Wisły";
9. Zdjęcia i analizy widokowe wykonane na terenie opracowania;
10. Materiały archiwalne i ikonografię historyczną;
11. Historyczną kartografię;
12. Dane dotyczące istniejących form ochrony zabytków i ewidencji zabytków;
13. Literaturę tematu, studia i opracowania konserwatorskie;
14. Dyrektywy doktrynalne w zakresie ochrony dóbr kultury, ze szczególnym uwzględnieniem ochrony krajobrazu kulturowego;
15. Wizje terenowe i analizy widokowe uwzględniające wartości krajobrazowe, historyczne i kompozycyjne opracowywanego obszaru;
16. Zarządzenie Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej z 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii. (MP Nr 50 poz.418);
17. Wpis na Listę UNESCO oraz jego strefa buforowa.

Ze względu na formalny charakter planu ochrony, dokumentu wymaganego ustawowo dla powoływanego parku kulturowego, jako ustawowej formy ochrony zabytków, w materiałach wyjściowych uwzględniono również w szerokim wyborze podstawy prawne.

Krajobraz, jako najbardziej złożona postać przekazu historycznego, postrzegany jako forma utrwalenia historycznej kompozycji podlega w praktyce wielorakim uwarunkowaniom i nieustającym oddziaływaniom, stąd potrzeba szerszego doboru materiałów wyjściowych, niż klasyczna literatura i podstawa prawna służące ochronie zabytków nieruchomych, bądź ruchomych. Ochrona krajobrazu kulturowego, zwłaszcza w jego historycznej – zabytkowej postaci, to proces holistyczny, interdyscyplinarny, wymagający szerokiego współdziałania i ciągłej aktywności, uprawy owego krajobrazu. Przywołane podstawy opracowania pozwalają na uchwycenie procesów, które decydują o kierunkach ewolucji krajobrazu – zachowawczo – ochronnej, lub degradacyjno – zmiennej. Zadaniem zespołu autorskiego jest wskazanie działań, które uwzględniając zasadę zrównoważonego rozwoju, pozwolą na dominację działań ochronnych, nad destrukcyjnymi, dla zidentyfikowanych wartości kazimierskiego krajobrazu historycznego.

Uwarunkowania prawne w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, którego istotną część stanowią szeroko rozumiane zabytki, to zobowiązanie zarówno państwa, jak i samorządu, to zarazem prawo, ale i odpowiedzialność ogółu obywateli Polski. Źródła ładu prawnego w tym zakresie obejmują Konstytucję, ustawy o samorządzie terytorialnym, ustawę o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, inne ustawy dotyczące ładu przestrzennego, budownictwa i ochrony przyrody oraz międzynarodowe zobowiązania traktatowe i ratyfikowane konwencje.

Konstytucyjny obowiązek prawny państwa w zakresie strzeżenia dziedzictwa narodowego a obowiązek prawny gminnego (komunalnego) samorządu terytorialnego strzeżenia dziedzictwa narodowego w zakresie ochrony zabytków:

a) Zgodnie z art. 5 Konstytucji RP (Dz. U. 1997 nr 78, poz. 483 ze zm.) Rzeczpospolita Polska jest prawnie zobowiązana do „strzeżenia dziedzictwa narodowego" („Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.").

b) Obowiązek „strzeżenia dziedzictwa narodowego" został nałożony równorzędnie na administrację rządową, jak i na samorząd terytorialny, w tym przede wszystkim na gminny samorząd terytorialny, zgodnie z zasadą decentralizacji władzy publicznej (art. 15 ust. 1 Konstytucji RP).

Majestat prawny Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie „strzeżenia dziedzictwa narodowego" wyraża się w dwojakiego rodzaju obszarach aktywności (działalności państwa): 1) działaniu bezpośrednim w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej - administracja rządowa; 2) działaniu pośrednim w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej – poprzez samorząd terytorialny, z preferowanym w jego ramach gminnym samorządem terytorialnym. Tym samym **samorząd terytorialny jest podmiotem równorzędnym w zakresie ochrony zabytków wobec administracji rządowej z wyraźnie wyodrębnionym zakresem zadań własnych i kompetencji,** podlegając w tym obszarze nadzorowi wyłącznie

w oparciu o kryterium legalności (art. 171 ust.1 Konstytucji RP) oraz posiadając zinstytucjonalizowaną prawnie sądową formę ochrony swojej samodzielności (art. 165 ust. 2). Na poziomie legislacji ustawowej art. 7 pkt 9) ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym tj. Dz.U. 2020 poz. 713, 1378, z 2021 r. poz. 1038); stanowi, że: „Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: 9) „kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami".

Możliwość prawna (fakultatywność) gminnego samorządu terytorialnego utworzenia parku kulturowego, jako jedna z czterech ustawowo expressis verbis wymienionych w katalogu zamkniętym nazwanych form ochrony zabytków, stanowiących wyraz urzeczywistnienia w normach prawnych teorii ekwiwalencji ochrony zabytków i innych form:

a) Park kulturowy jest jedną z czterech wprost nazwanych ustawowych prawnych form ochrony zabytków, i został wyszczególniony w art. 7 pkt 3 ustawy z dn. 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dalej jako: u.o.z.i.o.n.z. (t. j. Dz. U. z 2021 r., poz. 710, 954). obok wpisu do rejestru zabytków, który stanowi czynność materialno-techniczną do decyzji o wpisie do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii (kompetencja Prezydenta RP), ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.
b) Z dyspozycji ustawowych norm prawnych wynika, że gminny samorząd terytorialny, poprzez fakultatywne kompetencje w zakresie możliwości utworzenia parku kulturowego, a także poprzez kompetencje planistyczne, jest jednym z aksjologicznych równorzędnych organów ochrony zabytków o wyraźnie zarysowanym zakresie działania i właściwości. Jest to wyrazem współczesnej koncepcji demokratycznego państwa prawnego, w którym ochrona zabytków jako zadanie publiczne nie jest domeną wyłącznie administracji rządowej, ale również samorządu terytorialnego.
c) Utworzenie parku kulturowego oraz zasady jego funkcjonowania unormowane zostały przepisami rangi ustawowej, zawartymi w art. 16 i 17 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków oraz w stosowanych odpowiednio przepisach art. 131–134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565, 2127, 2338, z 2021 r. poz. 802, 868, 1047)
d) Unormowania ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami odnoszące się do możliwości utworzenia parku kulturowego:

- Zgodnie z art. 16 ust. 1 tej ustawy rada gminy, po obligatoryjnym uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, na podstawie uchwały, może (fakultatywnie w ramach zadań własnych gminy) utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
- Uchwała rady gminy określa obligatoryjnie nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia dotyczące:
    1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;
    2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;

3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1 u.o.z.i.o.n.z., z którego wynika kompetencja starosty, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, do fakultatywnego umieszczania na zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru znaku informującego o tym, iż zabytek ten podlega ochronie;
4) składowania lub magazynowania odpadów (art. 16 ust. 1 w zw. z art. 17 ust. 1 u.o.z.i.o.n.z.).

Na precyzyjność wskazanych składników uchwały dobitnie zwraca uwagę sądownictwo administracyjne zob.: Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 7 grudnia 2007 r. II OSK 1487/07: „Uchwała rady gminy, tworząca park kulturowy winna określać dokładne granice parku, sposób jego ochrony, a także zakazy i ograniczenia, ale tylko takie, które zostały enumeratywnie określone w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 162, poz. 1568 ze zm.)" *LEX nr 424539 oraz* Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 4 kwietnia 2007 r. II OSK 7/07: „Celem ochrony parku kulturowego jest przestrzeń otaczająca teren, na którym znajduje się obiekt podlegający ochronie konserwatorskiej. Stąd też dla ochrony tejże przestrzeni krajobrazu, nie jest konieczne, aby na objętych nią nieruchomościach również znajdowały się obiekty zabytkowe. Park kulturowy przedstawia wartość kulturową, jako określona całość." *LEX nr 334159.*

- Wójt (burmistrz, prezydent miasta), „w uzgodnieniu" formalno i materialno-prawnym z wojewódzkim konserwatorem zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy, przy czym kompetencje materialno-prawne wojewódzkiego konserwatora zabytków w odniesieniu do parku kulturowego nie mogą być traktowane rozszerzająco oraz wykraczając poza chronioną jego kompetencjami substancję zabytkową (art. 16 ust. 3 u.o.z.i.o.n.z.).
- W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może (fakultatywność) utworzyć jednostkę organizacyjną „do zarządzania parkiem", co oznacza, że obszar chroniony planu kulturowego zostaje poddany złożonym, ale mającym oparcie w obowiązującym prawie mechanizmom operacyjnym: kierowniczym, organizacyjnym, planistycznym i kontrolno-nadzorczym. Implikowana jest w ten sposób fakultatywna konieczność opracowania założeń programowych zarządzania parkiem kulturowym, które następnie znajdą swoje odzwierciedlenie w obowiązkowym planie ochrony parku kulturowego (art. 4 u.o.z.i.o.n.z).
- Ponadto, ustawa stanowi, że park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany w ramach kompetencji współdziałania (kooperacyjnych) na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być utworzony (art. 5 u.o.z.i.o.n.z.).
- Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (art. 6 u.o.z.i.o.n.z.), co wywołuje skutki prawne określone przepisami ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, dalej jako: u.p.i.z.p. (tj. Dz. U. z 2021 r. poz. 741, 784, 922). Zgodnie art. 10 ust. 2 pkt 8 oraz art. 14 ust. 7 u.p.i.z.p. plan miejscowy sporządza się obligatoryjnie, jeżeli obowiązek ten wynika z przepisów odrębnych, czyli np. w odniesieniu do u.o.z.i.o.n.z. W myśl art. 10 ust. 3 u.p.i.z.p. obowiązek sporządzenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego w przy-

padku, gdy wynika to z przepisów odrębnych i jest obligatoryjne, powstaje **po upływie 3 miesięcy** od momentu ustalenia tego obowiązku, chyba, że przepisy szczególne stanowią inaczej i ustalają inny termin. Przepisy u.o.z.i.o.n.z. nie określiły w tym zakresie odrębnych terminów. Art. 62 ust. 2 u.p.z.i.z.p. stanowi, iż w przypadku, gdy **brak jest miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, a jego uchwalenie jest obowiązkowe, nie można wydać decyzji administracyjnej do czasu uchwalenia planu**. Postępowanie administracyjne podlega wówczas obowiązkowemu zawieszeniu. Po wejściu w życie planu miejscowego zagospodarowania przestrzennego wydanie decyzji ustalającej warunki zabudowy nie jest już możliwe, gdyż celem tej instytucji prawnej jest wydawanie decyzji tylko w przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

- Art. 17 ust. 2 u.o.z.i.o.n.z. stanowi, że w razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w art. 17 ust. 1 u.o.z.i.o.n.z., stosuje się odpowiednio, czyli adekwatnie do aksjologii i rozwiązań prawno-pozytywnych u.o.z.i.o.n.z. przepisy art. 131–134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska, dalej jako: u.p.o.ś. (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1219, 1378, 1565, 2127, 2338, z 2021 r. poz. 802, 868, 1047). Powoduje to odpowiedzialność odszkodowawczą gminnego samorządu terytorialnego, co powinno zostać uwzględnione już na etapie programu zarządzania, jako zdarzenie potencjalne, a zatem należy z odpowiednim wyprzedzeniem zabezpieczyć prognozowane środki finansowe na wypłatę ewentualnych odszkodowań. W myśl odpowiednio zastosowanego przepisu art. 131 u.p.o.ś. w razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości wynikającego ze standardów ochrony obowiązujących prawnie w u.p.o.ś. na żądanie poszkodowanego właściwy starosta ustala, w drodze decyzji, wysokość odszkodowania a decyzja jest niezaskarżalna w administracyjnym toku instancji. Jednak strona niezadowolona z przyznanego odszkodowania może w terminie 30 dni od dnia doręczenia jej powyższej decyzji, wnieść powództwo do sądu powszechnego. Droga sądowa przysługuje także w przypadku bezczynności organu administracji publicznej, czyli w razie niewydania decyzji przez właściwy organ w terminie 3 miesięcy od dnia zgłoszenia żądania przez poszkodowanego. Wystąpienie na drogę sądową nie ma charakteru suspensywnego i nie wstrzymuje wykonania już wydanej decyzji. Do żądania wykupu nieruchomości w przypadkach ograniczenia wskutek utworzenia parku kulturowego sposobu korzystania z nieruchomości, stosuje się odpowiednio zasady i tryby określone w ustawie z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami, dalej jako: u.g.n. (tj. Dz. U. z 2020 r. poz. 1990, z 2021 r. poz.11, 234, 815). Ustalenie wysokości odszkodowania oraz ceny wykupu nieruchomości następuje po uzyskaniu opinii rzeczoznawcy majątkowego, określającej wartość nieruchomości według zasad i trybu określonych w przepisach ustawy o gospodarce nieruchomościami. Zobowiązanym do wypłaty odszkodowania lub wykupu nieruchomości jest wówczas gmina (w tym przypadku Gmina Kraków) jeżeli ograniczenie sposobu korzystania z nieruchomości nastąpiło w wyniku uchwalenia aktu prawa miejscowego przez organ samorządu terytorialnego, co ma miejsce z uwagi na uchwałę o utworzeniu parku kulturowego dla którego właściwego funkcjonowania przewidziano administracyjno-prawne nakazy i zakazy postępowania.
- Niezależnie od działań władczych z idei państwa kooperującego w obrębie parku kulturowego mogą być podejmowane działania także w ramach funkcji niewładczej poprzez współdziałanie z wszystkimi interesariuszami (właściciele, użytkownicy, organizacje społeczne, fundacje etc.), czyli bez angażowania atrybutów władztwa publicznego (przede wszystkim administracyjnego), chyba że jest ono w określonej sytuacji bezwzględnie wymagane.

Analiza zasadności utworzenia parku kulturowego

Krajobraz kulturowy postrzegamy jako syntezę wartości naturalnych i kulturowych. Krajobraz historyczny, zabytkowy, to szczególna forma krajobrazu kulturowego, w której elementy dawne i współczesne przeplatają się w sposób utrwalający wartości historyczne, artystyczne i naukowe, umożliwiające sięganie do źródeł procesów kształtujących krajobraz, dokumentujący dzieje uprawy i formowania krajobrazu, stanowiący świadectwo minionej epoki. Zabytkowy krajobraz kulturowy, to najbardziej złożona, ale zarazem najbardziej pełna treści i wartości postać zabytku, którą współtworzą w przypadku krajobrazu miejskiego – układy urbanistyczne, kompozycje przestrzenne, historyczne budowle, zieleń, uwarunkowania naturalne i ingerencje inżynierskie.

W literaturze naukowej ugruntowany jest pogląd, iż park kulturowy, jako forma ochrony zabytków dedykowana ochronie krajobrazu kulturowego, jest najwyższym wyrazem odpowiedzialności samorządu za powierzony mu obszar. Nie jest jedynie zbiorem zakazów i nakazów, lecz zapisem optymalizacji procesów, kształtujących krajobraz obszaru, objętego parkiem. Stanowi zapis diagnozy oraz prognozy dynamicznego kształtowania tegoż krajobrazu, czego nie da się określić w oderwaniu od ugruntowanej tożsamości miejsca.

Jak wykazano w rozdziale dotyczącym podstaw prawnych, park kulturowy to forma ochrony zabytków wynikająca z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r., stworzona z myślą o ochronie krajobrazu kulturowego. W tym także krajobrazu zurbanizowanego – miejskiego. Nieprzypadkowo możliwość utworzenia parku kulturowego ustawodawca powierzył kompetencji rady gminy, gdyż samorząd, jako faktyczny gospodarz terenu najwnikliwiej odczytuje lokalne wartości, ale też zagrożenia i konflikty, które dla owych wartości mogą być destrukcyjne. Stąd rada gminy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy. Katalog zakazów i ograniczeń dotyczących przede wszystkim działań inwestycyjnych, działalności handlowej, usługowej, przemysłowej i rolniczej oraz zmian sposobu użytkowania zabytków nieruchomych, a także form małej architektury może być kształtowany adekwatnie do specyfiki obszaru i szczególnych, lokalnych uwarunkowań ochrony i funkcjonowania danego obszaru. Nie ma tu jednego gotowego rozwiązania. Ustanowienie parku kulturowego to wyzwanie wymagające rozpoznania wartości, zidentyfikowania procesów zachodzących nieustannie w krajobrazie oraz sformułowania diagnozy dla konkretnego obszaru, którego delimitacja uwzględnia zarówno uwarunkowania naturalne, widokowe, jak i zasoby dziedzictwa kulturowego.

Zaletą tej formy ochrony jest możliwość sformułowania zakazów i ograniczeń dostosowanych do warunków ochrony konkretnego miejsca. Jest to forma ochrony, którą można najlepiej i najbardziej elastycznie dostosować do lokalnych warunków. Park kulturowy nie znosi innych form ochrony (rejestr zabytków, pomnik historii), ale umożliwia planowe i konsekwentne zarządzanie tymi obiektami oraz ich otoczeniem. Jest krokiem ku ochronie czynnej.

Elastyczności rozwiązań i możliwości ich modyfikacji w skali czasu służą szczególne narzędzia prawne, w które wyposażony jest park kulturowy. Takim umocowanym prawnie narzędziem jest plan ochrony. Plan ochrony parku kulturowego jest dokumentem wymaganym z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, dokument sporządza wójt gminy lub prezydent czy

burmistrz miasta (zazwyczaj w drodze zlecenie wyspecjalizowanemu zespołowi autorskiemu, który działa w porozumieniu z Urzędem Miasta/Gminy), w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków i przedkłada go do zatwierdzenia Radzie Miasta/Gminy. **Plan ochrony ma określić perspektywiczną wizję ochrony oraz sprecyzować zakresy ograniczeń i zakazów.** Plan ochrony ma podlegać aktualizacji, co umożliwia modyfikowanie założeń i rygorów w relacji do praktyki ochrony danego obszaru. Rada gminy ma ustawową możliwość utworzenia jednostki organizacyjnej do zarządzania parkiem. Obowiązkowo dla obszarów, na których utworzono park, sporządza się miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego, lub tworzy wytyczne do aktualizacji obowiązującego planu. W wyniku kolejnej nowelizacji ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wprowadzono też obowiązek przeprowadzenia konsultacji społecznych poprzedzających podjęcie uchwały w sprawie utworzenia parku, co jeszcze mocniej wiąże koncepcję parku kulturowego z lokalną społecznością.

Jako dobre przykłady funkcjonowania parków kulturowych, które potwierdzają odpowiedniość tej formy ochrony można wskazać: Kraków - Park Kulturowy Stare Miasto[1], Zakopane - Park Kulturowy ulicy Krupówki[2]. Natomiast szerszą analizę funkcjonujących parków kulturowych w skali kraju oraz wnioski, co do ich specyfiki zawiera opracowanie naukowe pt.: Park kulturowy, jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego), oprac. R. Marcinek, Z. Myczkowski, A. Siwek, NID 2017.[3]

Zatem można przyjąć, że zasadność utworzenia parku kulturowego w skali polskiego systemu ochrony i zarządzania dziedzictwem, jako formy ochrony zabytków, w cennym pod względem krajobrazowym, historycznym, artystycznym i naukowym obszarze zurbanizowanym znajduje potwierdzenie zarówno w stanie badań naukowych, jak i w praktyce funkcjonowania tej formy ochrony.

Zasadność utworzenia parku kulturowego na konkretnym obszarze krakowskiego Kazimierza ze Stradomiem jest wypadkową wspomnianych wniosków badawczych i doświadczeń zarządczych oraz wynika z faktu ponadprzeciętnych wartości historycznych, kompozycyjnych, krajobrazowych, artystycznych i społecznych reprezentowanych na terenie wskazanym do ochrony przez park kulturowy. Potrzeba ochrony owych wartości wraz ze świadomością potrzeby kształtowania polityki zrównoważonego rozwoju pozwalają definiować cele utworzenia parku kulturowego Kazimierza ze Stradomiem. Cele, w których zawiera się potrzeba racjonalnego gospodarowania dobrem, którego jesteśmy depozytariuszami, które dziedziczymy po przodkach i jesteśmy zobowiązani przekazać potomnym, jako bezcenny depozyt dziedzictwa kulturowego ludzkości.

[1] https: //www.bip.krakow.pl/?dok_id=48882

[2] http: // pkk.Zakopane.Eu/

[3]http://krajobrazmojegomiasta.pl/aktualnosci/id-60/park-kulturowy-jako-forma-ochrony-krajobrazu-kulturowego-historycznego-nowa-publikacja-narodowego-instytutu-dziedzictwa.

Cele utworzenia parku kulturowego

Definiowanie celów utworzenia Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem poza odwołaniem do doświadczeń Gminy Kraków związanych z funkcjonowaniem Parku Kulturowego Stare Miasto oraz aktualnej doktryny ochrony dóbr kultury, znalazło silne oparcie w ustaleniach kongresu Organizacji Miast Światowego Dziedzictwa, który obradował w Krakowie w dniach 2 – 5 czerwca 2019 r. World Congress of the Organization of World Heritage Cities zgromadził 350 delegatów z 56 krajów. Reprezentowane były miasta światowego dziedzictwa UNESCO ze wszystkich kontynentów. Tematem przewodnim, wokół którego koncentrowały się kongresowe obrady, był problem ruchu turystycznego, jako szansy i zagrożenia dla miejsc o szczególnej wartości kulturowej. Przesłaniem Kongresu było stwierdzenie, że temat udostępniania dóbr światowego dziedzictwa dla turystów, zachowanie równowagi między mieszkańcami, a odwiedzającymi oraz ochrony dóbr przed nadmierną eksploatacją turystyczną będzie jednym z głównych problemów dyskusji odnośnie doktryny i praktyki ochrony dóbr kultury w najbliższych latach. Problem został zdiagnozowany, opisany i ujawniony. Co istotne podkreślono wagę postrzegania problemów zarówno w sferze materialnej, jak i niematerialnej oraz społecznej. Jednoznacznie wskazano na znaczenie genius loci, którego depozytariuszami są mieszkańcy danego miasta, a które cierpi, gdy zaczyna dominować komercja i globalizacja. Taka perspektywa wybrzmiała szczególnie donośnie podczas Regional Meetings, gdzie reprezentanci polskich dóbr światowego dziedzictwa dzielili się swymi obawami i doświadczeniami. Można dodać, że globalne doświadczenia doby pandemii dotkliwie potwierdziły, jak niebezpieczne w skali funkcjonowania miasta historycznego jest ukierunkowanie polityki zarządzania i rozwoju wyłącznie na eksploatację ze strony masowej turystyki, przy zaniechaniu obrony interesów i komfortu życia mieszkańców.

Zatem cele utworzenia parku kulturowego Kazimierz ze Stradomiem zostały sformułowane w odniesieniu do doświadczeń Gminy Kraków, rozważań teoretyczno - doktrynalnych oraz inspiracji wynikających z doświadczeń globalnych w kategorii ochrony i udostępniania miast historycznych o szczególnych wartościach kulturowych.

Strukturę celów wyznaczają ramy prawne, gdyż cele ogólne dla powołania parku kulturowego sformułowane są w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Cele te przewidziane dla parku kulturowego, jako formy ochrony zabytków, dedykowanej szczególnie ochronie przestrzeni publicznej i krajobrazu kulturowego, określa jednoznacznie Art. 16. ust. 1. Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, który stanowi, iż: Rada Miasta, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy **w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej**.

Cele ustawowe, ogólne, ale jednoznacznie związane z ochroną przestrzeni i krajobrazu doprecyzowuje prawo miejscowe, stanowione w formie uchwał Rady Miasta. W przypadku Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem cele powołania parku można określić przez odwołanie się do doświadczeń i uchwał dotyczących Parku Kulturowego Stare Miasto i modyfikując je w odniesieniu do specyfiki terenu wyrazić następująco:

- zachowanie i ekspozycję dziedzictwa kulturowego i krajobrazu historycznego układu urbanistycznego Miasta Krakowa w granicach Kazimierza i Stradomia, w granicach określonych na załączonej mapie,

- ochronę historycznej linii zabudowy, gabarytów i form architektonicznych,
- ochronę funkcjonalną i kompozycyjną osi komunikacyjnych i przestrzeni publicznych wraz z integralnie z nimi związaną kompozycją zieleni, szczególnie historycznych ciągów alei i bulwarów,
- ochronę funkcjonalną i kompozycyjną zieleni, szczególnie historycznych ogrodów, bulwarów i skwerów, z dopuszczeniem rewaloryzacji terenów zielonych,
- ochronę osi, ciągów i punktów widokowych umożliwiających bliskie i dalekie widoki na charakterystyczne elementy zagospodarowania obszaru, ze szczególnym uwzględnieniem widoków na Wzgórze Wawelskie, oraz widoków z obszaru parku na charakterystyczne elementy zagospodarowania miasta,
- ochronę krajobrazu kulturowego poprzez przeciwdziałanie nadmiernej rozbudowie działalności handlowej i usługowej, ingerującej w formę architektoniczną obiektów zabytkowych bądź zakłócającej ich ekspozycję, jak również ingerującej lub zakłócającej możliwość ekspozycji przestrzeni publicznej lub sprzecznej z tradycją kulturową Parku i związaną z nią estetyką,
- ochronę zagospodarowania i użytkowania przestrzeni i kubatur, w celu zachowania charakteru mieszkalnego dzielnicy, z uwzględnieniem utrzymania infrastruktury kulturalnej, rekreacyjnej i usługowej, ukierunkowanej na utrzymanie komfortu życia miejscowej społeczności, przy poszanowaniu form i historycznej substancji architektonicznej.

Tak sformułowane cele mają służyć zintegrowanej ochronie wartości krajobrazowych, urbanistycznych, architektonicznych i przyrodniczych miejsca, przy uwzględnieniu potrzeb zrównoważonego rozwoju i zachowania charakteru atrakcyjnej, funkcjonującej dzielnicy mieszkaniowej, utrzymującej standard dogodnych warunków życia oraz swą wyjątkową i zróżnicowaną specyfikę kulturową.

Jednocześnie plan ochrony ma służyć uszczegółowieniu i rozwinięciu zapisów miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego obowiązujących na obszarze Kazimierza, Stradomia i Bulwarów Wiślanych w Krakowie, w granicach planowanych do objęcia szczególną ochroną w formie parku kulturowego.

Przeważający teren Kazimierza i Stradomia położony jest na obszarze, który został objęty wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO oraz wchodzi w skład historycznego zespołu miasta, uznanego zarządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z 8 września 1994 r. za Pomnik Historii (Monitor Polski z 1994 r. Nr 50 poz. 418). Układ urbanistyczny Kazimierza i Stradomia jest też wpisany do rejestru zabytków (A-12 oraz A-1273/M). Fakty te determinują konieczność zachowania najwyższych standardów ochrony konserwatorskiej substancji zabytkowej, w tym substancji krajobrazowej.

Nadrzędnym przedmiotem ochrony jest krajobraz, rozumiany, jako fizjonomia środowiska kulturowego i przyrodniczego oraz jako synteza wszystkich procesów, rozgrywających się na tym terenie w perspektywie historycznej, kształtujących jego współczesność i przyszłość.

Scenariusze zjawisk związanych z utworzeniem lub zaniechaniem utworzenia parku kulturowego

Decyzja o utworzeniu parku kulturowego to wybór między:

- Polityką publiczną (samorządową) skupioną na celach i wartościach, a swobodną grą wielu interesariuszy;
- Polityką ochrony wartości wspólnych, a ekspansją interesu jednostkowego;
- Ukierunkowanym i umotywowanym zarządzaniem, a zarządzaniem standardowym i impulsywnym;
- Realizacją misji międzypokoleniowej, a polityką krótkoterminową;
- Ochroną wartości kulturowych, szczególnie zabytków przy uwzględnieniu potrzeb rozwoju, a rozwojem destrukcyjnie eksploatującym wartości kulturowe, szczególnie zabytki;
- Wdrażaniem polityki zrównoważonego rozwoju, a przeinwestowaniem sektorowym w konsumpcję, przemysły rozrywki i czasu wolnego;
- Holistycznym rozumieniem ochrony dziedzictwa kulturowego, a ochroną jednostkową i wyrywkową;
- Wdrażaniem dyrektyw badawczych i doktrynalnych w zarządzaniu miastem zabytkowym, a dominacją polityki ignorującej specyfikę obszaru miasta historycznego;
- Poszukiwaniem formuły miasta mieszkańców, a kreowaniem preparatu turystycznego;
- Zrozumieniem specyfiki nieodnawialnych zasobów dóbr kultury, a wyczerpywaniem zasobów dziedzictwa kulturowego miasta.

Podjęte działania organizacyjne na rzecz utworzenia parku kulturowego należy rozważyć w kontekście przewidywanych konsekwencji związanych z dwiema sytuacjami: jego utworzeniem oraz zaniechaniem utworzenia. W nawiązaniu do doświadczeń Parku Kulturowego Stare Miasto, ale też Parku Kulturowego Nowa Huta, można stwierdzić, iż jednym z najbardziej istotnych elementów w przygotowywaniu procesu utworzenia parku kulturowego jest sprecyzowanie celów ochrony. Jednak rozważenie scenariuszy zjawisk związanych z utworzeniem lub zaniechaniem utworzenia parku kulturowego pozwala owe cele doprecyzować i wyeksponować. W pragmatyce prac nad wyżej wymienionymi parkami scenariusze te sprecyzowano w sposób następujący:

1. W przypadku utworzenia parku kulturowego mogą ujawnić się następujące zjawiska:

- integracja mieszkańców i lokalnych, aktywnych środowisk społecznych oraz władz samorządowych wokół idei i procesu tworzenia parku kulturowego, służącego ochronie i lepszemu wykorzystaniu walorów kulturowych oraz przyrodniczo-krajobrazowych miejsca,
- pogłębienie wiedzy w/w stron na temat walorów krajobrazu kulturowego i przyrodniczego oraz celów, możliwości i zasad ich ochrony,
- pogłębienie rozeznania grup społecznych i zakresu ich interesów przez władze samorządowe w przypadku podjęcia pro-krajobrazowej ,,interwencji przestrzennej i społecznej" i reorientacji dotychczasowych planów i programów rozwojowych,

- rozpoznanie możliwości zaistnienia pro – krajobrazowej, pro – ekologicznej i pro – publicznej woli politycznej społeczności lokalnej i wybranych przez nią władz samorządowych, służącej modyfikacji dotychczas przyjmowanej polityki rozwojowej i formalne podjęcie uchwały o utworzeniu parku,
- umożliwienie kompleksowej oceny (diagnozy) i prognozy poprawy kompleksowo ujmowanej kondycji miejsca poprzez opracowanie planu ochrony parku,
- wykorzystanie planu ochrony parku do aktywnego zarządzania jego obszarem i kompleksowego ukierunkowanego na cele jego ochrony pozyskiwania zewnętrznego wsparcia i lepszego wykorzystania własnych możliwości,
- uzyskanie gwarancji dla mieszkańców i zainteresowanych grup społecznych (właścicieli, użytkowników, inwestorów, stowarzyszeń społecznych, itp.) dla czytelnych, silnie osadzonych w prawie zasad gospodarowania i administrowania w całym obszarze Parku poprzez opracowanie i uchwalenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla obszaru Parku lub ich niezbędną aktualizacją,
- wzmocnienie promocji walorów miejsca oraz realne prognozowanie jej rozwoju gospodarczego wynikające z celowych działań na rzecz kompleksowego uporządkowania przestrzeni i przygotowania jej na przyjęcie znacznego ruchu turystycznego i eskalację wydarzeń kulturalnych i komercyjnych, a przede wszystkim wzrost prestiżu,

2. W przypadku zaniechania utworzenia parku oczekiwać można ujawnienia się takich zjawisk jak:

- nasilenie się procesów dezintegracji społecznej i wzrostu anonimowości podmiotów działających w obszarze,
- niepełne wykorzystanie walorów przyrodniczo – kulturowo – krajobrazowych w sterowaniu rozwojem przestrzennymi społeczno-gospodarczym,
- spowolnienie lub stagnacja działań na rzecz podniesienia wiedzy i świadomości pro – krajobrazowej mieszkańców i władz,
- umacnianie się anonimowości i nieczytelności intencji grup inwestorskich, a nawet pogłębienie się braku informacji i rozeznania na ten temat zarówno grup społecznych jak i władz,
- pozostanie przy obecnych, często stereotypowych i nieatrakcyjnych formach realizacji partycypacji społecznej w kształtowaniu polityki rozwojowej i oddalenie idei rozwoju społeczeństwa obywatelskiego,
- tworzenie warunków sprzyjających niekontrolowanym lub pozostającym pod ograniczoną kontrolą procesom inwestorskim w cennych pod względem kulturowym i krajobrazowym terenach,
- tworzenie warunków sprzyjających przypadkowości decyzji dotyczących rozwoju przestrzennego lub popełniania błędów w odniesieniu do potrzeb ochrony krajobrazu kulturowego lub przyrodniczego (w przypadku braku czytelnie sformułowanych i prawnie zagwarantowanych zasad rozwoju),
- rozproszenie faktycznych przychodów mieszkańców oraz samorządu i w konsekwencji spowolnienie ich napływu (lub co najmniej brak czytelnego impulsu dla dodatkowego, planowego ich wzrostu).

Zintegrowana ochrona, której wyrazem jest powołanie parku kulturowego, a w ślad za nią – wielość i różnorodność form ochrony inspirująca lokalne inicjatywy - wydaje się być nieuchronną koniecznością w pragmatyce realizacji zarówno zasady zrównoważonego rozwoju (zatem ochrony poprzez kształtowanie), jak i najnowszej przesłanki zawartej w regule ICCROM (Międzynarodowego Komitetu Ochrony i Restauracji Zabytków przy ONZ), która brzmi: „chroniąc kulturę – promować różnorodność". Utworzenie parku kulturowego daje tę pożądaną szansę zapewnienia trwałej wartości i atrakcyjności lokalnego krajobrazu, jest swoistą „lokatą", w walucie najcenniejszej w dzisiejszych czasach, jaką stanowi przestrzeń ziemi wyrażająca się pięknem i harmonią krajobrazu. Park kulturowy jawi się na tym tle, jako wręcz podręcznikowy „bank krajobrazowy" i bank wartości kulturowych, decydujących o tożsamości obszaru.

Sprowadzając te rozważania do konkretnego kontekstu lokalnego, w przypadku obszaru przewidzianego do objęcia Parkiem Kulturowym Kazimierz ze Stradomiem, opozycja „powołanie lub zaniechanie powołania parku kulturowego", przekłada się na kierunki i perspektywy rozwoju oraz krótko, lub długoterminowe postrzeganie znaczenia wartości dziedzictwa kulturowego.

Powołanie parku kulturowego ma służyć utrwalaniu i wzmacnianiu wartości obszaru, którego wyjątkowość wynika z depozytu dziedzictwa zapisanego w krajobrazie.

Zaniechanie stanowienia ochrony w postaci parku kulturowego ułatwi proces globalizacji, unifikacji i utraty cech wyjątkowych obszaru.

Zatem decyzja o ustanowieniu lub nie parku kulturowego, to faktycznie wybór między inwestycją w przyszłość przez troskę o świadectwo przeszłości, lub danie pierwszeństwa utylitarnemu tu i teraz, ze szkodą dla wartości dobra oraz zubożeniem obecnych i przyszłych pokoleń.

Dotychczasowa ochrona walorów kulturowych, przyrodniczych i kształtowania krajobrazu Parku Kulturowego Kazimierza ze Stradomiem

Pełne przedstawienie historycznej problematyki konserwatorskiej Kazimierza ze Stradomiem, to zadanie dla monografisty, które zdecydowanie przerasta ramy i cele niniejszego opracowania. Dla potrzeb analizy stanu zachowania oraz możliwości prześledzenia zachodzących procesów zmian w krajobrazie miejskim w tej części opracowania odnotowane zostały syntetycznie kluczowe etapy działań i ewolucji postaw konserwatorskich w stosunku do omawianego obszaru.

Przez wieki Kazimierz rozwijał się ewolucyjnie przechodząc etapy scharakteryzowane przez B. Krasnowolskiego, jako okres przedlokacyjny, średniowieczne miasto lokacyjne, nowożytne miasto prosperity, regres czasów „potopu" szwedzkiego i upadku Rzeczypospolitej, rozwój Kazimierza, jako dzielnicy Krakowa (1791/1800 – 1939). Był to czas kształtowania tkanki miejskiej oraz wyznaczania stref funkcjonalnych, których wachlarz zwiększał się w ślad za zmianami gospodarczymi i cywilizacyjnymi. Przeważała eksploatacja nad refleksją o wartości, a działania konserwatorskie od drugiej połowy XIX w. koncentrowały się wokół badań historycznych, dokumentacji oraz monumentalnych budowli sakralnych, bądź gmachów użyteczności publicznej. Sygnałem dostrzeżenia wartości historycznych, artystycznych i naukowych Kazimierza była pierwsza próba ujęcia monograficznego dziejów miasta autorstwa Eustachego Wojciecha Ekielskiego z 1869 r. Jego „Miasto Kazimierz i budowle akademickie w tem mieście" otwierają historię zainteresowania dziedzictwem kulturowym dawnego miasta. Specyfikę dziewiętnastowiecznych interwencji ilustruje dobrze ratusz kazimierski, który u początków stulecia był przeznaczony do rozbiórki, następnie był kilkakrotnie przekształcany dla potrzeb oświatowych, by w 1875 – 76 ulec „konserwatorskiej" przebudowie wg. koncepcji S. Żołdaniego, w której historyczny kostium nawiązujący do architektury renesansu był wyrazem refleksji dziejowej autora przebudowy. Można dodać, że niemal sto lat późniejsza przebudowa dla potrzeb Muzeum Etnograficznego z lat 1962-1966, gdy budynek gruntownie odrestaurowano, przywracając mu w części pierwotny kształt, nie odbiegała od myślenia w duchu historyzmu, choć w odniesieniu do nowocześniejszych założeń doktrynalnych. W okresie międzywojennym odnotowano zwrot w stronę ochrony dziedzictwa kulturowego kazimierskich Żydów, a wojewódzki konserwator zabytków Bohdan Treter sformułował program waloryzacji i rewaloryzacji zabytków Kazimierza (wspomniany w: B. Treter, W sprawie reformy opieki nad zabytkami sztuki i kultury, [w:] „Biuletyn Regionalny Urzędu Planowania Przestrzennego w Krakowie", nr 4, Kraków, grudzień 1945–styczeń 1946.). Wówczas też wpisano układ urbanistyczny Kazimierza do rejestru zabytków (Układ urbanistyczny miasta Kazimierza ze Stradomiem: nr rejestru: A–12, decyzja z 23 II 1934 r.), co dało podstawy do formułowania założeń polityki konserwatorskiej. Działania te przerwała wojna. Dramatyczną, a zarazem decydującą cezurą w dziejach Kazimierza są lata drugiej wojny światowej. Hitlerowskie dewastacje świadomie wymierzone w dziedzictwo kultury żydowskiej oraz eksterminacja ludności żydowskiej zmieniły diametralnie sytuację i charakter dzielnicy. W literaturze przeważa pogląd, iż lata 1945–1990 to okres regresu technicznego i funkcjonalnego Kazimierza. Można dyskutować, czy okres ten sięga do 1990, ale powojenne początki nie były dobre. Antyżydowska polityka władz komunistycznych skłoniła ocalałych Żydów do emigracji. Dzielnica była opuszczona, zruderowana, nieruchomości komunalizowano gmatwając i tak zawiłe stosunki własnościowe.

W latach 50. i 60. XX w. doszło do wyburzenia całych kompleksów zabytkowej zabudowy mieszkalnej w obrębie obszaru opracowania. Zainteresowanie budziły nadal budowle monumentalne oraz relikty średniowieczne i nowożytne. Architektura XIX i 1 poł. XX w. nie była w ogóle postrzegana w kategoriach zabytkowych. Jednak nie zaniechano badań i zainteresowań dziedzictwem Kazimierza. W 1961 r. Stefan Świszczowski, w związku z podsumowaniem badań historyczno urbanistycznych, sformułował kompleksowe postulaty konserwatorskie względem Kazimierza[4]. W 1978 r. Kazimierz ze Stradomiem, jako część historycznego zespołu urbanistycznego Krakowa został wpisany na listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Było to impulsem do ożywienia polityki konserwatorskiej. 18 grudnia 1978 r. powstał Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa (SKOZK), którego działalność skupiła się na odnowie zabytków z obszaru światowego dziedzictwa i polegała na ich finansowaniu przez inne polskie miasta lub zakłady przemysłowe.

18 IV 1985 r. Sejm przyjął ustawę o utworzeniu Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa (NFRZK), finansowanego z budżetu państwa. Dysponentem tego Funduszu został SKOZK. Fatalny stan zabytkowego centrum Krakowa, który wymagał natychmiastowej centralnej ingerencji państwa, był wówczas wypadkową przemian gospodarczo – ustrojowych i własnościowych, co skutkowało wieloletnimi zaniedbaniami remontowymi. Stan ten pogarszał fatalny stan ekologiczny miasta, obciążonego oddziaływaniem ciężkiego przemysłu (Nowa Huta, Skawina, Śląsk), czego skutkiem były m.in. kwaśne deszcze, zabójcze dla części historycznej substancji architektonicznej. Jednak schyłek lat 70. XX w., to okres wzmożenia badań, dokumentacji i tworzenia koncepcji konserwatorskich dla Kazimierza. Za milowe kroki można uznać działania prowadzone przez Zakład Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej, gdzie w latach 1979 – 1980 i 1983 wykonano studium urbanistyczno – konserwatorskie Kazimierza ze Stradomiem. Studium to postrzegało w nowoczesny i holistyczny sposób walory obszaru łącząc analizę uwarunkowań historycznych, geograficznych i przyrodniczych z charakterystyką siatki urbanistycznej, substancji architektonicznej i spojrzeniem krajobrazowym, co skutkowało dogłębną diagnozą sytuacji i precyzyjnymi wytycznymi konserwatorskimi. Pod względem metodologicznym działania te podsumował Janusz Bogdanowski[5]. Równolegle zaawansowane prace badawcze i koncepcyjne prowadziły PP PKZ. Powstał wówczas m.in. cenny ,,katalog kartkowy" zabudowy Kazimierza z XIX i XX w. Wiązało się to z początkami doktrynalnego docenienia architektury doby historyzmu w koncepcjach konserwatorskich. Wyrazem ewolucji poglądów konserwatorskich, ale też polityki państwa, a przede wszystkim władz Krakowa był zwrot w stronę kompleksowej koncepcji rewaloryzacji zespołów zabytkowych miasta.

W tym celu Zarząd Rewaloryzacji Zespołów Zabytkowych Krakowa zlecił Oddziałowi Krakowskiemu PP PKZ opracowanie dogłębnego studium konserwatorsko - historyczno urbanistycznego dla Kazimierza ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Wiodącym autorem opracowania był Bogusław Krasnowolski. Wielotomowe studium obejmowało analizy źródłowe, ikonograficzne i przede wszystkim rozległe badania terenowe. Na podstawie rozpoznania historycznego i architektonicznego formułowano wytyczne konserwatorskie w skali poszczególnych parcel katastralnych i pojedynczych budynków. Powstała dokumentacja stanowiąca podstawę kształtowania polityki rewaloryzacji i ochrony konserwatorskiej tej części miasta na całe dekady. Po części wyniki studium uwzględniono w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego opracowanym

[4] Świszczowski Stefan: Założenie i rozwój miasta Kazimierza. Biuletyn Krakowski" 1961, nr 3, s. 34 – 73

[5] Bogdanowski J., Problemy metodologiczne rewaloryzacji urbanistyczno – krajobrazowej miasta zabytkowego na przykładzie Kazimierza krakowskiego, Warszawa 1985

w 1986 r. przez H. Stawickiego. Plan ów po części przewidywał kierunki rozwoju dzielnicy, które zintensyfikowano w wyniku procesów rewitalizacji. Prace koncepcyjne szły w parze z działaniami remontowo konserwatorskimi. W wyniku wieloletnich akcji konserwatorskich stopniowo odzyskiwano kolejne synagogi, wnętrza urbanistyczne (ul. Szeroka), czy przywracano świetność założeniom sakralnym (zespół Augustianów, zespół Bożego Ciała, Skałka). Mimo zintensyfikowanych działań najcenniejsze zabytki wciąż stanowiły swoiste wyspy wśród zdegradowanej zabudowy mieszkalnej. W latach 70 – 80 – 90. XX w. w tkance urbanistycznej Kazimierza pojawiła się licznie zabudowa ,,plombowa", pseudohistoryczna, bądź otwarcie socmodernistyczna. Fakt, że podporządkowana zazwyczaj skali i logice historycznego układu urbanistycznego. Zdaniem monografistki rewitalizacji Kazimierza Moniki Murzyn przełomowe dla losów dzielnicy były lata przemian polityczno – społeczno – gospodarczych lat 1989 – 1990 oraz demokratyzacja państwa wyrażająca się reformą samorządową. Jak wykazuje w swych opracowaniach wspomniana autorka, to przywrócenie indywidualnej inicjatywy gospodarczej, powrót do koncepcji prywatnej własności oraz sprywatyzowanie wielu sfer aktywności społecznej przyczyniło się do diametralnej zmiany oblicza krakowskiego Kazimierza. Na przełomie XX i XXI w. stał się on jednym z wiodących obszarów inwestycyjnych Krakowa, a zarazem eksponowaną atrakcją turystyczną przyciągającą zarówno turystów krajowych, jak i międzynarodowych. Sytuacja ta przyczyniła się również do zmian w strukturze mieszkańców dzielnicy oraz ujawniła napięcia i konflikty wartości charakterystyczne dla okresu gwałtownych zmian gospodarczo – społecznych. Zatem lata 90. XX w., to okres, w którym z jednej strony żywiołowo rozwija się rewitalizacja Kazimierza, po części sterowana (choćby dotacjami SKOZK, czy MKiDN), po części jednak spontaniczna i związana z indywidualnym rozwojem gospodarczym inwestorów. Z drugiej strony to okres przewartościowań polityki konserwatorskiej rygorystycznej w skali urbanistycznej i liberalnej w skali substancji architektonicznej, zwłaszcza odnośnie zabudowy mieszkalnej. W okresie tym odnotowujemy też inicjatywy zmierzające do kształtowania tożsamości kulturowej dzielnicy. Trwa odbudowywanie pamięci. Od 1988 r. na Kazimierzu odbywa się Festiwal Kultury Żydowskiej. W roku 1993 staraniem Fundacji Judaica, powstało Centrum Kultury Żydowskiej. W tym samym roku Steven Spielberg nakręcił film Lista Schindlera, dzięki któremu Kazimierz zyskał ogólnoświatową, medialną promocję. W 1994 r. Kazimierz wraz ze Stradomiem znajdują się w granicach historycznego centrum Krakowa uznanych za Pomnik Historii przez Prezydenta RP. W latach 90. XX w. odnowiono Synagogę Izaaka, odrestaurowano Synagogę Kupa i Synagogę Wysoką, przywrócono świetność Synagodze Tempel, a także remontowano na bieżąco Starą Synagogę. Prace w większości finansował SKOZK w części Gmina Kraków. Staraniem Gminy Kraków w 1997 r., w pomieszczeniach dawnych zajezdni tramwajowych, powstało Muzeum Inżynierii Miejskiej, które prezentuje udział kazimierskich gazowni, elektrowni i zajezdni w rozwoju całego miasta.

Jednocześnie żywiołowej i komercyjnej zabudowie ulega znaczna część kwartału przemysłowego Kazimierza. Jak stwierdza Monika Murzyn: ,,rewitalizacja zrodziła także konflikty związane z tożsamością przestrzeni miejskiej, jej zawłaszczaniem przez poszczególne grupy społeczne oraz swoistą rywalizacją o dzielnicę pomiędzy różnymi jej użytkownikami." (M. Murzyn, Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji, Kraków 2006, s. 473). Jak wskazywał Jan Janczykowski polityka konserwatorska realizowana jest za pośrednictwem dotacji (Miasto, WKZ, SKOZK, MKiDN) oraz aktów prawnych i administracyjnych, czyli w pierwszym rzędzie wpisów do rejestru zabytków, a w dalszej kolejności pozwoleń konserwatorskich na prowadzenie prac przy zabytkach. Niezmiennie istotną rolę odgrywa zaplecze badawcze oraz aktywne środowisko konserwatorskie (artyści –

konserwatorzy), które wyznacza standardy jakości prac konserwatorskich. Dynamikę narastania form ochrony konserwatorskiej w historycznym centrum Krakowa przedstawia poniższa ilustracja:

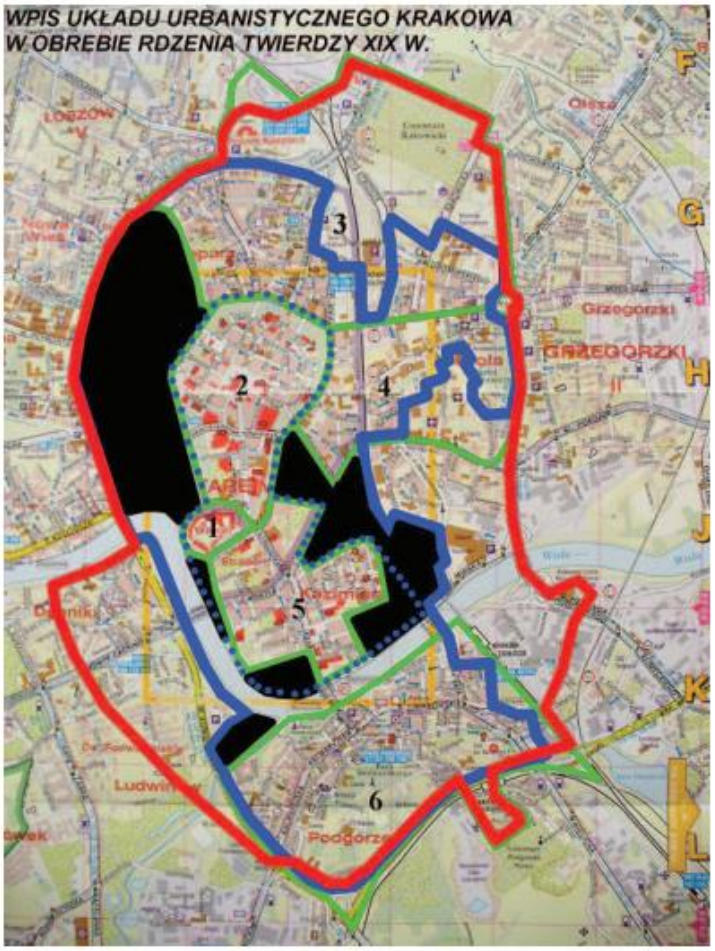

Wpisy układów urbanistycznych w obrębie śródmieścia Krakowa (rys. autora):
- kolor zielony – wpisy dotychczasowe:
  1. Zespół zamku królewskiego na Wawelu: A-7, decyzje 28 III 1931 (katedra), 20 II 1933 (zamek)
  2. Układ urbanistyczny miasta Krakowa w granicach Plant: A-1, 22 V 1933
  3. Układ urbanistyczny miasta Kleparza: A-648 25 I 1984
  4. Układ urbanistyczny Wesołej: A-650 16 II 1984
  5. Układ urbanistyczny miasta Kazimierza ze Stradomiem: A-12 23 II 1934
  6. Układ urbanistyczny miasta Podgórza: A-608 26 X 1981
- kolor niebieski (linia kropkowana) – granice wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO z 1978 r.
- kolor niebieski – granice „Pomnika historii" – zgodnie z Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej z 8.09.1994 r.
- kolor czarny – obszary ścisłego śródmieścia Krakowa, znajdujące się w obrębie „pomnika historii" lub wpisu UNESCO, dotychczas nie wpisane do rejestru zabytków
- kolor czerwony – granice wpisu układu urbanistycznego miasta Krakowa w granicach wyznaczonych przez dawny rdzeń twierdzy – decyzja nieprawomocna ze stycznia 2007 r.

Wg. Jan Janczykowski, Problemy konserwatorskie Krakowa, Wiadomości Konserwatorskie 21/2007.

Zwraca uwagę rozbieżność w stanie ochrony obszarowej partii miasta w granicach Kazimierza objętych uznaniem za pomnik historii, a niewpisanych do rejestru zabytków. Stan ten nieskutecznie próbowano naprawić w 2007 r. jednym rozległym wisem „Rdzenia Twierdzy Kraków". Finalnie, w wyniku szeregu procedur administracyjnych stan ten uzupełniano stopniowo. Dla Historycznego Kazimierza decydujące było wydanie i uprawomocnienie się decyzji: Układ urbanistyczny oraz zespół zabudowy Kazimierza w obrębie tzw. „nowego miasta" wraz z historycznymi przedmieściami: Łąką św. Sebastiana, Podbrzeziem oraz Polami Kazimierzowskimi, [nr rejestru A- 1273/M] decyzja z dnia 18.07.2011 r.

Kolejnym ogniwem systemu było uzupełnienie i zaktualizowanie gminnej ewidencji zabytków. Ustawa z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. 2010 nr 75 poz. 474) nałożyła obowiązek założenia nowych kart krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków. Gminna ewidencja zabytków Krakowa, jest prowadzona przez Miejskiego Konserwatora Zabytków w imieniu Prezydenta Miasta Krakowa, została założona w oparciu o wykaz obiektów zabytkowych zawartych w ewidencji wojewódzkiej, przekazany przez Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

06.02.2011 r. Po weryfikacji i aktualizacji danych, lista adresowa „nowej" i kompletnej gminnej ewidencji zabytków została, zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 2187 ze zm.) zatwierdzona przez MWKZ pismem z 24.07.2013 r. Ewidencja obejmuje wszystkie budynki historyczne w granicach Kazimierza ze Stradomiem.

Sygnałem zmian w postrzeganiu wartości zabytkowych są działania prowadzone na zlecenie Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we współpracy z SARP. W ich wyniku Małgorzata Włodarczyk przedstawiła listę dziedzictwa architektury współczesnej. Wskazane obiekty z lat 1945-1990 są tratowane, jako potencjalne przedmioty ochrony konserwatorskiej. Dla obszaru Kazimierza Autorka wskazała 10 obiektów o wyróżniającej się wartości. Są to:

1. Budynek mieszkalny - ul. Augustiańska/Piekarska
2. Budynek mieszkalny - ul. Dietla/Starowiślna
3. Budynek mieszkalny - ul. Józefa
4. Budynek mieszkalny - ul. Paulińska
5. Budynek mieszkalny - ul. Piekarska
6. Budynek mieszkalny - ul. Skawińska
7. Budynek mieszkalny - ul. Wietora
8. Przedszkole Samorządowe nr 45
9. Szkoła Podstawowa nr 22
10. Szkoła Podstawowa nr 11

Przytoczone informacje dowodzą, że proces ochrony konserwatorskiej ma charakter ciągły. Powinien dynamicznie reagować na zmiany zachodzące w innych sferach życia społecznego. Powołanie parku kulturowego, jako formy ochrony zabytków dedykowanej ochronie krajobrazu i charakteryzującej się elastycznymi narzędziami ochrony, które można modyfikować w zależności od uzyskiwanych efektów, jest nowoczesnym dopełnieniem dotychczasowych działań w tym zakresie. Jest to działanie samorządu pełniącego rolę gospodarza terenu. Jest to działanie zgodne z zapisami Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Kraków, gdzie wśród priorytetów wskazuje się zintegrowane zarządzanie zasobem zabytków, ze szczególnym uwzględnieniem obszaru światowego dziedzictwa. Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest opracowywany na okres czteroletni i każdorazowo przyjmowany przez Radę Miasta Krakowa. Obowiązek opracowania programu wynika z Ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami, a rolę koordynatora działań zawartych w Programie pełni Miejski Konserwator Zabytków. Gminny Program Opieki nad Zabytkami jest zapisem strategii Miasta w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego. Ustanowienie parku kulturowego jest elementem realizacji tej strategii.

Ochrona planistyczna[6]

Obowiązująca ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w art. 4 wskazuje działania, które podejmują organy administracji publicznej mające na celu ochronę zabytków. Wśród nich wymienia „uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym." Także ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym w art. 1 stanowi, że w planowaniu przestrzennym uwzględnia się zwłaszcza (…) wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej; (…). W związku z tym należy zwrócić uwagę na kwestię ochrony dziedzictwa kulturowego w planowaniu przestrzennym.

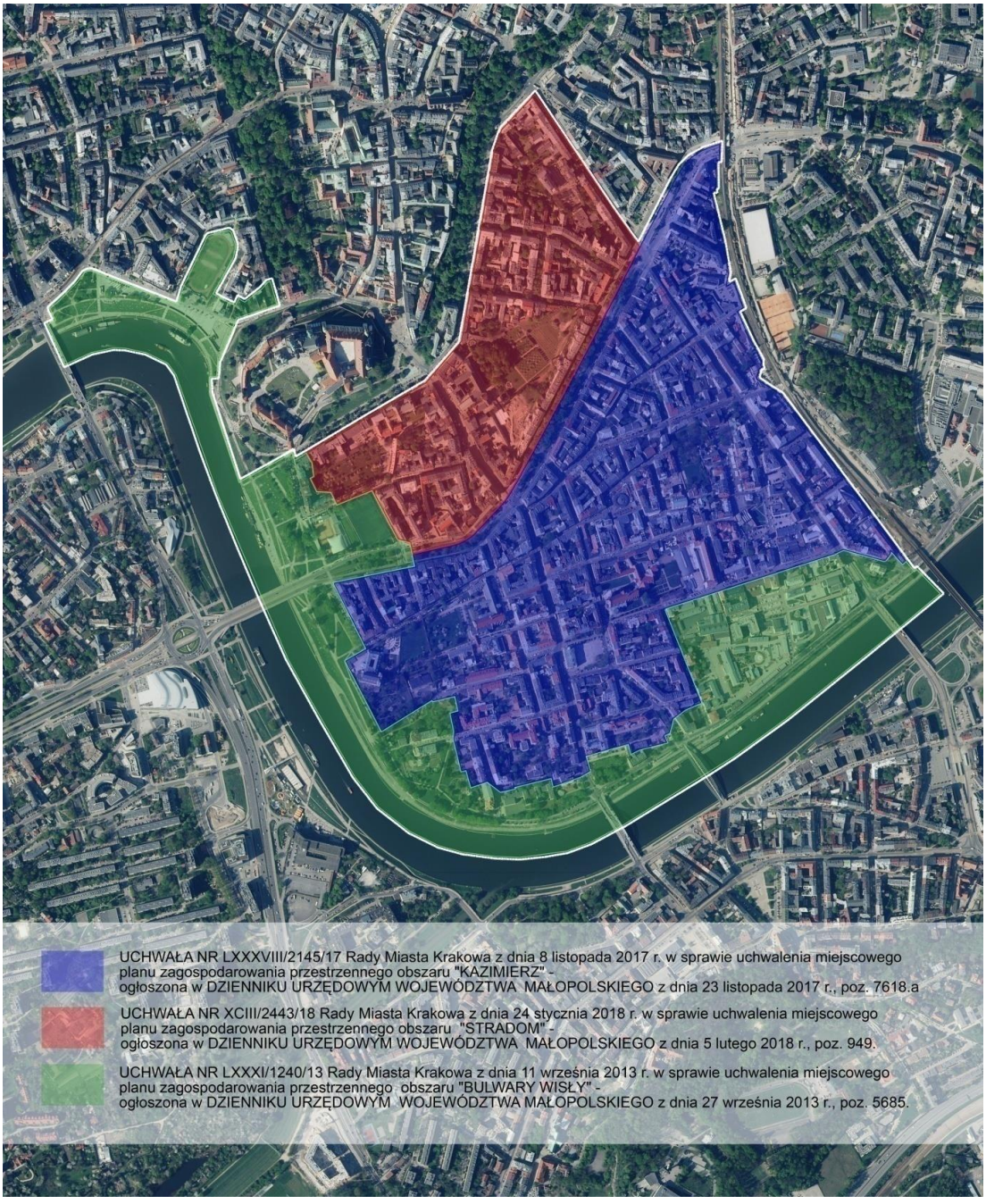

[6] Opracowano w oparciu o materiały Miejskiego Konserwatora Zabytków w Krakowie

Ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego są formą ochrony zabytków, zatem jednym z celów planowania przestrzennego jest analiza elementów i ochrona środowiska kulturowego i zabytków.

Uchwała tworząca park kulturowy jest aktem prawa miejscowego, a przed jej podjęciem należy ogłosić powszechnie zamiar wprowadzenia tej formy obszarowej ochrony krajobrazu. Obowiązek ten wynika z art. 16 ust. 1a u.o.z.o.z, określając dodatkowo formę, miejsce i termin składania wniosków dotyczących projektu uchwały o utworzeniu parku kulturowego, nie krótszy jednak niż 21 dni od dnia ogłoszenia.

Podjęcie uchwały w sprawie utworzenia parku kulturowego skutkuje obligatoryjnym sporządzeniem miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego (dalej: mpzp), co wynika wprost z art. 16 ust. 6 u.o.z.o.z.

Obecnie na obszarze objętym sporządzeniem planu ochrony obowiązują trzy miejscowe plany zagospodarowania:

1. **Uchwała NR LXXXI/1240/13 Rady Miasta Krakowa z dnia 11 września 2013 r. w sprawie uchwalenia** miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru **"BULWARY WISŁY"** - ogłoszona w Dzienniku Urzędowym Województwa Małopolskiego z dnia 27 września 2013 r., poz. 5685.
2. **Uchwała NR LXXXVIII/2145/17 Rady Miasta Krakowa z dnia 8 listopada 2017 r. w sprawie uchwalenia** miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru **"KAZIMIERZ"** - ogłoszona w Dzienniku Urzędowym Województwa Małopolskiego z dnia 23 listopada 2017 r., poz. 7618.
3. **Uchwała NR XCIII/2443/18 Rady Miasta Krakowa z dnia 24 stycznia 2018 r. w sprawie uchwalenia** miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego obszaru **"STRADOM"** - ogłoszona w Dzienniku Urzędowym Województwa Małopolskiego z dnia 5 lutego 2018 r., poz. 949.

Zasięg planów przedstawia powyższa mapka. Dokładna ochrona jaką dają opisano w części B i C II etapu opracowania. Ponadto na obszarze całego Miasta Krakowa obowiązuje Studium Uwarunkowań i Zagospodarowania Przestrzennego – Uchwała CXII/1700/14 Rady Miasta Krakowa z 9 lipca 2014 r. Mimo iż Studium nie jest aktem prawa miejscowego to uchwalane miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego nie mogą naruszać ustaleń Studium, a więc w pośredni sposób wpływa na określenie polityki przestrzennej gminy w tym lokalne zasady zagospodarowania przestrzennego.

Utworzenie parku kulturowego jest zależne od planowania przestrzennego. Dokumenty wzajemnie się przeplatają i wpływają na swoją zawartość i treść. Obszar, na którym chroni się krajobraz kulturowy musi się opierać na dotychczasowych opracowaniach planistycznych nie tylko w sferze ochrony zabytków, ale również urbanistyki oraz przyrody. Pozwoli to na kompleksowe przygotowanie uchwały integrującej ochronę wartości oraz życie mieszkańców i przedsiębiorców na obszarze chronionym.

Działania konserwatorskie

Działania konserwatorskie wyrażają się w trzech wymiarach – koncepcyjno - strategicznym, prawno - administracyjnym i realizacyjnym. Na kształt sfery koncepcyjno – strategicznej wpływ ma postęp stanu badań nad przedmiotem ochrony, stan dokumentacji zabytków oraz pryncypia doktrynalne w sferze ochrony zabytków, a także wiodące koncepcje społeczne decydujące o akceptacji lub odrzuceniu danej polityki ochronnej. Istotnym czynnikiem kształtującym tę sferę jest współdziałanie interesariuszy prawnie zobowiązanych, bądź poczuwających się z innych względów do obowiązku sprawowania ochrony dziedzictwa kulturowego. Szczególnie istotne jest współdziałanie administracji państwowej (Generalny Konserwator Zabytków, wojewoda, wojewódzki konserwator zabytków) z samorządem terytorialnym (szczebla wojewódzkiego, powiatowego i gminnego). W optymalnym wariancie działania administracji publicznej powinny wspierać organizacje pozarządowe eksperckie i społeczne, które powinny współtworzyć polityki i strategie ochronne. Wymiar koncepcyjno strategiczny działań konserwatorskich wyraża się przez opracowania naukowe, studia i wytyczne konserwatorskie, strategie, programy i projekty formułowane na szczeblu krajowym oraz przez władze samorządowe. Plan ochrony paru kulturowego ma charakter pośredni – w części stanowi dokument strategiczny, w którym dokonuje się recepcja określonej polityki konserwatorskiej, w części jest dokumentem realizacyjnym, który przez zastosowane instrumenty prawne, ma wywołać określony skutek faktyczny.

Wymiar prawno administracyjny po części łączy się i wynika ze sfery koncepcyjno – strategicznej. Ustawowo zagwarantowane instrumenty prawne mają służyć realizacji celów określonych w długofalowych politykach ochrony. Wyrazem działań konserwatorskich są w tym zakresie stanowione i wykorzystywane formy ochrony zabytków oraz funkcjonowanie wyspecjalizowane administracji konserwatorskiej (państwowej i samorządowej).

Wymiar wykonawczy to w skali makro planowanie przestrzenne, koncepcje urbanistyczne i realizacje związane z funkcjonowaniem miasta, jako złożonego organizmu przestrzennego. W skali mezo to remonty i interwencje konserwatorskie w tkankę architektoniczną, w skali mikro, to prace konserwatorskie dotyczące detalu architektonicznego, wyposażenia wnętrz, ruchomych dzieł sztuki i elementów małej architektury dopełniających krajobraz miejski.

Idea powołania parku kulturowego i prezentowany plan ochrony parku kulturowego, są skutkami wdrażania ustaleń na poziomie koncepcyjno strategicznym. Stosowane narzędzia ochrony znajdują umocowanie w systemie prawno – administracyjnym. Natomiast wymiar realizacyjny decyduje o finalnych skutkach działań wpływając fizycznie i bezpośrednio na stan zachowania substancji zabytkowej. Szersza charakterystyka działań konserwatorskich w sferze realizacyjnej przekracza ramy niniejszego opracowania. Została jednak uwzględniona w partii diagnostycznej opracowania, przy charakterystyce poszczególnych obszarów i obiektów. Dla funkcjonowania parku kulturowego szczególne znacznie ma sytuacja prawno – administracyjna działań konserwatorskich, gdyż park kulturowy ma dopełnić tę sferę działań. Zatem poniżej prezentujemy w skrócie informacje o stanie działań konserwatorskich w sferze administracyjno - prawnej w granicach parku kulturowego Kazimierz ze Stradomiem.

Dla stanowienia ochrony w skali krajobrazowej szczególnie istotne są **obszarowe wpisy do rejestru zabytków**. Mogą to być autonomiczne wpisy krajobrazów kulturowych, lecz na omawianym obszarze takie nie występują. Mogą to być wpisy układów urbanistycznych, ruralistycznych, bądź historycznych zespołów budowlanych. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami definiuje je następująco w art. 3:

1) historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;

2) historyczny zespół budowlany – stanowi powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

3) krajobraz kulturowy – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

Z oczywistych względów w granicach Kazimierza mamy do czynienia z wpisami do rejestru zabytków układów urbanistycznych, które w obecnej postaci obejmują cały obszar opracowania. Są to:

- U*kład urbanistyczny dawnego miasta Kazimierza i Stradomia, decyzja z dnia 23 lutego 1934 r., nr rejestru A-12.* stanowiący rdzeń całego założenia
- *Układ urbanistyczny oraz zespół zabudowy Kazimierza w obrębie tzw. „nowego miasta" wraz z historycznymi przedmieściami: Łąką św. Sebastiana, Podbrzeziem oraz Polami Kazimierzowskimi"*, decyzja z dnia 18.07.2011 r., nr rejestru A-1273/M.

Ponadto w granicach opracowania i projektowanego parku kulturowego znajdują się fragmenty objęte wpisami:

- *Układ urbanistyczny oraz zespół zabudowy dawnej III dzielnicy katastralnej miasta Krakowa - „Nowy Świat"*, decyzja z 09.06.2015, nr rejestru A-1438/M.
- Bulwary Wiślane, decyzja z 13.06.2011 r., nr rejestru A-1260/M, gdzie Bulwary nie są objęte wpisem obszarowym, a stanowią klasyczny zabytek nieruchomy o liniowej formie i charakterze dzieła inżynierii oraz sztuki ogrodowej.

Decyzje obszarowe o wpisie do rejestru zabytków nie wykluczają wpisywania do rejestru zabytków nieruchomych indywidualnych dzieł architektury, budownictwa, sztuki ogrodowej, czy zabytków przemysłu, techniki i inżynierii. Wpisy obszarowe chronią w pierwszym rzędzie to, co istotne dla zabytkowego (historycznego) układu urbanistycznego, czyli siatkę ulic, placów, działek katastralnych, ukształtowanie bloków zabudowy oraz gabaryty, rzut i zewnętrzną postać budowli. Ze względu na uwarunkowania historyczne, artystyczne i naukowe na terenie opracowania odnajdujemy liczne indywidualne wpisy do rejestru zabytków nieruchomych. Indywidualny wpis do rejestru zabytków nakłada na właściciela, ale i na organa administracji konserwatorskiej znacznie większe rygory ochrony. Indywidualny wpis do rejestru zabytków jest podstawową formą ochrony zabytków w polskim systemie prawnym i wiąże się z zakazowo – pozwoleniowym sposobem sprawowania nadzoru konserwatorskiego. Pełna lista i charakterystyka obiektów wpisanych do rejestru zabytków nieruchomych jest załączona poniżej tego rozdziału opracowania.

Pomnik Historii i Lista światowego dziedzictwa UNESCO

Istotną w systemie ochrony, acz niedopowiedzianą formą prawną są uznania za pomnik historii w skali krajowej i wpis na Listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO w skali międzynarodowej. To z jednej strony potwierdzenie wyjątkowej wartości dobra w skali krajowej lub międzynarodowej, z drugiej zobowiązanie do sprawowania ochrony w zgodzie z najwyższymi standardami doktrynalnymi.

Proponowany Park Kulturowy Kazimierz ze Stradomiem w Krakowie jest obszarem, w ramach którego nakładają się krajowe i międzynarodowe systemy prawne, regulujące ochronę dziedzictwa kulturowego. W przypadku potencjalnego Parku Kulturowego Kazimierz ze Stradomiem w Krakowie mamy zbieg krajowej i międzynarodowej ochrony obszaru, wyrażanej przez uznanie za pomnik historii oraz wpis na Listę światowego dziedzictwa kulturowego UNESCO.

Miejsce wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO: „Stare Miasto w Krakowie". Wpis na podstawie kryterium IV w 1978 r., jako jeden z pierwszych 12 obiektów na świecie. Wpisu na Listę UNESCO dokonano w przekonaniu o wyjątkowej, uniwersalnej wartości Krakowa. Kryteria, na podstawie których dokonano późniejszych wpisów obiektów na Listę nie były jeszcze wypracowane, z czasem miastu przyporządkowano kryterium IV – *wybitny przykład typu budowli, zespołu architektonicznego, zespołu obiektów techniki lub krajobrazu, który ilustruje znaczący(e) etap(y) w historii ludzkości*.

Obszar wpisany obejmuje Stare Miasto w obrębie dawnych murów, Wzgórze Wawelskie oraz dzielnicę Kazimierz ze Stradomiem. W 2013 r., podczas 37. Sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa UNESCO, dokonano zmiany oficjalnej nazwy miejsca światowego dziedzictwa – z *Cracow's Historic Centre* na *Historic Centre of Kraków* (wersja angielska) i *Centre historique de Kraków (wersja francuska)*.

Granica wpisu na Listę UNESCO obejmuje obszar Starego Miasta, ograniczony linią Plant, zespół zabudowań Wzgórza Wawelskiego z zamkiem królewskim i katedrą oraz obszar średniowiecznego Kazimierza ze Stradomiem. W 2010 r. została ustanowiona strefa buforowa dla obszaru wpisanego. Granice wpisu na Listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz strefy buforowej prezentuje załączona poniżej mapa.

Wpis na Listę nie wiąże się z odrębnymi narzędziami prawnymi, specyficznymi dla miejsca światowego dziedzictwa. Warunkiem wpisu jest dowiedziona deklaracja państwa – strony, iż dane dobro jest otoczone wystarczającą i właściwą ochroną w rygorach prawa krajowego i miejscowego. Stwierdzenie, że dobro jest odpowiednio chronione oraz dysponuje adekwatnym systemem zarządzania jest szczególnie wnikliwie weryfikowane w procesie nominacyjnym. Wpis ma charakter prestiżowy, służy promocji dobra, jest jednocześnie zobowiązaniem międzynarodowym państwa strony, co do zasad i standardów ochrony konserwatorskiej. Standardy wyznaczają międzynarodowe dokumenty doktrynalne, które odgrywają kluczową rolę w kształtowaniu koncepcji ochrony dóbr o najwyższej wartości. Jedocześnie ruch światowego dziedzictwa jest swoistym globalnym laboratorium nowych koncepcji zarządzania i ochrony dziedzictwa. Stąd rozważania teoretyczne i wytyczne formułowane dla miejsc światowego dziedzictwa mają charakter wdrożeniowy nowatorskich rozwiązań konserwatorskich. Zakres wykorzystania owych dobrych praktyk i nowych koncepcji zależy od aktywności zarządcy miejsca. Ustanowienie parku kulturowego doskonale wpisuje się w holistyczną koncepcję ochrony i zarządzania najszerzej rozumianym dobrem światowego

dziedzictwa. Może służyć jako potwierdzenie stosowania najwyższych standardów ochronnych dla konkretnego miejsca światowego dziedzictwa UNESCO w Polsce.

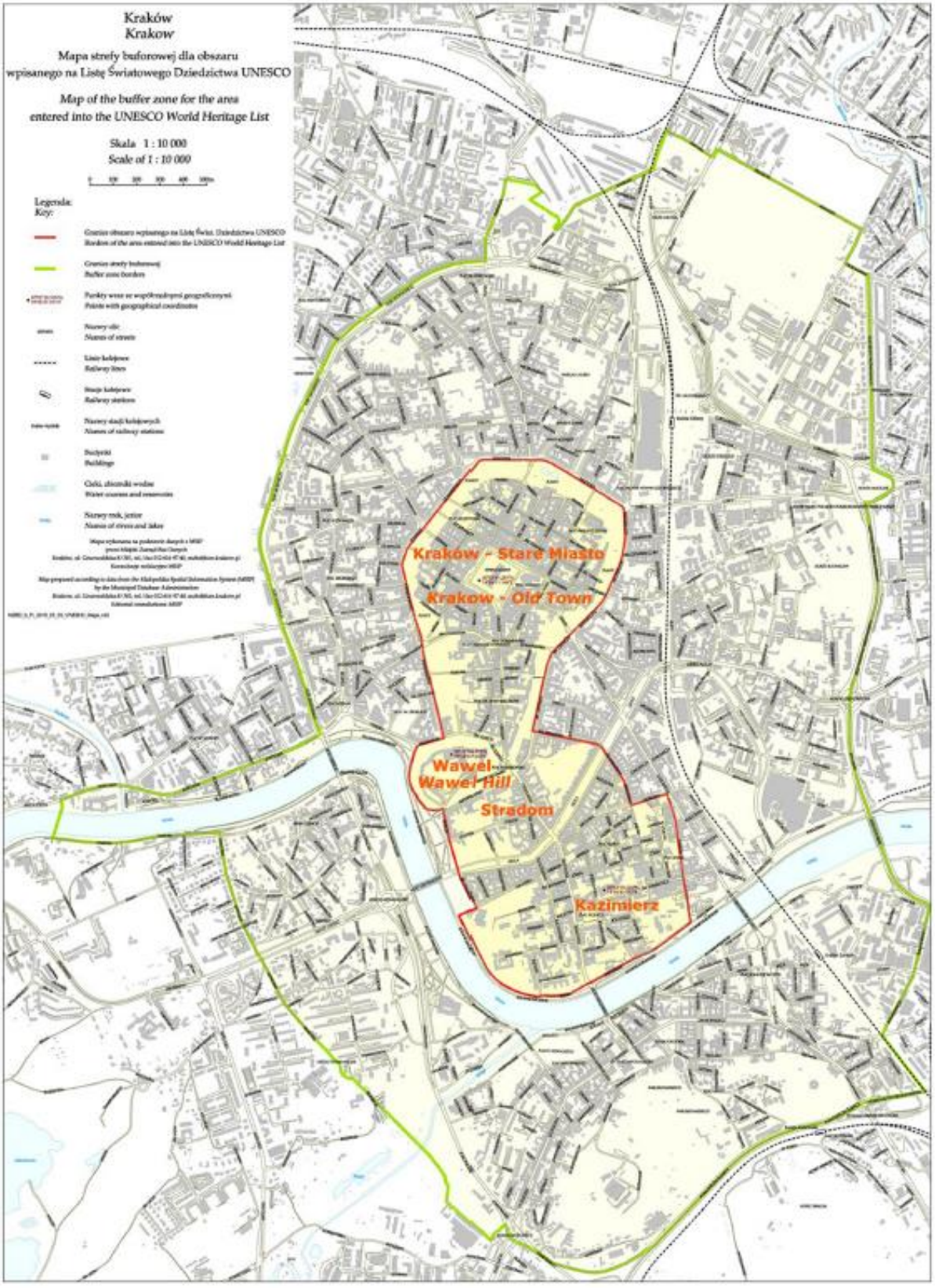

Pomnik Historii: „Kraków - historyczny zespół miasta" został uznany za pomnik historii w 1994 roku na mocy Zarządzenia (obecnie ranga rozporządzenia organu naczelnego państwa) Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii (M. P. 1994 Nr 50, poz. 418).

Cel ochrony pomnika historii zdefiniowano, jako: „(…) zachowanie, ze względu na wyjątkowe, uniwersalne wartości historyczne, artystyczne oraz wartości niematerialne, autentyczności historycznego układu urbanistyczno-architektonicznego Krakowa, ukształtowanego w ciągu tysiącletniej historii, stanowiącego jeden z czołowych kompleksów artystyczno-kulturalnych Europy." (§ 2). Zgodnie z § 3: „Granica zespołu zabytkowego obejmuje historyczny zespół miasta: Stare Miasto, Wawel, Stradom, Kazimierz, Podgórze, Nowy Świat, Piasek.

Granica przebiega od Al. 29 Listopada, ulicą Warszawską, Ogrodową, obejmuje budynek Dworca Głównego i biegnie wzdłuż torów, dalej ulicą Lubicz, Bosacką, ścieżką osiedlową do ul. Rakowickiej, ścieżką po północnej stronie budynku Akademii Ekonomicznej, dalej na wschód do ul. Beliny-Prażmowskiego, Rondem Mogilskim, Al. Powstania Warszawskiego, granicą Ogrodu Botanicznego obejmując Ogród Botaniczny i Obserwatorium Astronomiczne, do ul. Kopernika, ul. Śniadeckich, do ul. Sołtyka, ulicami: św. Łazarza, Grzegórzecką, do torów kolejowych, wzdłuż torów kolejowych, ul. Miodową z jej włączeniem, ulicami: Siedleckiego, Daszyńskiego (granicą Cmentarza Żydowskiego) i dalej do brzegu Wisły z wyłączeniem stacji benzynowej, ulicą Podgórską z włączeniem ulicy, Mostem Powstańców Śląskich z włączeniem mostu, ulicami: Na Zjeździe, Kącik, Traugutta, Dąbrowskiego, Hetmańską, Al. Powstańców Wielkopolskich, Al. Powstańców Śląskich, Kamińskiego, Konopnickiej, Ludwinowską, Bulwarem Wołyńskim i Bulwarem Poleskim włączając Bulwary i brzeg Wisły, do Mostu Dębnickiego włączając most, Aleją: Krasińskiego, Mickiewicza, Słowackiego, włączając całą Aleję, do ul. Warszawskiej. Granice przedstawiono schematycznie w załączniku do Zarządzenia.

Uznanie za Pomnik Historii nie wiąże się z odrębnymi instrumentami prawnymi ochrony. Te wynikają z faktu wpisu do rejestru zabytków, bądź ustanowienia parku kulturowego. Jednak sam fakt potwierdzenia przez Prezydenta Państwa najwyższej w skali kraju wartości zabytku ma charakter zobowiązania do szczególnie wysokiego standardu ochrony. Ponadto uznanie za pomnik historii skutkuje preferencjami w konkursach grantowych i ma ułatwiać pozyskiwanie środków na rzecz ochrony danego dobra. Dąży się też w skali kraju do wypracowania marki „pomnika historii", by przez spójną akcję promocji i prezentacji stanowiływizytówkę dziedzictwa kulturowego kraju.

Załącznik do zarządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. (poz. 418)

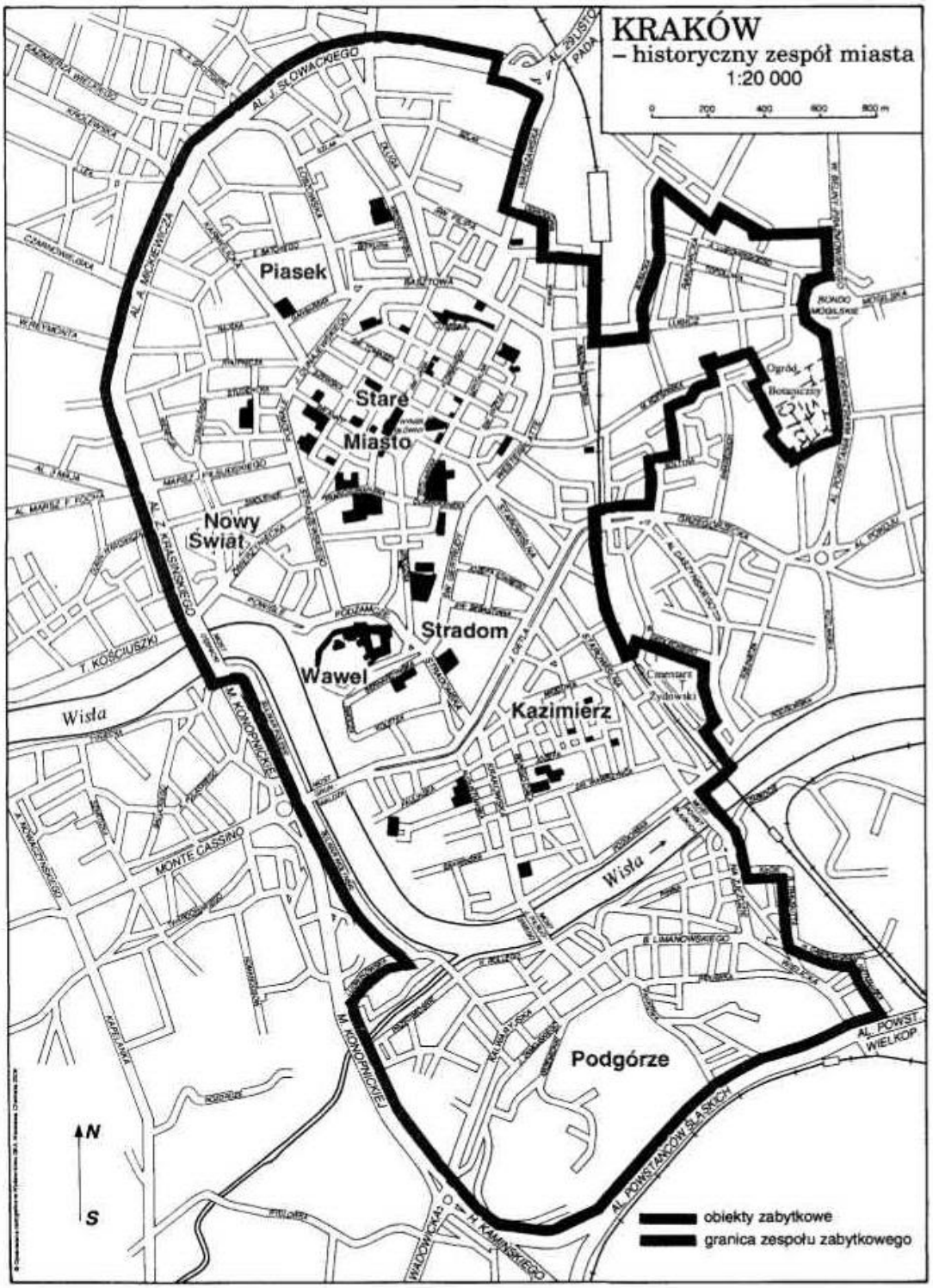

Kraków – granica obszaru uznanego za pomnik historii – załącznik do Zarządzenia Prezydenta RP

Rejestr zabytków i ewidencja zabytków

Rejestr zabytków tworzy się poprzez wpis przedmiotu ochrony do rejestru zabytków na mocy decyzji administracyjnej wydanej w toku postępowania administracyjnego, prowadzonego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków. Jest to postępowanie zastrzeżone do wyłącznej kompetencji wojewódzkiego konserwatora zabytków. Wpis do rejestru, zgodnie z zapisami artykułu 7 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, jest podstawową formą ochrony dziedzictwa kulturowego (obok uznania za pomnik historii, utworzenia parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzjach o: ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, warunkach zabudowy, zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego). Jest też formą uznawaną za najbardziej skuteczną w polskim systemie prawnym. Wpis do rejestru zabytków powinien zapewnić skuteczną ochronę konserwatorską materialnego dziedzictwa przeszłości, zobowiązując właścicieli i opiekunów obiektów zabytkowych m.in. do zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie oraz korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, poza obowiązkami, które nakłada na właścicieli zabytkowego mienia, daje im możliwość skorzystania z pomocy finansowej udzielanej ze środków publicznych na wykonanie prac przy zabytku. Jak mówią zapisy prawa: *osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie, może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy tym zabytku.* Istotą systemu ochrony zabytków w Polsce jest złożenie odpowiedzialności za zabytek na barki jego właściciela, posiadacza lub użytkownika. Realizacja działań związanych z indywidualnym wpisem zabytku do rejestru zabytków może być wykonywana wyłącznie przez właściciela lub osoby przez niego upoważnione. Państwowa administracja konserwatorska ma za zadanie czuwać nad właściwym realizowaniem zobowiązań przez właścicieli chronionych zabytków. Jednocześnie państwo i samorząd mogą wspierać właścicieli w realizacji troski o zabytek, jako dobro wspólne i istotne ze względu na interes społeczny.

Odrębnie prowadzone są trzy typy rejestru zabytków. Rejestr A zabytków nieruchomych. Rejestr B zabytków ruchomych oraz odrębny w swej specyfice rzeczowej, lecz nie prawnej rejestr C zabytków archeologicznych. W dokumentacji Planu Ochrony uwzględniono zabytki ruchome, w takim zakresie, w jakim te funkcjonują w krajobrazie. Zatem są to głównie elementy tzw. małej architektury (obiekty o charakterze dekoracyjnym, np. rzeźby ogrodowe, obiekty niekubaturowe, np. nagrobki cmentarne, kapliczki, krzyże przydrożne oraz artystyczny detal dekoracyjny w architekturze). Cenne i istotne dla charakterystyki kulturowej obszaru zabytki ruchome, stanowiące wyposażenie wnętrz sakralnych, czy zasoby muzealiów w skali krajobrazowej, pełnią rolę uzupełniającą i nie są przedmiotem dyrektyw ochronnych parku kulturowego. W tym zakresie to właśnie rejestr zabytków ruchomych ma zapewnić im właściwy reżim ochronny.

Wojewódzka Ewidencja Zabytków

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem określa m.in. sposób prowadzenia wojewódzkich ewidencji zabytków i rejestru zabytków. Ewidencja zabytków – sporządzana w formie zbioru kart ewidencyjnych – obejmuje pojedyncze obiekty architektoniczne, zespoły budowlane, zespoły urbanistyczne i ruralistyczne, stanowiska archeologiczne oraz zabytkowe parki i cmentarze. Celem ewidencji zabytków jest rozpoznanie obiektów zabytkowych w terenie i ich udokumentowanie, zebranie i opracowanie podstawowych informacji merytorycznych o nich, zgromadzenie danych administracyjno-adresowych, tworzenie opracowań dla obiektów zagrożonych rozbiórką, destrukcją lub gruntowną przebudową, monitoring zasobu zabytkowego. Wojewódzka Ewidencja Zabytków jest domeną Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, pełni rolę pomocniczą w realizacji polityki ochronnej. Powinna znajdować odzwierciedlenie w gminnych ewidencjach zabytków i w ten sposób stawać się elementem prawa miejscowego, obligatoryjnie uwzględnianym w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Gminna Ewidencja Zabytków

Gminną ewidencję zabytków, zgodnie z zapisami ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, prowadzi wójt (burmistrz, prezydent miasta), w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu danej gminy. Jest to niezwykle ważne, choć niedoskonałe ogniwo dopełniające system ochrony zabytków. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte: zabytki nieruchome wpisane do rejestru, inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Ustawa z dnia 18 marca 2010 roku o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw, będąca nowelizacją ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, określiła na nowo charakter prawny i znaczenie gminnej ewidencji zabytków, która dotychczas pojmowana była jako dokument informacyjno-dokumentacyjny. W nowelizacji rozszerzono zakres form ochrony zabytków, określony w artykule 7, ust. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami o ustalenie ochrony dla zabytków ewidencyjnych, szczególnie o ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Artykuł 19 został poszerzony o ust. 1a określający zabytki, których ochrona musi być bezwzględnie uwzględniona w decyzjach, m.in. o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy czy też o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej. Dotyczy to zarówno zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków i ich otoczenia, jak i innych zabytków nieruchomych znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków. Zmiany dotknęły także przepisów dotyczących samej ewidencji zabytków. Zgodnie z artykułem 6, ust. 2 ustawy wprowadzającej zmiany (Ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2010 r. Nr 75, poz. 474)),w terminie 2 lat od dnia przekazania przez wojewódzkiego konserwatora zabytków wykazu zabytków, wójt (burmistrz, prezydent miasta) powinien założyć gminną ewidencję zabytków. Gminne ewidencje z terenu województwa powinny ujmować wszystkie pozycje ujęte w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Dobrze sporządzona ewidencja gminna, ujmująca wpisem wszystkie

warte zachowania dla przyszłych pokoleń zabytki przeszłości, może być skutecznym narzędziem ochrony dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym. Tak jest w przypadku Krakowa, gdzie Gminna ewidencja zabytków jest prowadzona przez Miejskiego Konserwatora Zabytków w imieniu Prezydenta Miasta Krakowa. Ewidencja została, zgodnie z Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tj. Dz.U. z 2017 r., poz. 2187 ze zm.) zweryfikowana 06.02.2011 r. i zatwierdzona przez MWKZ pismem z 24.07.2013 r. Ewidencja zawiera najszerszy wykaz obiektów architektonicznych o cechach zabytkowych w skali miasta. Pełen wykaz jest dostępny w mediach elektronicznych pod adresem: https://www.bip.krakow.pl/?dok_id=57315

Rejestr i ewidencja zabytków archeologicznych

Jak stanowi art. 3 pkt. 4 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, „zabytek archeologiczny, to zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów, bądź ich śladów lub zabytek ruchomy, będący tym wytworem." Zabytki archeologiczne, to szczególna kategoria dziedzictwa kulturowego. Są dostępne do badań i interpretacji za pośrednictwem metod autonomicznej dyscypliny naukowej, jaką jest archeologia. Są zazwyczaj pozyskiwane i badane metodami eksploracji archeologicznej (metoda wykopaliskowa), choć używa się też nieinwazyjnych metod badawczych. Zabytki archeologiczne posiadają własne formy terenowe, lub są skupione w warstwach podziemnych. Ich rozpoznanie przeprowadza się za pośrednictwem badań powierzchniowych, prospekcji terenowej i badań archiwalnych. Nierzadko sygnałem wskazującym na obecność stanowiska archeologicznego są pojedyncze znaleziska powierzchniowe zabytków ruchomych - przedmiotów o charakterze zabytku archeologicznego. Rozpoznane zabytki archeologiczne wpisuje się do rejestru zabytków archeologicznych – rejestr „C". Częstszą i prawnie zobowiązującą formą ochrony jest wpis do wojewódzkiej ewidencji zabytków, która jest tworzona w ramach działań badawczych określanych mianem Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). Zbiór dokumentacji AZP, jest otwarty i sukcesywnie uzupełniany, w miarę postępu badań i odkryć.

Archeologiczne zabytki ruchome to przedmioty związane z działalnością człowieka w przeszłości, wytwory pracy ludzkiej, np. naczynia, narzędzia, ozdoby. Zabytki nieruchome, zwane również stanowiskami archeologicznymi, są bardzo istotne, z punktu widzenia nauki i ochrony dziedzictwa. To obszary, w obrębie których występują źródła archeologiczne wraz z otaczającym je kontekstem, czyli bezpośrednim otoczeniem, układem warstw glebowych oraz zespołem danych, określających ich położenie. Mogą to być np. grodziska, cmentarzyska, pozostałości dawnych osad, nawarstwienia miast.

Żadna z aktualnie obowiązujących w Polsce definicji zabytku archeologicznego nie zawiera cezury czasowej. W kontekście Krakowa większość zabytków archeologicznych to pozostałości egzystencji i działalności człowieka od neolitu po wczesne średniowiecze, choć jak dowiodły prace w osi ul. Krakowskiej, również taki charakter mogą mieć przyczółki dziewiętnastowiecznego mostu odsłaniane metodami archeologicznymi.

Dziedzictwo archeologiczne dokumentowane jest w *Krajowej Ewidencji Zabytków Archeologicznych*, którą tworzy zasób dokumentacji programu Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP). AZP to ogólnopolski program badawczo-konserwatorski, prowadzony od 1978 roku. Jego celem jest zarejestrowanie wszystkich stanowisk archeologicznych czytelnych na powierzchni gruntu lub znanych

z materiałów archiwalnych oraz stworzenie jednolitego archiwum dokumentacji dla całego kraju. Dokumentacja AZP przechowywana jest w wojewódzkich urzędach ochrony zabytków. W przypadku Kazimierza ze Stradomiem strefa ochrony archeologicznej obejmuje zasięgiem granice średniowiecznego i nowożytnego zespołu osadniczego oraz potwierdzone w badaniach enklawy osadnicze poza tym obszarem.

Dobra kultury współczesnej

Dobrami kultury współczesnej są – zgodnie z zapisami ustawowymi – *niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna*. Dorobek współcześnie żyjących pokoleń należy rozumieć, jako obiekty, które powstają do chwili obecnej.

Na podstawie wytycznych określonych w opracowaniu pn. *Dobra kultury współczesnej w Województwie Małopolskim i ich ochrona,* sporządzonym dla Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego przez Instytut Rozwoju Miast w 2009 roku przyjęto, że obiekty uznane za dobra kultury współczesnej powinny należeć do jednej z wyznaczonych kategorii: pomniki, miejsca pamięci, budynki, wnętrza budynków, detale architektoniczne, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe (w tym założenia parkowe), budowle inżynierskie, elementy małej architektury (np. rzeźby i fontanny). Powinny także mieścić się w ramach wyznaczonej cezury czasowej: dolna cezura – 1945 rok, górna cezura – 10 lat pomiędzy datą uznania za dobro kultury współczesnej a oddaniem obiektu do użytku. Obiekty uznane za dobra kultury współczesnej powinny spełniać jeszcze co najmniej jedno, ze wskazanych poniżej kryteriów:

- wartość artystyczna lub historyczna – obiekty wyróżniające się kompozycją, reprezentują dany nurt artystyczny posiadający znaczenie dla historii sztuki, związany ze znaną postacią lub istotnym wydarzeniem;
- unikalność – obiekt niespotykany, zachowany jako jeden z niewielu albo jeden jedyny;
- nowatorstwo – artystyczne, przestrzenne, techniczne;
- symbol lub znak – obiekt uznawany za istotny, symboliczny, związany z miejscową tradycją, posiadający ponadczasowe wartości;
- tradycja miejsca – obiekt wpisany jest w miejsce lokalizacji, które jest kontynuacją dotychczasowych wartości a także twórczym nawarstwieniem się dziedzictwa pokoleń;
- kontekst – obiekt podnosi walory otaczającej przestrzeni, stanowi jej wyróżnik;
- uznanie współczesnych – obiekt został nagrodzony, wyróżniony w konkursie, plebiscycie, literaturze;
- próba czasu – obiekt zachował walory pomimo degradacji z powodu technicznego zużycia lub zaniedbania przez zarządcę; obiekt jest dobrze oceniany pomimo upływu czasu od jego realizacji lub też zaczął być dobrze oceniany z upływem czasu[7].

[7] Dla pierwszej listy dóbr kultury współczesnej w regionie sporządzonej w 2008 r. górną cezurą był koniec 1998 r. Rozenau-Rybowicz A., Szlenk-Dziubek D., Białoskórski P., *Atlas dóbr kultury współczesnej województwa małopolskiego. Małopolskie Studia Regionalne,* Departament Polityki Regionalnej Urzędu Marszałkowskiego Województwa Małopolskiego, Instytut Rozwoju Miast, Kraków 2009, s. 14-15.

Według zapisów ustawy o planowaniu przestrzennym, zasady ochrony dóbr kultury współczesnej mają być określane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz w planach województw.

Na liście proponowanych dóbr kultury współczesnej z terenu opracowania znalazły się w 2009 r.:

- Pomnik Smoka Wawelskiego na Bulwarze Czerwieńskim
- Kamienica *Dom pod Żaglami*, ul. Smocza 6a

Dobra kultury współczesnej nie są domeną konserwatorską. Ich ochrona została powierzona polityce przestrzennej, zapisom mpzp. Jednak obserwuje się szybki proces przejmowania dóbr kultury współczesnej w ochronę konserwatorską, gdyż tempo życia i przemian systemowych pozwala wskazywać granicę minionej epoki w nieodległej przeszłości, a rygory ochrony zabytków znacznie lepiej spełniają oczekiwania w stosunku do postulatów ochrony np.: dzieł rzeźby monumentalnej, architektonicznych dekoracji ceramicznych, czy oryginalnych realizacji architektonicznych. Ponadto dyrektywy Generalnego Konserwatora Zabytków i Rady Ochrony Zabytków jednoznacznie wskazują na akceptację przesuwania daty granicznej uznania za zabytek blisko współczesności. Stąd można zakładać, że mimo intencji ustawodawcy dotyczącej rozłączności zbioru zabytków i dóbr kultury współczesnej, coraz większa liczba dóbr wstępnie zaliczanych do tej kategorii, obecnie staje się potencjalnymi zabytkami.

Zestawienie obiektów wpisanych do rejestru zabytków

św. Agnieszki 10		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1917 NR REJESTRU: A-944 z 05.04.1992
Augustiańska 5/ Paulińska 32		**DOM** DATOWANIE: 1911-1912 NR REJESTRU: A-803 z 06.04.1989
Augustiańska 7/9	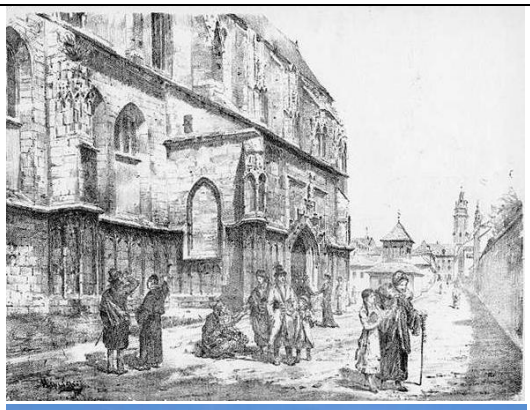 	**ZESPÓŁ KLASZTORNY AUGUSTIANÓW** DATOWANIE: przed 1365 – XX NR REJESTRU: A-5 z 10.04.1974; A-180/M z 14.01.2009 **klasztor**, mur., 2 poł. XIV, cz. skrzydła wsch. pocz. XV, zakrystia górna lub tzw. nawa 1 ćw. XVI, budowa pomieszczeń nad wsch. skrzydłem ok. 1620-1640, proj. Jan Laitner, budowa nowicjatu ok. 1667-1668, proj. Jan Zaor, uszkodzony XVI i XVII, restaur. i cz. przebud. 1759, użytkowany jako magazyn 1802-1815, remont. 1835-1865, remont. 1904-1913, arch. Sławomir Odrzywolski i Franciszek Mączyński, badania architektoniczne XX, remont i kons. po 1990, **ogród**, XIV/XV, XVII-XVIII.

Augustiańska 7/9		**DZWONNICA W ZESPOLE KLASZTORNYM AUGUSTIANÓW** DATOWANIE: 2 połowa XV NR REJESTRU: A-5 z 10.04.1974; A-180/M z 14.01.2009 **Dzwonnica**, drewn.-mur., 2 poł. XV, uszkodzona ok. poł. XIX, remont. po 1851 i 1932,
Augustiańska 7/9	 Fot. I. Krieger, ok. 1880 **Uwaga! W części inwentaryzacyjnej zastosowano system skrótów obowiązujący w katalogach zabytków architektury. Zastosowanie pełnych form sprawiłoby, że objętość opracowania powiększyłaby się ponad racjonalna miarę. Skróty te odwołują się do podstawowych informacji (mur. – murowany, drew. – drewniany, przebud. – przebudowany, nadbud. – nadbudowa, proj. – projekt itp.).**	**KOŚCIÓŁ ŚŚ. KATARZYNY ALEKSANDRYJSKIEJ I MAŁGORZATY Z KLASZTOREM AUGUSTIANÓW** DATOWANIE: 2 połowa XIV, XV NR REJESTRU: A-5 z 10.04.1974; A-180/M z 14.01.2009 Fundacja Kazimierza Wielkiego, realizowana po lokacji miasta, przed 1343 r.; następnie (do 1378) budowa prezbiterium, fundamentów korpusu i wschodniej części klasztoru z kaplicą św. Doroty (1365), do ok. 1400 r. powstał korpus, na początku XV w. kaplica św. Moniki, w XV w. rozbudowa klasztoru ku północy; na początku XIX w. zajęty na magazyny wojskowe, restaurowany w XIX i XX w. kościół p.w. św. Katarzyny, mur., przed 1365, ukończenie korpusu k. XIV lub ok. 1400, cz. zniszczony 1443, odbud. 1444-1450 i 1467-1468, sklepienia nawy głównej 1502-1513, *muratorzy Jan, Hanusz i Jakub z Miechowa,* uszkodzony 1534, remont. 1540, spalony 1556, odbud. sklepień 1561-1562, *muratorzy Aleksander Gucci, Tomasz Robor i Antoni Morosi,* restaur. 1602-1611, uszkodzony 1786, użytkowany jako magazyn 1802-1814, restaur. 1825 i 1852-1864, *arch. Ludwik Bejm i Karol Kremer,* dalsza restaur.: od 1892, *arch. Karol Knaus, 1904-1909, arch. Sławomir Odrzywolski i Ludwik Wojtyczko,* 1910-1912, *arch. Franciszek Mączyński,* uszkodzony 1939-1945, restaur. 1946, prace konserwatorskie od 1973, **kaplica św. Moniki**, zw. Węgierską, mur., przed 1422, restaur. 1868.

Augustiańska 11/ Skałeczna 8		**DOM** DATOWANIE: XVI, 1851 NR REJESTRU: A-180 z 20.03.1968
Augustiańska 13		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1829 NR REJESTRU: A-354 z 20.03.1968
Augustiańska 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1828 NR REJESTRU: A-355 z 26.04.1968
Augustiańska 19/ Skawińska 5		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1841, 1897-1899 NR REJESTRU: A-806 z 19.04.1989
Augustiańska 22		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1846 NR REJESTRU: A-356 z 23.03.1968

Augustiańska 26/ Węgłowa 4		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1840-1845 NR REJESTRU: A-357 z 23.03.1968
Bernardyńska 2	 	**KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. BERNARDA W ZESPOLE KLASZTORNYM BERNARDYNÓW** DATOWANIE: 2 połowa XV, XIX NR REJESTRU: A-564 z 09.11.1972; A-186/M z 14.01.2009 **Kościół** zbudowany w latach 1453– ok. 1484 z inicjatywy kardynała Zbigniewa Oleśnickiego jako fundacja jego i Kazimierza Jagiellończyka, przy współudziale Jana Hińczy z Rogowa i mieszczan krakowskich; odbudowany w latach 1659–1680 po zniszczeniu z czasów najazdu szwedzkiego (1655–1657). Kościół p.w. św. Bernarda, mur., 2 poł. XV, gruntowna przebud. korpusu 1645-1647, zrujnowany 1656, odbud. 1659-1680, *proj. Krzysztof Mieroszewski,* krypty 1758-1765, restaur. fasady 1860-1861, remont. 1867-1869, gruntownie restaur. fasada 1895, *arch. Zygmunt Hendel*, gruntownie restaur. 1921-1930, restaur. fasady, *arch. Ludwik Wojtyczko i Zygmunt Gawlik*, remont. 1967-1969,
Bernardyńska 2		**KLASZTOR W ZESPOLE KLASZTORNYM BERNARDYNÓW** DATOWANIE: XVII, XIX NR REJESTRU: A-564 z 09.11.1972; A-186/M z 14.01.2009 **Klasztor**, mur., 1455, rozbud. 1645-1647, zrujnowany, odbud. z wykorzystaniem pozostałości murów 1659-1680, *proj. Krzysztof Mieroszewski (?)*, przebud. skrzydła pn. 1755, zburzenie części wsch. 1822-1839, nadbud. piętra 1883-1885, remont. i cz. przebud. 1907, *proj. Jan Sas-Zubrzycki*, **ogród**, XV, XVII.

Bernardyńska 2		**STUDNIA W ZESPOLE KLASZTORNYM BERNARDYNÓW** DATOWANIE: NR REJESTRU: A-564 z 09.11.1972; A-186/M z 14.01.2009
Bernardyńska 7		**SZKOŁA** DATOWANIE: 1877-1878 NR REJESTRU: A-1125 z 8.XII.2003
Bożego Ciała 19/ Józefa 10		**KAMIENICA** DATOWANIE: koniec XVIII wieku NR REJESTRU: A-995 z 25.08.1995 (WKZ Kraków)
Bożego Ciała 22/ Józefa 7		**KAMIENICA** DATOWANIE: koniec XVIII wieku NR REJESTRU: A-777 z 02.09.1988 (WKZ Kraków)
Bożego Ciała 24		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-363 z 02.04.1968 (WKZ Kraków)

Bożego Ciała 26		**CMENTARZ PRZYKOŚCIELNY W ZESPOLE KLASZTORNYM KANONIKÓW LATERAŃSKICH** DATOWANIE: 2 połowa XIV wieku NR REJESTRU: A-24 z 28.03.1931; A-191/M z 15.01.2009
Bożego Ciała 26	 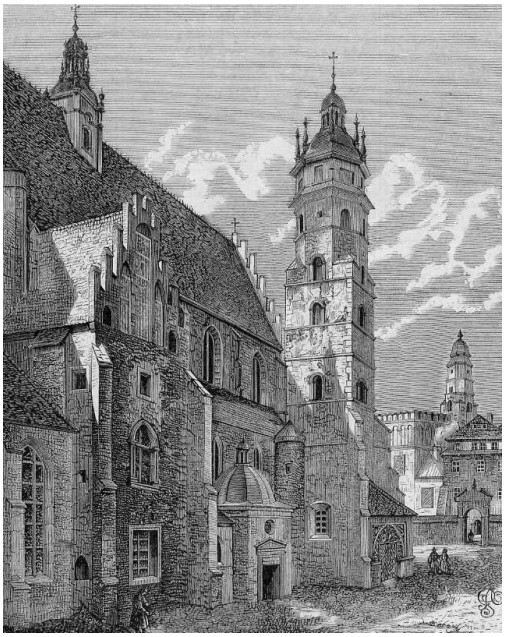	**KOŚCIÓŁ P.W. BOŻEGO CIAŁA W ZESPOLE KLASZTORNYM KANONIKÓW LATERAŃSKICH** DATOWANIE: 1 połowa XIV-XVII, XIX NR REJESTRU: A-24 z 28.03.1931; A-191/M z 15.01.2009 **Kościół** fundowany przez Kazimierza Wielkiego ok. 1340 w związku z lokacją miasta, budowany od ok. 1340 r. (bractwo wzmiankowane w 1347, rektor w 1348 r.), od 1405 r. w gestii kanoników regularnych lateraneńskich (przy kościele rozwój klasztoru), ukończony w latach 1466–1476; kruchty i kaplice z XVII w. ukończenie prezbiterium 1387, *mistrz Piotr*, korpus ok. 1389-1403, szczyt elewacji zach. 2 poł. XV, odbud. wieży po pożarze 1556, podwyższenie wieży, nakrycie hełmem i krypty l. 20 XVII, dobud. kaplicy Zwiastowania NMP l. 60 XVII, remont.: 2 poł. XVIII, od 1899 z przerwami do 1914, *arch. Karol Knaus* i *Tadeusz Stryjeński,* 1934 i od 1996, **klasztor**, mur., skrzydło pd. przy wsch. wirydarzu ok. 1405-1421, skrzydło zach. przy wsch. wirydarzu 2 poł. XV, skrzydło pd. wirydarza zach. XV/XVI, gruntownie przebud. rozbud. 1616-1673, drobne przeróbki XVIII i XIX, remont. pocz. XX, **ogród**, XIV-XVII, **ogrodzenie**, mur., 1624, bramki 1 poł. XVII, odn. 1981. KOŚCIÓŁ BOŻEGO CIAŁA W KRAKOWIE. Rysował z natury Gryglewski. Z: Tygodnik Ilustrowany nr 288 z 1.04.1865 s.120.

Bożego Ciała 26		**KLASZTOR** **W ZESPOLE KLASZTORNYM** **KANONIKÓW LATERAŃSKICH** DATOWANIE: 1 połowa XIV-XVII, XIX NR REJESTRU: A-24 z 23.01.1936; A-191/M z 15.01.2009
Ciemna 6		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-374 z 26.03.1968
Dajwór 14/16		**DAWNA FABRYKA STOLARSKA STEINBERGÓW** DATOWANIE: 1910 NR REJESTRU: A-961 z 03.11.199
Dietla 29		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1909 NR REJESTRU: A-754 z 04.07.1988

Dietla 39		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1887 NR REJESTRU: A-753 z 04.07.1988
Dietla 30-36	 	**KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. AGNIESZKI I ŁUCJI** DATOWANIE: początek XVII NR REJESTRU: A-303 z 26.02.1935; A-224/M z 16.01.2009 **Kościół** drewniany z klasztorem fundowany w 1459 r. przez Hińczę z Rogowa, murowany kościół budowany po pożarze w 1556 r., odbudowany w latach 1660–1680 po zniszczeniach szwedzkich (1655–1657); klasztor kształtowany do początku XVIII w.; po kasacie klasztoru w 1788 r. dewastacja zespołu. Kościół p.w. św. Agnieszki i Łucji, ob. garnizonowy p.w. Najśw. Marii Panny, mur., 1660-1680 (w miejscu poprzednich), kontynuacja budowy do 1702**,** restaur. 1875, gruntownie restaur. 1932-1936, *arch. Carlo Celano*. **klasztor, ob. probostwo garnizonu**, mur., 1655-1703 (z wykorzystaniem murów gotyckich), zburzenie 2/3 klasztoru po 1821, cz. rozebrany po 1861, po 1923, restaur. 1932-1936**,** *arch. Carlo Celano* i 1983-1985, **infirmeria**, **ob. oficyna kamienicy, ul. Dietla nr 36**, mur., 1 poł. XVII (?), przebud.2 poł. XVII, odbud., 1 poł. XIX, nadbud. II piętra ok. 1875, **ogród**, XVII. Stan w roku 1926
Dietla 40/ św. Agnieszki 12		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1914 NR REJESTRU: A-1129 z 21.06.2004

Dietla 45		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1900 NR REJESTRU: A-947 z 17.07.1993 (dec. wspólna z nr 47)
Dietla 47		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1900 NR REJESTRU: A-947 z 17.07.1993 (dec. wspólna z nr 45)
Dietla 49/ Bożego Ciała 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1897-1901 NR REJESTRU: A-929 z 17.11.1992
Dietla 51/ Bożego Ciała 2		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1889 NR REJESTRU: A-760 z 08.07.1988
Dietla 52		**DOM Z OFICYNĄ** DATOWANIE: 1875-1876 NR REJESTRU: A-758 z 07.07.1988

Dietla 55		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1889 NR REJESTRU: A-899 z 10.12.1991
Dietla 62		**DOM** DATOWANIE: 1880 NR REJESTRU: A-759 z 08.07.1988
Dietla 70		**SZKOŁA** DATOWANIE: 1888-1892 NR REJESTRU: A-1143 z 17.02.2006
Dietla 75/ św. Sebastiana 25		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1893 NR REJESTRU: A-1010 z 20.12.1995
Dietla 95		**DOM** DATOWANIE: 1883 NR REJESTRU: A-762 z 10.08.1988

Dietla 97/ Wrzesińska 1		**DOM** DATOWANIE: 1905-1906 NR REJESTRU: A-773 z 29.08.1988
Dietla 101		**DOM** DATOWANIE: 1910-1911 NR REJESTRU: A-733 z 04.06.1988
Dietla 105		**KAMIENICA Z OFICYNAMI** DATOWANIE: 1910-1911 NR REJESTRU: A-898 z 28.11.1991
Dietla 107		**DOM** DATOWANIE: 1907 NR REJESTRU: A-743 z 22.04.1988
Dietla 111		**DOM** DATOWANIE: 1886-1887 NR REJESTRU: A-732 z 06.04.1988

Gertrudy św. 2		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1889 NR REJESTRU: A-1037 z 23.12.1996
Gertrudy św. 5		**DOM** DATOWANIE: ok. 1900 NR REJESTRU: A-1017 z 6.03.1996
Gertrudy św. 5a		**KINO WANDA** DATOWANIE: 1912 NR REJESTRU: A-1018 z 6.03.1996
Gertrudy św. 6		**HOTEL** DATOWANIE: 1876, 1911 NR REJESTRU: A-749 z 07.05.1988
Gertrudy św. 7		**HOTEL** DATOWANIE: 1886-1889 NR REJESTRU: A-1030 z 18.06.1996

Grzegórzecka		**WIADUKT KOLEJOWY** DATOWANIE: 1863 NR REJESTRU: A-820 z 05.09.1989
Izaaka 5 / Kupa 20		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI/XVII, 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-430 z 02.04.1968
Izaaka 7 / Jakuba 27		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1825-1840 NR REJESTRU: A-431 z 02.04.1968
Józefa 3		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-445 z 26.03.1968
Józefa 4		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1836 NR REJESTRU: A-446 z 26.03.1968

Józefa 6		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, 1829 NR REJESTRU: A-447 z 26.03.1968
Józefa 8		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-448 z 26.03.1968
Józefa 9		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1624-1625, 1865, po 1945 NR REJESTRU: A-449 z 26.03.1968
Józefa 11		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 2 połowa XIX, po 1945 NR REJESTRU: A-226 z 15.03.1966
Józefa 12		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1838 NR REJESTRU: A-227 z 15.03.1966 (wypis z ks. rej.) i z 26.08.1994

Józefa 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-450 z 26.03.1968
Józefa 16		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-679 z 30.09.1985
Józefa 19		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1807 NR REJESTRU: A-451 z 26.03.1968
Józefa 21		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-452 z 26.03.1968

Józefa 27		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-453 z 26.03.1968
Józefa 29		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX wieku **NR REJESTRU:** **A-454 z 26.03.1968**
ul. Józefa 34 / Jakuba 33		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-885 z 31.05.1991
Józefa 38/40		**SYNAGOGA WYSOKA** DATOWANIE: 2 połowa XVI, 2 połowa XIX NR REJESTRU: A-91 z 10.05.1974; A-218/M z 16.01.2009 **Bożnica Wysoka** zbudowana ok. 1556–1563 r., wielokrotnie niszczona pożarami i remont., m.in. 1693,1897, 1900, przebud., adaptacja i kons. 1969-1971, **szkoła** (heder) nr 40, mur., XVI/XVII, niszczona pożarami m.in. 1693,nad-bud. I piętra 1773, przebud. 1845, *proj. Feliks Radwański*, przebud**.** Ganku 1881, budowa oficyny 1908, *proj. Zygmunt Prokesz*, remont. I połączenie z bożnicą 1969-1971.

Józefa 40		**KAMIENICA** DATOWANIE: 2 połowa XVI, 1850 NR REJESTRU: A-455 z 26.03.1968
Katarzyny św. 4		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XIX, koniec XIX NR REJESTRU: A-460 z 02.04.1968
Koletek 9		**DWOREK KANONIKA DUBIECKIEGO** DATOWANIE: XVII, XVIII/XIX, 1885 NR REJESTRU: A-699 z 30.05.1986
Koletek 12		**DOM KRAKOWSKIEGO TOWARZYSTWA DOBROCZYNNOŚCI** DATOWANIE: XVII, XIX-XX NR REJESTRU: A-956 z 24.09.1993 **Zespół klasztorny Koletek**; klasztor z kaplicą, mur., 1593, zniszczony ok. 1655, odbud. 1660-1680, przebud. kaplicy 1739, gruntownie remont. i przebud. Z przeznaczeniem na dom mieszkalny 1823-1832. od 1852 Krakowskie Towarzystwo Dobroczynności, remont. i adaptowany 1853, *proj. Karol Kremer,* nadbud. II piętra 1871, *proj. Jacek Matusiński***,** budowa skrzydeł pn. i zach. 1881-1883, *proj. Karol Zaremba***,** *bud. Ignacy Miarczyński,* rozbud. skrzydła od ul. Sukienniczej 1932-1934, *proj. Franciszek Mączyński*, **ogród**, XVI-XIX

Krakowska 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, 1885-1980 NR REJESTRU: A-631 z 10.12.1982
Krakowska 3		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-632 z 16.12.1982
Krakowska 5		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1836, 1910 NR REJESTRU: A-633 z 17.12.1982
Krakowska 7 / Meiselsa 10		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1911 NR REJESTRU: A-969 z 04.01.1994

Krakowska 9		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, 2 połowa XIX NR REJESTRU: A-139 z 19.03.1968 (WKZ Kraków); A-461 WK
Krakowska 10		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1836, 1910 NR REJESTRU: A-462 z 15.06.1968
Krakowska 11		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI, 1898-1900 NR REJESTRU: A-634 z 17.02.1983
Krakowska 13		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI/XVII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-230 z 16.03.1966

Krakowska 16		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI/XVII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-230 z 16.03.1966
Krakowska 19		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, 2 połowa XIX NR REJESTRU: A-635 z 17.02.1983
Krakowska 20		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1 połowa XVII, XIX NR REJESTRU: A-231 z 16.03.1966
Krakowska 22 / Józefa 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII/XIX, 1847-1852 NR REJESTRU: A-232 z 16.03.1966
Krakowska 26		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1834 NR REJESTRU: A-233 z 16.03.1966

Krakowska 27/Skałeczna 2		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII/XIX, 1847-1852 NR REJESTRU: A-232 z 16.03.1966
Krakowska 29 / Węgłowa 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1836-1839 NR REJESTRU: A-234 z 17.03.1966
Krakowska 34		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1874 NR REJESTRU: A-465 z 18.03.1968
Krakowska 35		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1892 NR REJESTRU: A-991 z 06.04.1995
Krakowska 43		**KAMIENICA (SCHRONISKO BRATA ALBERTA)** DATOWANIE: 1837-1839 NR REJESTRU: A-466 z 12.01.1970

Krakowska 46		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1760-1789, 1841 NR REJESTRU: A-235 z 20.02.1968
Krakowska 47		**KAMIENICA** DATOWANIE: koniec XVIII, 1887 NR REJESTRU: A-236 z 17.03.1966
Krakowska 48	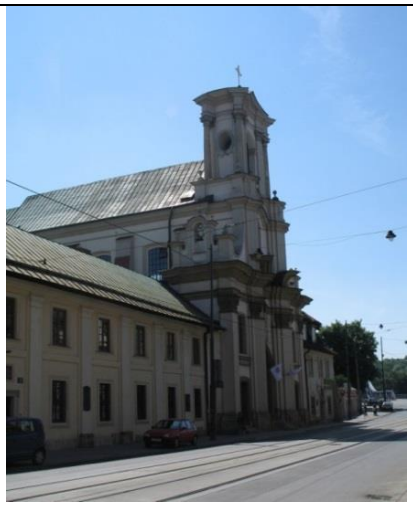 	**KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. TRÓJCY W ZESPOLE KLASZTORNYM BONIFRATRÓW (TRYNITARZY)** DATOWANIE: 2 połowa XVIII NR REJESTRU: A-19 z 05.05.1931; A-187/M z 14.01.2009 **Kościół** zbudowany w miejscu kamienic mieszczańskich, przejmowanych przez klasztor w latach 1689–1695; zbudowany w latach 1752-1758, *proj. Franciszek Placidi*, *majster murarski Jakub Kłapiński*, zniszczenie dachu pożarem 1765, odbud. 1766, zamieniony na magazyn wojskowy 1796, restaur. fasady 1825 i restaur. remont. 1860 i 1888, 1890, 1950,1968, 1971 i 1990-1992; **klasztor**, mur., 1741-1751, przebud. refektarza na salę szpitalną 1812, restaur.: 1825, *majster Jan Zieliński*, 1860, 1887, 1890-1891 i gruntownie 1894-1897,przebud. 1929-1936, *proj. Jan Burzyński*, cz. przebud. 1962, remont. 1983-1984, **ogród**, XVIII.
Krakowska 50		**MURY KAZIMIERZA** DATOWANIE: NR REJESTRU: A-237 z 17.03.1966

Krakowska 50		**KAMIENICA** DATOWANIE: XV/XVI, 1 połowa XVII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-237 z 17.03.1966
Kupa 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1825-1835 NR REJESTRU: A-473 z 20.03.1968
Kupa 18	 	**SYNAGOGA IZAAKA** DATOWANIE: 1638-1644, 1656, 1923, 1944-45, po 1945 NR REJESTRU: A-32 z 03.04.1974; A-199/M z 15.01.2009 **Bożnica Ajzyka (Izaaka)** mur., zbudowana w latach 1638–1644 jako fundacja Izaaka (Ajzyka) Jakubowicza Jekelesa; *bud. Jan Laitner (?)*,zniszczona 1656, remont.1857, dobud. domu modlitwy 1923, zdewastowana 1939-1945, cz. remont. po 1945, zniszczona pożarem 1981, remont. w latach 1990–1995. Bożnica Izaaka. Fot. Eugeniusz Wilczyk, ok. 1960

Meiselsa 7		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, połowa XIX wieku NR REJESTRU: A-481 z 02.04.1968
Miodowa 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1896 NR REJESTRU: A-1057 z 26.05.1997
Meiselsa 17 / /pl. Nowy 5		**DAWNY ŻYDOWSKI DOM MODLITWY** DATOWANIE: 1886 NR REJESTRU: A-838 z 01.02.1990 + zmiana decyzji z 25.08.1994
Meiselsa 18/ Bożego Ciała 13		**DAWNY DOM MODLITWY CHEWRA THILIM** DATOWANIE: NR REJESTRU: A-1343/M z 24.04.2013
Miodowa 6		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1900 NR REJESTRU: A-948 z 17.07.1993

Miodowa 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: NR REJESTRU: A-1057 z 26.05.1997
Miodowa 24	 	**SYNAGOGA TEMPEL** DATOWANIE: 1860-1862, 1893-1894, 1924 NR REJESTRU: A-701 z 30.07.1986; A-301/M z 4.02.2009 **Synagoga Postępowa Tempel** mur. budowana w latach 1860–1862 *proj. Ignacy Hercok*, przybudówka wsch.1868, *proj. Teofil Lamyrski*, przebud.1893-1894, *proj. Beniamin Torbe*, przebud. Z dodaniem naw pn. i pd. 1924, *proj. Ferdynand Liebling i Jozue Oberleder*, konserwowana w latach 1994–2000.
Miodowa 36		**SZKOŁA** DATOWANIE: 1886-1887 NR REJESTRU: A-861 z 04.10.1990
Piekarska 8		**KLASZTOR W ZESPOLE KLASZTORNYM SIÓSTR MIŁOSIERDZIA ŚW. WINCENTEGO A PAULO** DATOWANIE: po 1880 NR REJESTRU: A-870 z 15.01.1991; A-241/M z 27.01.2009 **Zespół klasztorny SS. Miłosierdzia Św. Wincentego Á Paulo**: kaplica p.w. MB Niepokalanie Poczętej, mur., 1887-1889, *proj. Jacek Matusiński*,

Piekarska 6		**DOM W ZESPOLE KLASZTORNYM SIÓSTR MIŁOSIERDZIA ŚW. WINCENTEGO A PAULO** DATOWANIE: po 1880 NR REJESTRU: A-870 z 15.01.1991; A-241/M z 27.01.2009 **Dom zgromadzenia**, tzw. Dom Niepokalanego Poczęcia, mur., 1878-1879, przebud.1887, *proj. Jacek Matusiński*, remont. 1928 i 1935, *bud. Stanisław Filipkiewicz,*
Piekarska 10		**DOM W ZESPOLE KLASZTORNYM SIÓSTR MIŁOSIERDZIA ŚW. WINCENTEGO A PAULO** DATOWANIE: po 1880 NR REJESTRU: A-870 z 15.01.1991; A-241/M z 27.01.2009 **Dom** (nr 10), mur., 1878, *proj. Jacek Matusiński*; **ogród**, ok.1890.
Plac Nowy 4B		**OKRĄGLAK** DATOWANIE: 1900 NR REJESTRU: A-170/M z 19.12.2008
Plac Nowy 9		**KAMIENICA Z OFICYNAMI** DATOWANIE: 1890 NR REJESTRU: A-933 z 23.12.1992
Podgórska 16	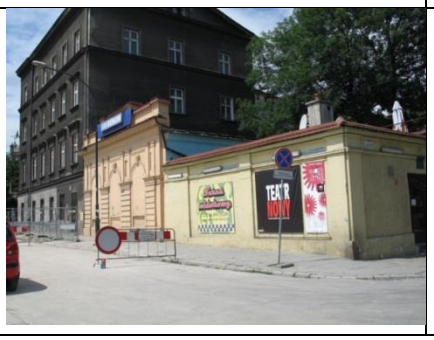	**KINO „WISŁA”** DATOWANIE: 1887, XX NR REJESTRU: A-986 z 27.01.1995

Sarego 10		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1884-1887, 1912-1913 NR REJESTRU: A-723 z 29.12.1987
Sarego 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1887 NR REJESTRU: A-1083, decyzja uchylona, ponownie wszczęte postępowanie
Sarego 20		**KAMIENICA Z DWOMA OFICYNAMI** DATOWANIE: 1895-1896, po 1950 NR REJESTRU: A-958 z 08.10.1993
Sarego 23		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1910 NR REJESTRU: A-904 z 02.03.1992

Skałeczna 10		**D. SZKOŁA ZAKONNA W ZESPOLE KLASZTORNYM AUGUSTIANEK** DATOWANIE: 1907 rok NR REJESTRU: A-984 z 07.11.1994; A-242/M z 27.01.2009 **Szkoła klasztorna**, mur., 1906-1908, *proj. Władysław Kaczmarski*,
Skałeczna 12		**KLASZTOR W ZESPOLE KLASZTORNYM AUGUSTIANEK** DATOWANIE: XVII, 1893 NR REJESTRU: A-984 z 07.11.1994; A-242/M z 27.01.2009 **Zespół klasztorny Augustianek:** mur., 1586-1633 (z wykorzystaniem murów wcześniejszych budynków), odbud. po zniszczeniach 1657-1665, bud. skrzydła środkowego i pd. 2 poł. XVII, przebud. 2 poł. XVIII i poł. XIX, nadbud. II piętra nad skrzydłem pd. 1822**,** przebud. 1893-1897, *proj. Henryk de Laveaux*, przebud. elewacji 1935-1937;.
Skałeczna 10-12		**OGRODZENIE W ZESPOLE KLASZTORNYM AUGUSTIANEK** DATOWANIE: XVIII/XIX NR REJESTRU: A-984 z 07.11.1994; A-242/M z 27.01.2009
Skałeczna 10-12		**PRZEJŚCIE ARKADOWE Z KLASZTORU DO KOŚCIOŁA W ZESPOLE KLASZTORNYM AUGUSTIANEK** DATOWANIE: 1727 rok NR REJESTRU: A-984 z 07.11.1994; A-242/M z 27.01.2009 **przejście arkadowe** łączące klasztor z kaplicą ,,Węgierską" kościoła p.w. św. Katarzyny, mur., 1727; **ogród**, XVII, XIX/XX

Skałeczna 15	 	**KOŚCIÓŁ W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW „NA SKAŁCE”** DATOWANIE: XVII - XVIII NR REJESTRU: A-29 z 05.06.1968; A-196/M z 15.01.2009 **Kościół śś. Michała Archanioła i Stanisława Biskupa na Skałce;** rotunda św. Michała zbudowana zapewne w XI w. (wiązana przez tradycję z męczeństwem św. Stanisława Biskupa, 1079); fragment wtopiony w kościół zbudowany przed 1441 r.; najpóźniej od lokacji Kazimierza (1335) parafialny; w wyniku fundacji Jana Długosza (1472) osadzenie paulinów (z Jasnej Góry) i budowa klasztoru, w obecnej postaci w latach 1650–1655 i 1664 – ok. 1689; w latach 1683–1701 powstała obudowa architektoniczna kultowej Sadzawki św. Stanisława; w okresie 1735–1751 budowa obecnego kościoła barokowego, kościół p.w. śś. Michała Archanioła i Stanisława Bpa, mur., 1734-1742, *proj. Antoni Gerhard Müntzer,* od 1739 *murator Wojciech Pucek,* (na miejscu starszego z XI, przebud. XIV, rozebrany 1733), ukończenie budowy 1740-1742, *arch. Antoni Solari*, dekoracje wnętrza i fasady 1744-1745 i 1748-1749, schody przy fasadzie 1749, hełmy wież 1762, krypta 1792, przebud. krypty 1876-1880, *arch. Teofil Żebrawski*, restaur. 1889-1890, *proj. Karol Knaus*, remont. 1994-1997, krypta z Grobami Zasłużonych z lat 1877–1880.
Skałeczna 15	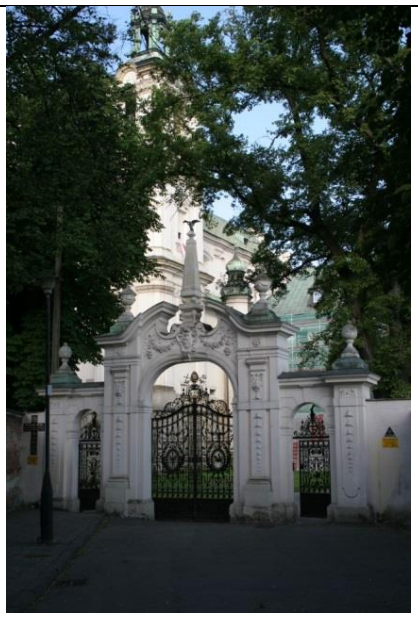	**BRAMA W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW „NA SKAŁCE”** DATOWANIE: XVII – XVIII NR REJESTRU: A-29 z 05.06.1968; A-196/M z 15.01.2009 **ogrodzenie**, mur (kam.), 1895, bramka w odcinku wsch. 1894-1895, *proj. Karol Knaus.*

Skałeczna 15	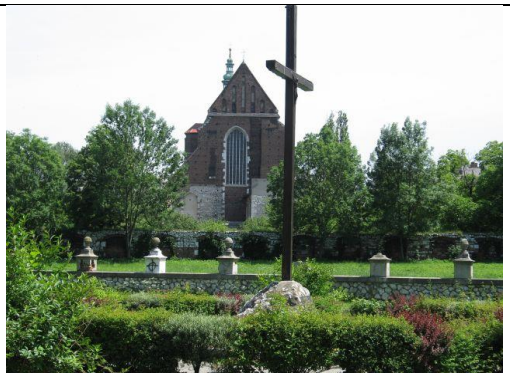	**OGRÓD W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW „NA SKAŁCE”** DATOWANIE: XVII - XVIII NR REJESTRU: A-29 z 05.06.1968; A-196/M z 15.01.2009 **ogród**, ok. 1472, XVII.
Skałeczna 15		**SADZAWKA W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW „NA SKAŁCE”** DATOWANIE: XVII - XVIII NR REJESTRU: A-29 z 05.06.1968; A-196/M z 15.01.2009 **sadzawka** (obramienie kam.) 1683-1684, restaur. 1711, 1723, 1858, 1895-1896, *arch. Karol Knaus,*
Skałeczna 16		**SEMINARIUM DUCHOWNE W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW NA SKAŁCE** DATOWANIE: 1933 NR REJESTRU: A-735 z 08.04.1988 **Seminarium Duchowne**, mur., 1933, *proj. Adolf Szyszko-Bohusz*, rozbud. po 1945,
Skałeczna 16		**OGRÓD SEMINARIUM DUCHOWNEGO W ZESPOLE KLASZTORNYM PAULINÓW NA SKAŁCE** DATOWANIE: 1933 NR REJESTRU: A-735 z 08.04.1988 (WKZ Kraków)
Skawińska 4		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI, XVIII NR REJESTRU: A-261 z 06.04.1966

Skawińska 6		**KAMIENICA** DATOWANIE: koniec XVIII, 1845 NR REJESTRU: A-498 z 02.04.1968 (WKZ Kraków)
Skawińska 7		**BUDYNEK GOSPODARCZY W ZESPOLE SS. MIŁOSIERDZIA ŚW. WINCENTEGO A PAULO** DATOWANIE: koniec XVIII, 1845 NR REJESTRU: A-870 z 15.01.1991 (WKZ Kraków); A-241/M z 27.01.2009
Skawińska 9		**BUDYNEK GOSPODARCZY W ZESPOLE SS. MIŁOSIERDZIA ŚW. WINCENTEGO A PAULO** DATOWANIE: koniec XVIII, 1845 NR REJESTRU: A-870 z 15.01.1991 (WKZ Kraków); A-241/M z 27.01.2009
Starowiślna 3-5		**ZESPÓŁ KLASZTORNY SS. URSZULANEK** DATOWANIE: 2 połowa XIX, XX NR REJESTRU: A-681 z 23.07.1998; A-235/M z 27.01.2009
Starowiślna 7		**KLASZTOR** **W ZESPOLE KLASZTORNYM SS. URSZULANEK** DATOWANIE: 1894 NR REJESTRU: A-681 z 23.07.1998; A-235/M z 27.01.2009

Starowiślna 9		**KLASZTOR Z KAPLICĄ W ZESPOLE KLASZTORNYM SS. URSZULANEK** DATOWANIE: 1894 NR REJESTRU: A-681 z 23.07.1998; A-235/M z 27.01.2009 **Zespół klasztorny Urszulanek, ul. Starowiślna nr 9**: klasztor, mur., 1893-1894, *proj. Rajmund Meus i Bronisław Górski*, 3 altany ogrodowe, drewn., k. XIX, ogród XIX-XX.
Starowiślna 9		**KLASZTOR Z KAPLICĄ W ZESPOLE KLASZTORNYM SS. URSZULANEK** DATOWANIE: 1894 NR REJESTRU: A-681 z 23.07.1998; A-235/M z 27.01.2009
Starowiślna 11		**KLASZTOR Z KAPLICĄ W ZESPOLE KLASZTORNYM SS. URSZULANEK** DATOWANIE: 1894 NR REJESTRU: A-681 z 23.07.1998; A-235/M z 27.01.2009
Starowiślna 13		**OFICYNA PAŁACU PUSZETÓW** DATOWANIE: 1874 NR REJESTRU: A-325 z 18.07.1968

Starowiślna 13		**PAŁAC PUSZETÓW** DATOWANIE: 1874 NR REJESTRU: A-325 z 18.07.1968
Starowiślna 17		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1924 NR REJESTRU: A-1046 z 18.12.1996
Starowiślna 44	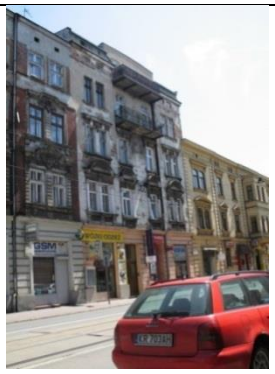	**KAMIENICA Z OFICYNĄ** DATOWANIE: 1899-1901 NR REJESTRU: A-1091 z 28.07.1998
Stradomska 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 2 połowa XIX NR REJESTRU: A-513 z 26.03.1968 (WKZ Kraków); A-513 z 14.05.1974 (WKZ Kraków)
Stradomska 3		**KAMIENICA Z OFICYNĄ** DATOWANIE: 1 poł. XV, 1673, 2 poł. XIX, 1910 NR REJESTRU: A-1135 z 9.05.2005 (WKZ Małopolski)

Stradomska 5		**KAMIENICA** DATOWANIE: 2 poł. XVIII, 1842 NR REJESTRU: A-514 z 26.03.1968 (WKZ Kraków); A-514 z 14.05.1974 (WKZ Kraków)
Stradomska 4		**KLASZTOR MISJONARZY** DATOWANIE: 1719-1728 NR REJESTRU: A-27 z 05.05.1931 (Kraków); A-194/M z 15.01.2009
Stradomska 4-6	 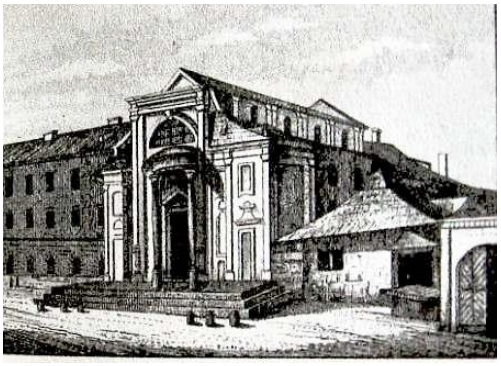	**KOŚCIÓŁ P.W. NAWRÓCENIA ŚW. PAWŁA W ZESPOLE KLASZTORNYM MISJONARZY** DATOWANIE: 1 połowa XVIII wieku NR REJESTRU: A-27 z 05.05.1931; A-194/M z 15.01.2009 **Kościół Nawrócenia św. Pawła z klasztorem Misjonarzy na Stradomiu,** zbudowany w latach 1719–1728; *proj. Kasper Bażanka*, remont. wnętrza 1926-1930, remont. i restaur. fasady 1962-1965 i 1990; klasztor, mur., skrzydło pn. 1693-1695, pozostałe skrzydła 1719-1732, przebud. skrzydła wsch. 1809,przebud. 1839-1841, nadbud. II piętra 1873, odn. 1946, budynek bramny (d. kamienica Jadwigi Zaurowej), mur., przed 1673, remont. 1795, nadbud. II piętra 1876, *proj. Adam Nowicki,* remont. 1946, budynek klasztorny (d. pałac Wielopolskich), mur., ok. poł. XVII, remont. po 1720, częściowo rozebrany 1814, rozbud. 1839-1841, *proj. August Plasqude*, adaptacja pomieszczeń na piętrach na mieszkania 1912, budynek na pn. od dziedzińczyka, mur., przed 1688, remont. 1741, przebud. i nadbud. II piętra 1873, *proj. Adam Nowicki*, oranżeria, mur., XVIII, remont. po 1822, przebud. 1890, *proj. Maurycy Tlachna*, gruntownie remont. po 1980, ogrodzenie ogrodu, mur., po 1701, ogród, XVII/XVIII, rekonstruowany k. XIX, uszczuplony 1959 i 1963.

Stradomska 7		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII/XVIII, 1838 NR REJESTRU: A-515 z 26.03.1968 (WKZ Kraków)
Stradomska 12-14	 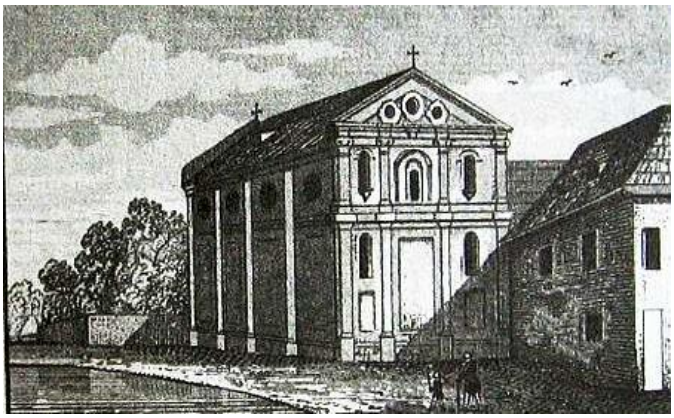	**URZĄD CELNY D. KLASZTOR BOŻOGROBCÓW** DATOWANIE: XIV, XVII, 2 połowa XIX NR REJESTRU: A-119 z 26.03.1968 (WKZ Kraków); A-119 z 17.02.1975 (WKZ Kraków) **Kościół św. Jadwigi** z klasztorem i szpitalem Bożogrobców z Miechowa **ob. dom mieszkalny,** fundacja Kazimierza Wielkiego z 1360 r., klasztor fundacji Elżbiety Łokietkówny (przed 1378); zabudowa murowana zapewne z XV w., przebudowywana gruntownie po najeździe szwedzkim (1655–1657), w wyniku kasaty włączona w gmach austriackiej komory celnej z lat 1797/1798–1800. Obiekt mur., 4 ćw. XIV, ukończenie prac po 1451, niszczone pożarami 1473, 1536 i 1556, przebud. 1 poł. XVII, zniszczone i odbud. 1656, przebud. na gmach austriackiej komory celnej ok. 1798, wielokrotne zmiany funkcji i remont. 2 poł. XIX, ok. 1920 i 2 poł. XX.

Stradomska 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1856 NR REJESTRU: A-516 z 26.03.1968 (WKZ Kraków)
Stradomska 27 / Dietla 42		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1911-1913 NR REJESTRU: A-944 z 05.04.1993 (WKZ Kraków); (dec. wspólna z św. Agnieszki 10)
Stradomska 18 / Dietla 44		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1865, 1926-1929 NR REJESTRU: A-517 z 26.03.1968 (WKZ Kraków)
Szeroka 2 / Miodowa 41	 Północny fragment ul. Szerokiej z nieistniejącym już cmentarzem, 1927 r. Widoczny na zdjęciu mur otaczał teren starego cmentarza. ANKr, Zbiór fotograficzny, sygn. A-II-112.	**KAMIENICA JORDANÓW** DATOWANIE: XIV/XV, 2 połowa XVI, XVII, 1845 NR REJESTRU: A-286 (I-3-48/46) z 29.09.1947 (WKZ Kraków); brak decyzji

Szeroka 6		**MYKWA WIELKA OBECNIE DOM MIESZKALNY** DATOWANIE: początek XIX NR REJESTRU: A-306 z 07.07.1966 (WKZ Kraków); A-302/M z 4.02.2009 **Mykwa Wielka,** mur., XV/XVI (?), pierwsza wzmianka 1567, po 1608 nazwana ,,Wielką Mykwą'', gruntownie przebud. pocz. XIX, remont. 1865 i XIX/XX, zdewastowana 1939-1945, przebud. i adaptowana 1974-1977, *proj. Zdzisław Gołąb.*
Szeroka 13		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVI, XVII, XIX/XX NR REJESTRU: A-966 z 07.12.1993 (WKZ Kraków)
Szeroka 15		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1842-1854 NR REJESTRU: A-519 z 21.03.1968 (WKZ Kraków)

Szeroka 16		**SYNAGOGA POPPERA** DATOWANIE: 1620, XIX NR REJESTRU: A-305 z 28.01.1936; A-226/M z 16.01.2009 **Bożnica Wolfa Poppera (Bociana)** położona na zapleczu jego domu; mur., z ok. 1620 r., szkarpy XVIII/XIX, restaur. i przebud. 1813 i 1827, przebud. ok. 1898, *proj. Nachman Kopald*, zdewastowana 1939-1945, remont. ok. 1965, **ogrodzenie** z 3 bramkami, mur., XIX, rekonstr. 1966. Brama wejściowa na dziedziniec bożnicy Poppera na ulicy Szerokiej, fot. Eugeniusz Wilczyk, ok. 1960.
Szeroka 22		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1 połowa XIX, 1904 NR REJESTRU: A-697 z 08.05.1986 (WKZ Kraków)
Szeroka 24	 	**SYNAGOGA STARA** DATOWANIE: XV-XX NR REJESTRU: A-34 z 02.05.1974; 201/M z 15.01.2009 **Bożnica Stara** mur. zbudowana w XV w. (po 1494?), zniszczona pożarem 1557, odbudowana do 1570 r. *proj. Mateusz Gucci*, kilkakrotnie przebud., dobud. babińców 1 poł. XVII, zmiana dachów 1888, przebud. 1904-1913, *proj. Zygmunt Hendel*, nadbud. piętra 1923, zniszczona 1941**,** prace konserwatorskie 1956-1959, *proj. Józef Jamroz i Józef Ptak* i 1970., ob. Muzeum Judaistyczne; **cmentarz**, wzmiankowany w latach 1517–1533, zlikwidowany ok. połowy XVI w. *Ulica Szeroka, fot. Ignacy Krieger; nr inw. MHK-6069/K* *Widok na fasadę synagogi Starej od strony północnej, ok. 1939 r., MHK-Fs12898/IX*

Szeroka 28		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1822, koniec XIX NR REJESTRU: A-520 z 21.03.1968 (WKZ Kraków)
Szeroka 29		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVIII, połowa XIX NR REJESTRU: A-521 z 21.03.1968 (WKZ Kraków)
Szeroka 35		**KAMIENICA** DATOWANIE: XVII, 1 połowa XIX NR REJESTRU: A-522 z 21.03.1968 (WKZ Kraków)
Szeroka 40		**SYNAGOGA REMUH** DATOWANIE: 1553 do XIX wieku NR REJESTRU: A-33 z 03.04.1974; A-200/M z 15.01.2009 Bożnica Remuh mur., zbudowana w latach 1553–1558 (spalona 1557, odbud. 1558) jako fundacja Izraela Auerbacha dla syna, rabina Mojżesza Isserlesa, na zapleczu domu fundatora; *bud. Stanisław Baranek*, przebud. i remont. XVI/XVII, gruntownie przebud. 1829, *proj. Antoni Pluszczyński*, remont. 1882, prace budowlane i konserwatorskie 1933, *proj. Herman Gutman*, gruntownie restaur. restaurowana w 1957-1968, *proj. Stefan Świszczowski.*

Szeroka 40	 Dom szamesa przy bożnicy Remu. Fot. Eugeniusz Wilczyk, ok. 1960	**CMENTARZ REMUH** DATOWANIE: XVI, XVIII NR REJESTRU: A-42 z 05.11.1968 **Cmentarz Remuh** funkcjonujący w latach ok. 1551–1800, prace konserwatorskie w 1957 r. i od 1991 r.; **dom dozorcy**, mur., k. XIX, remont. 1968; **ogrodzenie**, mur., 1800. Wg tradycji żyd. i napisu znajdującego się nad wejściem prowadzącym z dziedzińca bóżnicy, miał zostać zał. z funduszu kahału 1551. Najstarsze daty na nagrobkach pochodzą z 1552. W związku z dużą migracją Żydów c. dwukrotnie powiększano. 1800 na rozkaz władz austr. otoczono go nowym murem i zamknięto dla pochówków. Stopniowo ulegał zniszczeniu. Z końcem XIX w. podjęto prace porządkowe i konserwatorskie. W czasie wojny zdewastowany przez Niemców. 1959–60 prowadzono prace porządkowe, odkrywkowe i konserwatorskie: ustawiono 706 nagrobków.
Trynitarska 11		**OGRODZENIE** **W ZESPOLE SZPITALA BONIFRATRÓW** DATOWANIE: 1898, 1929-1930 NR REJESTRU: A-577 z 10.05.1976 (WKZ Kraków)
Trynitarska 11		**SZPITAL** **W ZESPOLE SZPITALA BONIFRATRÓW** DATOWANIE: 1898, 1929-1930 NR REJESTRU: A-577 z 10.05.1976 (WKZ Kraków)

Warszauera 8	 	**SYNAGOGA KUPA** DATOWANIE: 1647, 1830-1834, 1939-1945, odbudowana po 1945 NR REJESTRU: A-700 z 30.07.1986; A-237/M z 27.01.2009 Bożnica Kupa (Szpitalna; Ubogich) mur., zbudowana ok. 1645 r. jako fundacja kahału dla najuboższych, przebudowana 1830-1834, dobud. skrzydła zach. ok. poł. XIX, przedłużenie skrzydła zach. 1864, *proj. Świerzyński*, przebud. l. 20 i 30 XX, *proj. Zygmunt Prokesz*, zniszczona 1939-1945, cz. odbud. po 1945.ok. 1830 r., konserwowana w latach 1993–1998.
Wawrzyńca św. 11 / Gazowa 1		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1907 NR REJESTRU: A-1033 z 29.07.1996 (WKZ Kraków)
Wawrzyńca św. 12		**ZESPÓŁ DAWNEJ ZAJEZDNI TRAMWAJOWEJ** DATOWANIE: 1907 NR REJESTRU: A-1033 z 29.07.1996 (WKZ Kraków)
Wawrzyńca św. 13		**KAMIENICA** **W ZESPOLE ZAJEZDNI TRAMWAJOWEJ** DATOWANIE: 1890 NR REJESTRU: A-680 z 30.09.1985
Wawrzyńca św. 13-17		**ZESPÓŁ DAWNEJ ZAJEZDNI TRAMWAJOWEJ** DATOWANIE: 1907 NR REJESTRU: A-1033 z 29.07.1996 (WKZ Kraków)

Wąska 5-7		**SZKOŁA** DATOWANIE: 1905-1906 NR REJESTRU: A-1138 z 24.11.2005 (WKZ Małopolski)
Wolnica 1	 	**RATUSZ DAWNEGO MIASTA KAZIMIERZA** DATOWANIE: 1578, 1876 NR REJESTRU: A-99 z 16.10.1965 (WKZ Kraków) Ratusz jest cennym świadkiem cywilizacyjnego rozwoju miasta w XVI i początkach XVII wieku (w tym okresie budynek przybiera szatę renesansową, z attyką typu krenelażowego, zainstalowano też pierwszy w Krakowie zegar wieżowy). W późniejszym okresie, który naznaczyły pożary oraz najazd szwedzki, ratusz był dwukrotnie zniszczony i dwukrotnie odbudowany. Na początku XIX w., został przebudowany i zaczął pełnić funkcje oświatowe. Początek XIX wieku to intensywne przemiany przestrzenno-funkcjonalne wokół– kurczy się plac Wolnica, ustępuje powstającym ulicom, a ratusz zaczyna graniczyć np. z ul. Krakowską.
Wolnica 13		**KAMIENICA** DATOWANIE: 1845, 1872 NR REJESTRU: A-690 z 19.03.1986 (WKZ Kraków)

Studium historyczne Kazimierza i Stradomia

Stan badań

Kompletne przedstawienie stanu badań nad dziejami i zabytkami Kazimierza i Stradomia, to poważne zadanie naukowe samo w sobie. Bibliografia tematu rozrasta się lawinowo, a cenny kulturowo obszar staje się inspiracją do badań z wielu dziedzin nauki, od humanistyki, przez nauki społeczne i ekonomiczne, po nauki przyrodnicze.

W niniejszym opracowaniu odnoszono się do wielu rozpraw syntetycznych oraz do studiów analitycznych i monografii zarówno z zakresu historii, jak i historii sztuki, urbanistyki i architektury. Konkretne odwołania znajdują się w przypisach, a dopełnieniem informacji jest wykaz literatury przedmiotu, w końcowej partii opracowania.

Uwarunkowania geologiczno-hydrologiczne

Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie proponowanego parku kulturowego warunkowały – prócz czynników polityczno-gospodarczych, stosunki morfologiczno-hydrograficzne. Osady składające się na późniejszy Kraków zakładano wzdłuż doliny Wisły. Tworzy ona próg erozyjny wycięty w jurajskich wapieniach. Wykorzystywano obszary nadzalewowe. Otoczone zabagnionymi i zatorfionymi partiami doliny, stanowiły miejsca osadnictwa. Z badań wynika, że zasięg mokradeł obejmował obecne tereny Łobzowa, Czarnej Wsi, Błoń, Półwsia Zwierzynieckiego, Kazimierza, Dąbia i Grzegórzek[8].

Wisła w pierwotnym (historycznie uchwytnym) stanie płynęła kilkoma korytami. W kształtowaniu ich udział miały skaliste zręby Wawelu, Skałki, Skał Twardowskiego, stoków Sowińca, wreszcie nasypy Stożka Prądnika. Na gęstość sieci wodnej wpływało też to, że na odcinku krakowskim uchodzą do Wisły jej dopływy: Skawinka i Wilga (pogórskie) oraz Rudawa[9], Białucha, Dłubnia (wyżynne).

Na przełomie VIII i IX w. powstały osady na Wawelu i Okole. Sieć wodna podlegała zmianom wskutek działania sił przyrody, jak i w rezultacie aktywności człowieka. Jej obraz z wczesnego średniowiecza zdecydowanie różni się od późnośredniowiecznego, a ten z kolei jest odmienny od współczesnego. Do XIII w. Wisła płynęła „dzisiejszym" korytem, lecz wkrótce po lokacji Krakowa (1257) przesunięto ją bliżej miasta. Między Skałką a Dębnikami wzniesiono zaporę, a wody rzeki skierowano za Wawelem na wschód, wzdłuż dzisiejszej ul. Dietla i dalej al. Daszyńskiego. Od Wawelu

[8] www.oki.krakow.rzgw.gov.pl.

[9] Lewy dopływ Wisły, do której uchodzi w 75,4 km biegu Wisły, przy Bulwarze Rodła w Krakowie. Rudawa powstaje z połączenia potoków wypływających z Wyżyny Olkuskiej; płynie przez Rów Krzeszowicki. Na terenie Krakowa Rudawa poprowadzona jest sztucznym korytem obwałowanym wraz z bulwarami. Przed uregulowaniem rzeki w latach 1910–1912 Rudawa przepływała przez Kraków kilkoma odnogami.

po Grzegórzki funkcjonowało koryto[10], znane później jako Stara Wisła[11]. Od wieku XIV do XVI odgrywało rolę dominującą. U jego początku znajdowała się spora wyspa, ujęta ramionami rzeki, rozlewającej się szeroko pomiędzy Wawelem, a murem obronnym Kazimierza.

Mapa K. Bąkowskiego; stan w XV wieku

Koryto południowe (zgodne z obecnym) uruchomiono przed 1385, w celu zabezpieczenia miasta Kazimierza przed powodziami[12]. Koryto zasilały wody Wilgi[13]. Koryto Wilgi (na tym odcinku) stało się później głównym korytem Wisły. Końcowy odcinek tej rzeki biegł od zbiegu współczesnych ulic Kobierzyńskiej i Rydlówki aż po ulicę Skawińską i stąd aż po skrzyżowanie alei Daszyńskiego z ulicą Podgórską[14]. Traktowano je jako tzw. kanał ulgi, wpuszczano doń wody Wisły tylko w okresie zagrożenia wezbraniem. W XV w. nazywano je Niecieczą, a w wiekach następnych Kazimierką lub Zakazimierką. Tama, która kierowała główny nurt Wisły pomiędzy Stradom a Kazimierz, z czasem, pod wpływem powodzi, przestała istnieć i większość wód płynęła korytem południowym.

Ważnym lewobrzeżnym dopływem Wisły był Prądnik, wykorzystywany gospodarczo już w XIII wieku. W tym miejscu warto nakreślić wschodnie granice miasta wg przywileju lokacyjnego Bolesława Wstydliwego z 1257 r.[15]. Z dokumentu wynika, że granice miasta sięgały na wschodzie po rzekę Prądnik aż do jej ujścia do Starej Wisły, a następnie biegły brzegiem Starej Wisły do Wisły właściwej [idąc w górę rzeki] pozostawiając po stronie miasta wieś Rybitwy. Rzeka w pobliżu

[10] Przebiegające dzisiejszymi ulicami Dietla, Grzegórzecką i Daszyńskiego; poświadczone w latach 1314, 1335, 1363, 1369.

[11] Zdaniem J. Laberscheka: Nie ma uzasadnienia naukowego pogląd przyjmujący istnienie w tym czasie drugiego, południowego koryta Wisły identycznego z dzisiejszym, chociażby ze względu na brak wzmianek pisanych. W literaturze istnieją odmienne poglądy w tej kwestii, zob.: B. Krasnowolski, Kazimierz, s. 31.

[12] J. Laberschek, *Warunki topograficzne, sieć wodna, sieć drożna* [w:] „Atlas historyczny miast polskich. Tom V, zeszyt 1. Kraków", red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 8.

[13] Prawy dopływ Wisły, ujście na terenie Krakowa na Bulwarze Wołyńskim. Źródła znajdują się na wysokości 370 m n.p.m. we wsi Raciborsko (pow. wielicki) na Pogórzu Wielickim. Rzeka silnie meandrująca, na terenie Krakowa uregulowana, na odcinku ujściowym (1,2 km) zabezpieczona wałami cofkowymi.

[14] Zapewne po 1334 r. powstała młynówka Wilgi, płynąca pod Górą Lasoty, wpadająca do wielkiego stawu królewskiego, usytuowanego za miastem Kazimierzem.

[15] *KMK 1; 1.*

kościoła św. Mikołaja za murami miasta, i tu zapewne w miejscu, gdzie dziś znajduje się stroma skarpa przy skrzyżowaniu ulic Kopernika i Blich, stał młyn należący początkowo do Spycimirów, potem do Borków, a od 1388 r. do rady miejskiej. Dalej Prądnik płynął wzdłuż ulicy Blich i Łazarza[16] i uchodził do Starej Wisły[17] w miejscu, gdzie te ulice krzyżują się z ulicą Grzegórzecką[18]. W 1655 Szwedzi odwrócili bieg rzeki Prądnik od miasta i puścili ją nowym korytem do Wisły na Dąbiu, co spowodowało zniszczenie młynów Piasecznego i Mikołajskiego i niedobór wody. Znaczenie odnogi zaczęło maleć i już w 2 połowie XVII wieku zaczęto ją nazywać Małą a potem Starą Wisłą (kiedy nurt zaczął zamieniać się w śmierdzące rozlewiska i bagna). W drugiej połowie XVIII w. koryto Starej Wisły utraciło znaczenie gospodarcze; funkcjonowało tylko w okresach wysokiego stanu wód.

Młynówka królewska, jak też ramię Rudawy opasujące miasto od wschodu, funkcjonowały prawdopodobnie już przed 1306[19]. Przed 1345 doszło do poprowadzenia odnogi Rudawy wzdłuż zachodniego odcinka murów miejskich i dalej między Wawelem a Okołem z ujściem do Starej Wisły koło wielkiego Stawu Wiślanego zwanego w XVI stuleciu Stawem św. Sebastiana[20]. Kazimierz Wielki, ponawiając i potwierdzając przywileje Krakowa w 1358, wymienił wśród własności miasta, znajdującej się w obrębie granic od dawna oznaczonych, m.in. brzeg Wisły od strony miasta w kierunku Kazimierza. Obszar ten nazywano Brzeg Miejski (Brzeg przed Nową Bramą). To miejsce, następnie przedmieście Krakowa, w końcu jurydyka, położone było między brzegiem nieistniejącego obecnie koryta Starej Wisły (ul. Dietla), Stradomiem, fosą i murami miasta, przedmieściem Przed Bramą św. Mikołaja, Blechem (dziś Blichem) i dawnym ujściem Prądnika. Z czasem cały teren został przez miasto sprzedany lub wydzierżawiony. Nad Wisłą, na Stradomiu, przerzucono jedyny w średniowiecznym Krakowie stały most zwany Królewskim.

Jacob Hoefnagel, Cracovia Metropolis Regni Poloniae. Grafika z: Georg Braun i Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, Kolonia 1617; miedzioryt kolorowany.

W 1818 w rejonie Kępy (wyspy na początku biegu Starej Wisły) przekopano kanał doprowadzający większą ilość czystej wody, ale problemu braku wody nie zlikwidowano. Powtarzające się w XIX w.

[16]Wzmianki o młynie Piasecznym od 1303 r., o młynie przy kościele św. Mikołaja od 1318 r., zapisy o dwóch korytach Prądnika na Piaskach i w Grzegórzkach pojawiające się od 1411 r., czy też uwzględnienie ujścia tej rzeki do Starej Wisły na planie szwedzkim oblężenia Krakowa z 1655 r.

[17]W dolnym odcinku płynęło w pobliżu dzisiejszego ronda Mogilskiego, nieomal wzdłuż obecnej ul. Kopernika

[18] K. Bąkowski, *Dawne kierunki rzek pod Krakowem,* „Rocznik Krak." 5, 1902, s. 168-172.

[19] W przywileju księcia Władysława Łokietka dla Krakowa jest mowa o młynach już pobudowanych i funkcjonujących na Rudawie.

[20]Fakt ten potwierdzają pośrednio dokumenty królewskie, wymieniające dwa młyny przyzamkowe na Rudawie, jeden pod tzw. Kurzą Nogą i drugi za zamkiem przy drodze na Skałkę.

epidemie cholery zmusiły władze do podjęcia radykalnych kroków. Projekt z 1866 widział ten odcinek rzeki w postaci ujętego zielenią kanału, wzdłuż którego wytyczono promenady. Jednak w 1873 Rada Miejska zdecydowała o całkowitym zasypaniu cieku i wytyczeniu Plant Dietlowskich. W 1878 przystąpiono do zasypywania koryta Starej Wisły. Twórcą ostatniej, zrealizowanej koncepcji Plant (między Stradomiem a ówczesną ulicą Starowiślną) był architekt Maciej Moraczewski. Prace przeprowadzone w latach 1878-1880 należy uznać za najważniejsze przedsięwzięcie urbanistyczne schyłku XIX w. w Krakowie. Poprawiło ono nie tylko stosunki sanitarne w mieście, ale otwarło również nowe możliwości ekspansji budowlanej – Wisła została przesunięta w znane nam koryto. Głównym ramieniem Wisły na odcinku od Wawelu po Grzegórzki stała się Zakazimierka. Ale bez względu na swój bieg, w dawnym Krakowie Wisła była stałym konglomeratem szans i zagrożeń. Stanowiła element systemu obronnego miasta, ale równocześnie bywała dla niego śmiertelnym zagrożeniem. Ułatwiała handel, ale jej rozlewiska były rozsadnikiem epidemii, napędzała niezliczone młyny i blechy, ale generowała setki sporów własnościowych na tle budowy portów, kanałów, śluz i grobli. Brzegi Wisły mieszczanie odwiedzali, kiedy zmusiła ich do tego konieczność. Na co dzień była to strefa niebezpieczna, gdzie łatwo było stracić mieszek albo i życie. Szara wiślana woda zabierała ciała ofiary zbrodni[21].

[21] Najbardziej znanym był mord dokonany przez zauszników Kazimierza Wielkiego: w 1349 utopili w rzecznej przeręblu księdza Marcina Baryczkę, wikariusza katedry krakowskiej. Gdyby zdarzyło się to 200 lat wcześniej, biedny kaznodzieja mógłby liczyć na św. Jacka Odrowąża, który wskrzesił swego sługę, gdy ten utonął w Wiśle. Więcej szczęścia od Baryczki miał Faust Socyn, duchowy przywódcy antytrynitarzy polskich, którego próbowali utopić studenci Alma Mater, nie mogąc sprostać mu w debacie. Uratował mu życie rektor Walenty Fontanus. Śladem tumultu w 1637, podczas którego studenci utopili w Wiśle siedmiu Żydów, była powtarzana wśród starozakonnych plotka, że chrześcijanie wyłapują i dla uciechy topią w rzece dzieci żydowskie. Strach równie dobry i prawdziwy jak opowieści chrześcijan o dzieciątkach przerabianych przez starozakonnych na macę.

Rewersem zysków z handlu wiślanego były straty powodowane przez regularne powodzie. Pierwszy raz taki dopust Boży odnotowano pod datą 1253. Z roku 1270 informacje były już bardziej szczegółowe: ,,bardzo wielki wylew wód w Krakowie z Wisły, jakiego nigdy nie widziano, bo zajął [...] całą przestrzeń od góry św. Stanisława [Skałka] do góry św. Benedykta"[22]. W 1468 Jan Długosz[23] zanotował: ,,3 sierpnia spadły niesłychane ulewy, woda tak wysoko wezbrała, że przedmieście Stradom z nowymi kościołami i domami aż po mury Krakowa całe było zatopione. Powiększyła się jeszcze powódź, gdy stawy porozrywane, gwałtownie wylały"'. U tegoż dziejopisa pod rokiem 1475 czytamy: ,,W poniedziałek, dnia 24 lipca i przez trzy dni następne w Krakowie i jego okolicy ciągle dzień i noc padające deszcze sprawiły niepamiętny i straszliwy wylew Wisły. Powódź zalała Kazimierz, Stradom i wszystkie przedmieścia.[…] Most większy, łączący miasto Kazimierz z Krakowem, i wszystkie inne mosty około Kazimierza, tudzież wiele domów Kazimierskich, poznosiła i poburzyła, ogrody warzywne na okól miasta Krakowa zmuliła i popsowała. Szkodliwe potóm z niej wyziewy sprowadziły zarazę, od której wiele ludzi wymarło lub ciężko odchorowało; niektórym z picia nieczystej wody ponarastały na gardłach wole"[24]. W 1528 wylew poczynił wiele szkód, zalał kościoły i zerwał most w Kazimierzu. Mieszkaniec miasta zapisał: ,,z powodu wylewu wód zostaliśmy dotknięci licznymi stratami w posiadłościach wraz z wieloma innymi właścicielami, których włości położone są nad Wisłą. Bo i stawy rybne zostały wszędzie poprzerywane, a łąki i zasiewy po największej części zniszczone i uszkodzone: nie wiemy, w jaki sposób i gdzie rolnicy będą mogli zbierać plony z powodu ciągłych deszczów i słot i dlatego obawiamy się, że w przyszłym roku będzie nieurodzaj i drożyzna". W 1533 po ostrej zimie nagle ruszyły lody, tworząc olbrzymi zator od Ogrodów Królewskich aż po klasztor Norbertanek. Spiętrzone fale Wisły wystąpiły z brzegów i rozlały się gwałtownie, przewracając domy i zalewając okolice. W 1593 Krzysztof Zellner zanotował w pamiętniku: ,,Tegoż roku była powódź wielka circa festum Joanni. Zalała kościół Bernardynów[25],

[22] Tzw. Rocznik Trzaski, [cyt. za:] K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 28.

[23] Długosz Jan (1415–80), kanonik krak., biskup lwow., wybitny historyk, fundator dzieł sztuki. Zainteresowania fundacjami wyniósł zapewne z dworu swego opiekuna kard. Z. Oleśnickiego, któremu służył pomocą w fundacji klasztoru Paulinów w Pińczowie. D. wzniósł kościoły w Chotlu Czerwonym (1440–50), Odechowie (1460), Szczepanowie (1470), Raciborowicach (1471–76). Rozbudował również kościół w Kłobucku, gdzie sprowadził kanoników regularnych (1466–80) oraz kościół na Skałce w Krakowie (przed 1480), dokąd sprowadził paulinów.

[24] *Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła* wszystkie, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1870, t. 5, s. 596.

[25] Bernardyni, Zakon Braci Mniejszych Obserwantów, męski zakon, odłam franciszkanów, którego nazwa wywodzi się od imienia gł. przedstawiciela ruchu obserwanckiego – św. Bernardyna ze Sieny. B. zostali sprowadzeni do Polski 1453, kiedy to Kazimierz Jagiellończyk oraz kardynał Z. Oleśnicki zaprosili do Krakowa św. Jana Kapistrana. Założył on na krak. Stradomiu pierwszy pol. klasztor (1453), który nosił wezwanie przyszłego św. Bernardyna ze Sieny, podobnie jak niedługo później zbudowane kościoły w Warszawie, Poznaniu i Lwowie. Z tego powodu nowych zakonników zaczęto nazywać bernardynami i ta nazwa utrwaliła się do dnia dzisiejszego. Do końca XV w. powstało aż 25 nowych palcówek zakonnych. Na pocz. XVI w. zakonnicy stworzyli własną prowincję, która w XVII w. podzieliła się na pol. i rus.; w XVIII w. wyodrębniła się prowincja wielkopol. Budowle średniow. bernardynów nie wyróżniają się szczególnymi, oryginalnymi, cechami i można stwierdzić, iż pozostają w ścisłej relacji z architekturą innych zakonów, zwł. dominikanów i franciszkanów. Po okresie reformacji w Polsce, która zahamowała rozwój zakonu na cały XVI w., od pocz. następnego stulecia rozpoczyna się okres ponownej ekspansji, przerwany na krótko w poł. wieku przez wojny kozackie i szwedz. Bernardyni nie wykształcili odrębnych przepisów zakonnych dotyczących budownictwa, projekty ich kościołów nie musiały uzyskiwać akceptacji centralnych władz zakonnych, stąd olbrzymia różnorodność układów przestrzennych.

na półtora chłopa tak w kościele, jako na cmentarzu". Ambroży Grabowski zacytował bardziej drobiazgowy opis kataklizmu, pozostawiony przez księdza Wielewickiego: „I lipca 1593 zaczął wielki deszcz w Krakowie i okolicy padać i trwał całe 48 godzin bez przerwy, a zarazem trzeciego dnia nastała powódź Wisły, jakiej wedle pamięci ludzkiej nie widziano, jak wielu myślało. Klasztory i kościół oo. Bernardynów tak woda zalała, że ołtarze na dwie stopy przewyższała i zmusiła oo. Bernardynów do klasztoru oo. Franciszkanów się przenieść. Mniszki z oczywistego od wody niebezpieczeństwa wyratowane zostały na łodziach doprowadzonych w nocy do okien. Most kazimierski i skawiński na Wildze (za Skałką) zostały uniesione siłą wody. Wkrótce po tem wody zaczęły opadać". W roku 1593 woda zalała całe Półwsie i niżej położone domy na Zwierzyńcu. Zalany został kościół Panien Norbertanek[26]. Każda zabudowa Zwierzyńca miała statystyczne szanse przetrwania zaledwie kilku do kilkunastu lat. W XVI w. Wisła przerwała groblę naprzeciwko klasztoru Norbertanek, zalała Dębniki i wróciła do koryta na wysokości Skałki. Dopiero sto lat później wybudowano potężną jak na owe czasy tamę i wylewy ustały. Przy budowie grobli trzymano się kilku podstawowych zasad gwarantujących bezpieczeństwo i powodzenie inwestycji. Zwracano uwagę, aby grunt pod groblę i sama grobla były mało przepuszczalne. Starannie usuwano drewno i grubsze korzenie, które butwiejąc, mogły utworzyć szczeliny, grożące przerwaniem tamy. Ubitą ziemię stanowiącą podstawę konstrukcji obsadzano wikliną i zabezpieczano płatami darni.

Wisła przed regulacją i budową wałów

Wody powodziowe nawiedzały Kraków przez cały wiek XVII i XVIII. O wysokości wystąpienia wód powodziowych świadczyć może tablica marmurowa na wieży przy kościele Norbertanek: „Dla wiadomości w roku 1593 w miesiącu lipcu i w roku 1607 w miesiącu sierpniu wylew wody był większy o 25 cali nad wylew. Dnia 26 sierpnia R 1813 zdarzony pomnikiem poniżej położonym opisany". Sierp-

[26] Krzysztof Zellner w pamiętniku zapisał: „Tegoż roku była powódź wielka circa festum Joanni Baptiste. Zalała kościół Bernardynów, na półtora chłopa tak w kościele, jako na cmentarzu". Według A. Grabowskiego ksiądz Wielewicki opisał ten wylew bardziej szczegółowo: „I lipca 1593 zaczął wielki deszcz w Krakowie i okolicy padać i trwał całe 48 godzin bez przerwy, a zarazem trzeciego dnia nastała powódź Wisły, jakiej wedle pamięci ludzkiej nie widziano, jak wielu myślało. Klasztory i kościół oo. Bernardynów tak woda zalała, że ołtarze na dwie stopy przewyższała i zmusiła oo. Bernardynów do klasztoru oo. Franciszkanów się przenieść. Mniszki z oczywistego od wody niebezpieczeństwa wyratowane zostały na łodziach doprowadzonych w nocy do okien. Most kazimierski i skawiński na Wildze (za Skałką) zostały uniesione siłą wody. Wkrótce po tem wody zaczęły opadać". O wysokości wystąpienia wód powodziowych świadczyć może tablica marmurowa na wieży przy kościele Norbertanek, po lewej stronie bramy przejazdowej do dziedzińca klasztornego. Umieszczono na niej napis: „Dla wiadomości w roku 1593 w miesiącu lipcu i w roku 1607 w miesiącu sierpniu wylew wody był większy o 25 cali nad wylew Dnia 26 sierpnia R 1813 zdarzony pomnikiem poniżej położonym opisany".

niowy wylew z 1813 zalał Błonia (po Bronowice), Stradom, Kazimierz i Zwierzyniec[27], zerwał most Karola[28], a jego szczątki rozrzucił po prawym brzegu, gdzie ugrzęzły wśród drzew i zarośli. „Gazeta Krakowska" relacjonowała: „Wisła […] zapewne z deszczu w górach upadłych, tak bardzo i nagle wezbrała, jak jeszcze najstarsi wiekiem ludzie nie pamiętają i przewyższała wylew z roku 1774. […] Serce się krajało patrzeć, jak woda zabierała z ludźmi chałupy, którzy trzymając się w nich, wołali o ratunek, a dać im go nie można było; popsuła, porozrywała lub do gruntu wzruszyła wiele nawet murowanych domów i budynków, zatopiła lub uniosła wiele bydła rogatego, nierogatego, koni, sprzętów, drzewa itp.

Zakole Wisły podczas powodzi; lata 30. XX wieku

Browar królewski i mieszkanie z kancelarią Podinspektora dóbr narodowych, na wzgórzu nad Wisłą będące, zalała aż po dach i popsuła. […] Przedmieście od Wisły aż po bramę Wiślaną, równie jak przedmieście Stradom, Kazimierz, Podgórze etc. zalała i poniszczyła". Jan Fiszer podaje: „Na wschód od Wzgórza Wawelskiego zatopione zostały dzielnice położone między Wisłą a ulicą Świętej Gertrudy, ulicą Andrzeja Potockiego [obecnie Westerplatte], do ulicy Kopernika. Powódź zatopiła Ogród Botaniczny, kierując się w stronę ulicy Mogilskiej, następnie do rzeki Białuchy, zalewając obszar koszar Saperów oraz przysiółki Beszcz, Głębinów oraz gminę Łęg. Na prawym brzegu zatopione zostały gminy: Dębniki – począwszy od podnóża Skały Twardowskiego – Zakrzówek, Ludwinów, Kapelanka. Zalana została w swej dalszej części droga do Borku Fałęckiego, miasto Podgórze z rynkiem. Powódź sięgnęła do ulicy Wielickiej, następnie zalała grunta Płaszów, Prokocim, Bieżanów, położone wzdłuż toru kolejowego, a rzeką Wisłą". Ledwie trzy lata później „Gazeta Krakowska" alarmowała: „Przez nadzwyczajne ulewy w różnych okolicach dnia 17, przeplatane piorunami i gradem, w niektórych miejscach do wielkości jaja kurzego dochodzącego i następnie deszcze dnia 18 i 19, wystąpiła z brzegów swoich Rudawa pod Krakowem do Wisły wpadająca, zalała okolice i od wszczęcia samego aż po Kraków wszędzie pozrywała tamy, poobalała i pozbierała młyny i papiernie, zmuliła łąki i zboża. Zaledwie Rudawa zaczynała z mniejszym pędem płynąć, gdy znowu dnia 19 Wisła pomnożona wodami z gór galicyjskich przebrała brzegi, zalała równiny. […] Szczęściem dla okolic Krakowa, że wody Rudawy poprzedziły wody z gór galicyjskich, bo gdyby się razem były zbiegły, okolice nasze doznałyby klęsk jak w roku 1813".

[27] Znakomity opis kataklizmu zostawił Ambroży Grabowski; zob. *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1909, t. 2, s. 199-200.

[28] Most Karola wznieśli w 1802 r. Austriacy. Zastąpił on starsze drewniane konstrukcje stawiane na Wiśle od czasów „potopu". Zbudowany z bali dębowych, wsparty na kamiennych filarach, nazwany został na część cesarskiego brata. Stał mniej więcej w połowie drogi między dzisiejszym mostem Kościuszki a wylotem ulicy Gazowej.

Kalendarium

965/966: Najstarsza wzmianka o Krakowie.

987-989: Kraków zostaje włączony do państwa Piastów.

1000: Podporządkowanie biskupa krakowskiego Poppona arcybiskupowi gnieźnieńskiemu.

1020: Bolesław Chrobry rozpoczął budowę pierwszej katedry wawelskiej.

1040: Kraków zaczął pełnić funkcję stolicy Polski, po zrujnowaniu przez Brzetysława I Poznania i Gniezna.

1041: Kazimierz Odnowiciel przeniósł stolicę ze zniszczonego Gniezna do Krakowa.

1046: Pierwszy metropolita Polski Aaron, którego siedziba znajdowała się w Krakowie.

1072: Biskupem Krakowa został Stanisław ze Szczepanowa.

1076: 25 XII – koronacja na króla Polski Bolesława II Śmiałego w katedrze gnieźnieńskiej.

1079: 11 IV – zabójstwo biskupa Stanisława ze Szczepanowa.

1085: Początek budowy kościoła św. Idziego.

1088: Przeniesienie ciała biskupa Stanisława ze Skałki do katedry wawelskiej.

1125: Pierwszy udokumentowany pożar Krakowa.

1138: Bolesław III Krzywousty ustanowił, w statucie sukcesyjnym, Kraków stolicą dzielnicy senioralnej i siedzibą księcia zwierzchniego (princepsa).

1198: Pierwsza wzmianka o wsi Bawół.

1237: Doprowadzenie do Krakowa w okolice dzisiejszego klasztoru oo. Reformatów wody rzeki Rudawa, za pomocą koryta Młynówki Królewskiej.

1241: Tatarzy zdobyli i zniszczyli Kraków; ocalał jedynie Wawel i kamienny kościół św. Andrzeja.

1253: Pierwsze wzmianki o powodzi w Krakowie.

1254: Biskup Jan Prandota powitał na Błoniach poselstwo z Asyżu przekazujące bullę kanonizacyjną biskupa Stanisława ze Szczepanowa[29].

1257: 5 VI – lokacja Krakowa na prawie magdeburskim. W dokumencie lokacyjnym Krakowa, wspomniano, że wójtowie mogą korzystać z Wisły aż do granic wsi Zwierzyniec. Rzeka Rudawa, wpadająca wówczas do Wisły na wysokości dzisiejszego mostu dębnickiego, stanowiła najpewniej granicę między Krakowem a Zwierzyńcem[30].

1257: Bolesław Wstydliwy nadał m. Kraków pod pola i pastwiska wieś Rybitwy z wszystkimi przyległościami, z wyjątkiem jezior [starorzeczy], z całym terytorium między miastem a rz. Prądnik od wsi Rybitwy do wsi Krowodrza, oraz użytek Wisły z obu brzegami od granicy Zwierzyńca do granicy [dóbr] klasztoru cystersów w Mogile.

1259: Drugi najazd tatarski, pod wodzą chana Burondy. Kraków został zdobyty, ocalał tylko Wawel.

1270: Odnotowano „bardzo wielki wylew wód w Krakowie z Wisły, jakiego nigdy nie widziano, bo zajął [...] całą przestrzeń od góry św. Stanisława [Skałka] do góry św. Benedykta”[31].:

---

[29] J. Rajman, *Klasztor Norbertanek na Zwierzyńcu w wiekach średnich.* Kraków 1993, s. 25.

[30] Kartoteka Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego. Oddział krakowski IH PAN.

[31] Tzw. Rocznik Trzaski [za:] K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 28.

1285: Książę Konrad Mazowiecki podczas walk z księciem Leszkiem Czarnym opanował Kraków, nie mogąc jednak zdobyć Wawelu spalił miasto.

1285: Z inicjatywy Leszka Czarnego, Kraków zaczęto otaczać fortyfikacjami obronnymi w postaci fos oraz budowli drewniano-ziemnych.

1286: Dokument Leszka Czarnego, w którym książę zezwala dominikanom krakowskim przeprowadzić wodę z Rudawy poprzez Krowodrzę [i przez terytorium Brzegu] do ich klasztoru w Krakowie.

1287: Trzeci najazd na Kraków Tatarów. Dzięki wybudowanym fortyfikacjom miasto nie zostało zdobyte.

1290: Za panowania Przemysława II Kraków na krótko stracił status stolicy.

1294: Jan Muskata, poplecznik czeskich królów i zagorzały przeciwnik Władysława Łokietka, objął biskupstwo w Krakowie.

1298: Z inicjatywy Wacława II Czeskiego rozpoczęto budowę fortyfikacji murowanych z kamienia oraz poszerzono miasto ku północy do dzisiejszej Bramy Floriańskiej (wzmiankowane w 1306 r.).

1304: Pierwsza wzmianka o Żydach mieszkających w Krakowie i o ul. Żydowskiej (ob. ul. św. Anny).

1306: 15 V – książę Władysław Łokietek zajął Wawel, jednak sam Kraków pozostał wierny Czechom. Dopiero po śmierci króla Wacława III Czeskiego (4 VIII 1306 r.) poddał się Łokietkowi.

1306: 8 V – wybuchł wielki pożar koło kościoła Wszystkich Świętych. Zniszczył nie tylko okoliczne domy, ale również zamek z katedrą.

1306: Zajęcie Krakowa przez Władysława Łokietka, który nadał miastu przywileje podatkowe i handlowe (m.in. prawo składu), oraz potwierdził autonomiczność miasta.

1311: Bunt wójta Alberta przeciw Władysławowi Łokietkowi.

1311: Połączenie podgrodzia Okół z resztą miasta Krakowa, po rozebraniu murów od strony Wawelu. Stopniowo nowe mury podciągnięto po Wawel tworząc miasto i zamek.

1312: Po stłumieniu buntu wójta Alberta Władysław Łokietek cofnął przywileje nadane Krakowowi w 1306 r. i ograniczył samorząd miejski.

1318: Grzegorz syn Jana Spycimira [czy Spycymirowica] scedował połowę młyna za kościołem św. Mikołaja i folwarku koło kościoła św. Mikołaja na swego brata Hanka.

1322: Sąd ziemski przysądził kapitule katedralnej wieś Bawół, której grunty weszły później w obręb miasta Kazimierz.

I ćwierć XIV wieku: Po raz pierwszy wspomniany jest Most Królewski, związany z późniejszym Stradomiem.

1335: 27 III - w Sandomierzu Kazimierz Wielki wydał dokument lokacyjny miasta Kazimierz.

1340: 11 VI - Kazimierz Wielki włączył do Kazimierza wieś Bawół.

1342: Kazimierz Wielki sprowadził z Czech do Krakowa zakon augustianów.

1345: 12 VII – pod Kraków podeszły wojska króla czeskiego Jana Luksemburskiego, ale zostały odrzucone od miasta.

1347: 15 IV - wzmiankowane jest bractwo religijne przy kościele Bożego Ciała.

1348: 13 XII - na Stradomiu utopiono w Wiśle ks. Marcina Baryczkę.

1348: Epidemia dżumy (czarnej śmierci); trwała do 1351 r.

1350: Papież nakazał Kazimierzowi Wielkiemu, w celu zdjęcia klątwy nałożonej za zabójstwo księdza, budowę kościołów. W tych okolicznościach powstały m.in. kościoły św. Katarzyny i Bożego Ciała.

1356: 5 X – Kazimierz Wielki powołał do życia Sąd wyższy prawa niemieckiego na zamku krakowskim - ustanowił Sąd Sześciu Miast, w którym ławnicy z Wieliczki zasiadali na równi z ławnikami z Krakowa, Olkusza, Kazimierza, Sącza i Bochni.

1357: miastu Kazimierz sprzedano za 120 grzywien groszy polskich wieś Zabłocie (z wyjątkiem stawów i jednej łąki).

XIV w.: Domniemanie istnienia pierwszych grobli odcinających boczne koryto Wisły. W średniowieczu płynęła tędy jej odnoga, stanowiąca dodatkową osłonę fortyfikacji miejskich. Jej koryto biegło przez Zwierzyniec, Błonia, Piasek, tereny przed bramą Szewską i bramą Wiślną, a w rejonie dzisiejszego placu łączyło się z głównym nurtem.

XIV wiek: Rzeka Prądnik płynęła starym korytem, łącząc się z Rudawą na wysokości kościoła św. Mikołaja i uchodząc do Wisły w rejonie Grzegórzek[32]. Bieg Wisły trzynastowiecznej różnił się istotnie od obecnego także na odcinku od Wawelu po Grzegórzki. W tym rejonie funkcjonowało tylko jedno koryto, poświadczone w latach 1314, 1335, 1363, 1369, przebiegające dzisiejszymi ulicami Dietla, Grzegórzecką i Daszyńskiego, znane z literatury naukowej jako tzw. Stara Wisła. Nie ma uzasadnienia naukowego pogląd przyjmujący istnienie w tym czasie drugiego, południowego koryta Wisły identycznego z dzisiejszym, chociażby ze względu na brak jakichkolwiek wzmianek pisanych o nim. Koryto to uruchomiono dopiero przed 1385, możliwe że w końcowym okresie panowania króla Kazimierza Wielkiego, w celu zabezpieczenia miasta Kazimierza przed niszczycielską siłą wód. Od wieku XIV po wiek XVI koryto to odgrywało rolę dominującą. U jego początku znajdowała się dość znaczna wyspa, ujęta ramionami Wisły, rozlewającej się pomiędzy Wawelem, a murem obronnym Kazimierza.

1358: Kazimierz Wielki, ponawiając i potwierdzając przywileje m. Krakowa, wymienia wśród własności miasta, znajdującej się w obrębie granic od dawna oznaczonych, m. in. brzeg Wisły od strony miasta w kierunku Kazimierza[33].

1360: Zaraza i głód w Krakowie.

1360 Kazimierz Wielki nadał Krzesławice nowo ufundowanemu klasztorowi i szpitalowi św. Jadwigi Śląskiej na Stradomiu.

1363: Kazimierz Wielki potwierdza fundację Augustianów na Kazimierzu gdyż im się spalił przywilej (ANKr, RCC 122 s. 978-982).

1363: Rada miasta Krakowa stara się o wykupienie z rąk króla obszarów przed Bramą Szewską i na tzw. Pobrzeżu - rozlewiskach między Zwierzyńcem a Czarną Wsią. Jurysdykcja na tym obszarze należała od dawna bowiem do grodu krakowskiego[34]. Nie chodziło tu jednak o nabycie praw majątkowych, te miały pozostać przy królu, lecz m.in. o uregulowanie sprawy tzw. włóczków, królewskiej służby rzecznej, którzy mieliby odtąd podlegać także (choć tylko w niektórych sprawach) jurysdykcji rady miejskiej[35].

1367: Kazimierz Wielki nadał przywileje Żydom małopolskim.

---

[32]Czekalski T., *Szkice z dziejów Dąbia*, Kraków 1993, s. 6.

[33]*Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa.*. I, nr 32.

[34]*Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa.*. I, nr 25.

[35] J. Broda, *Cech włóczków krakowskich* [w:] RDSiG XVI, Warszawa 1954, ss. 285-315.

1367: Wielki pożar Krakowa.

1368: Kazimierz Wielki mianował bankiera żydowskiego Lewko, na żupnika największego zakładu przemysłowego w ówczesnej Europie – Żupy krakowskiej.

1370: 22 VII - Kazimierz Wielki poddał pod rządy obywateli Kazimierza wieś Wola (zwaną od tej pory Janową) pod górą Lassoty.

1370: 6 VIII - król Kazimierz Wielki ustanowił coroczny jarmark na Kazimierzu w dniu św. Wawrzyńca.

1376: Pierwsza pisana wzmianka o osadzie Stradom.

1378: Konsekracja kościoła św. Katarzyny Aleksandryjskiej i św. Małgorzaty przez biskupa krakowskiego Jana.

1388: Piotr i Jan synowie zmarłego Jana Borka stolnika sandomierskiego sprzedają miastu Krakowowi wieś Grzegórzki i młyn za kościołem św. Mikołaja (z jednym brzegiem Wisły, bez dziesięciny pieniężnej i powinności wobec króla i na wyprawy wojenne). Młyn należał od początku XIV w. do 1360 do rodziny Spycimirów.

1392: Rada miasta Krakowa wydała 4 grzywny na 62 pale dla umocnienia brzegu Wisły za kościołem św. Mikołaja.

1397: Rada krakowska wydała 6 grzywien i 12 groszy na drogę przed Nową Bramą.

1399: Miasto Kazimierz nadaje konwentowi św. Augustyna na Kazimierzu pewien grunt (ANKr, TC Nova 77 s. 827).

1399: Pierwsza pisemna wzmianka o miejskim wodociągu „rurmusie", zasilanym wodami rzeki Rudawy.

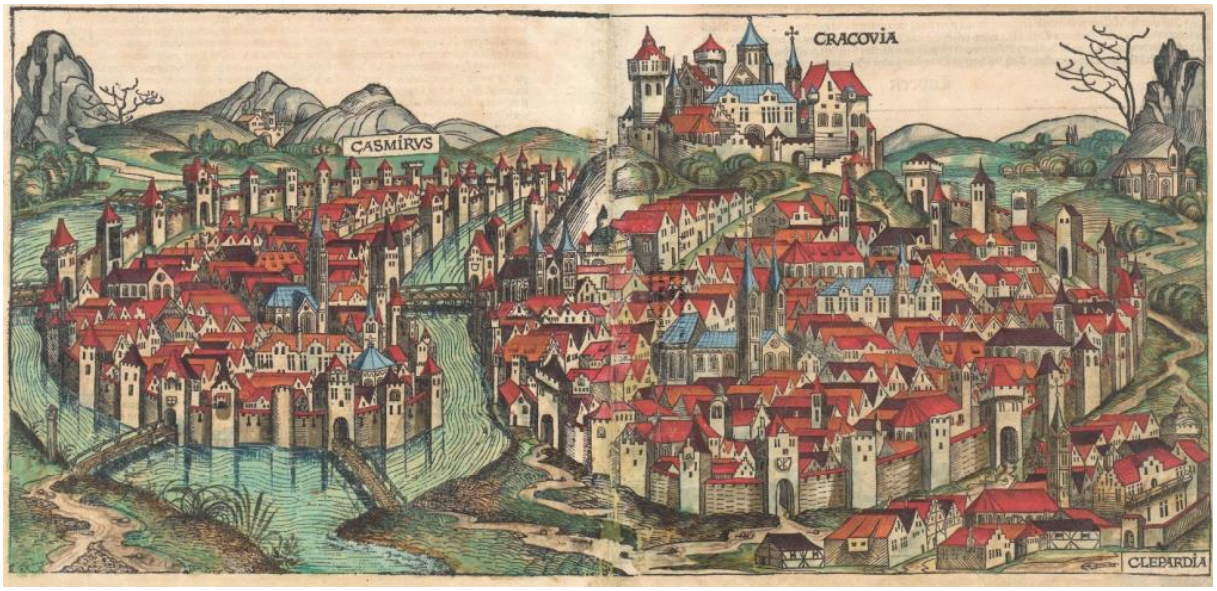

Kraków od północy, 1493. Zamieszczony w: Liber cronicarum Hartmanna Schedla (Norymberga, 1493, oficyna Antoniego Kobergera). Za domniemanego autora rysunku, na podstawie którego powstał widok, uważa się Konrada Celtisa. Widok oddaje układ przestrzenny Krakowa, Kazimierza i Kleparza, bez odtworzenia prawdziwego rozmieszczenia, wyglądu i szczegółów budowli. Lewa część obejmuje otoczone fortyfikacjami miasto Kazimierz (CASIMIRIA). Archiwum galerii NAUTILUS w Krakowie.

1399-1401: Miasto Kraków skupiło wszystkie grunty na Grzegórzkach, lecz z powodu znacznych wydatków (m.in. na zabezpieczenie brzegu Wisły musiało je sprzedać.

1401: Jan z Tęczyna kasztelan krakowski z asesorami orzeka, że brzeg Wisły od strony miasta zgodnie z dokumentem Kazimierza Wielkiego [z 1358] należy do m. Krakowa, a nie do klasztoru i szpitala św. Jadwigi, który zabrania miastu budować tu i składać drewno, i twierdzi, że brzeg ten koło i za kościołem św. Jadwigi nadała mu królowa Elżbieta.

1401: Jan z Tęczyna odrzucił pretensje m. Kazimierza, twierdzącego, że brzeg Wisły należy do niego od dawna na mocy przywileju Kazimierza Wielkiego dla tego miasta.

1401: Władysław Jagiełło zezwolił Krakowowi przeprowadzić nową przekopę od Bramy św. Mikołaja do Bramy Grodzkiej i założyć sadzawki. W tym celu przyłączył do miasta równinę zw. Błonie, ciągnącą się od tejże przekopy do brzegu Wisły (z wyjątkiem ogrodów, sadów i sadzawek królewskich i innych, znajdujących się na tym Błoniu).

1402: 22 V - wielkorządca krakowski potwierdził prawo Kazimierza do wolnego targu na mięso (tzw. wolnica albo sochaczki).

1402-1403: Powstał ww. przekop, sfinansowany przez Radę.

1403: Trzęsienie ziemi w Krakowie.

1405: Władysław Jagiełło sprowadził z Kłodzka zakon Kanoników Regularnych i osadził ich przy kościele Bożego Ciała.

1406: 28 II - Władysław Jagiełło odnowił prawo miejskie Kazimierza i nadał mu prawo odbywania targów w sobotę.

1407: Akt donacji ogrodu, domu i sadu na Kazimierzu konwentowi Bożego Ciała (oblatowany 1800; ANKr, TC Nova 76).

1407: Podczas rozruchów przeciw Żydom, od ognia rozpalonego przy kościele św. Anny zapaliła się cała zachodnia część miasta.

1415: Mikołaj prepozyt klasztoru św. Jadwigi, jako sędzia polubowny, rozsądza spór pomiędzy Kiełczem plebanem kościoła św. Mikołaja z jednej strony a kmieciami z Grzegórzek, nakazuje im płacić plebanowi po 1 grzywnie i 6 groszach z tytułu dziesięciny.

1419 Władysław Jagiełło zdecydował, że w radzie i ławie Kazimierza zasiadać będzie po 2 przedstawicieli Stradomia.

1419: Wielka powódź w Krakowie, która m.in. rozniosła drewno składowane w porcie rzecznym.

1420: Dokument wymienia pole Wiślane Jezioro, rzekę Rudawę, drogę, mały most, rzekę Wisłę, staw [Lejpniger]. Obszar ten rada sprzedała z prawem odkupu za 62 1/2 grz. Niklasowi Wierzynkowi wraz z czynszem 5 grzywien rocznie.

1420: Rajcy krakowscy dali w dożywocie Niklosowi Leypnigerowi i Hanuszowi, synowi jego brata Pawła, pole zw. Wiślane Jezioro (Felt Weysser zee), położone przed Nową Bramą za cieślarnią miejską. Rozciąga się ono od Rudawy, płynącej w dół do Bramy Grodzkiej, i od tej cieślami do drogi idącej do pieca wapiennego i stąd obok tej drogi do małego mostu, którym się idzie od Rudawy do brzegu Wisły, i od tego mostu do Rudawy w kierunku Bramy Grodzkiej. Mieli oni tu - dla obronności miasta i swego pożytku - założyć staw, do którego mogą doprowadzić wodę z fosy miejskiej, ale bez szkody dla niej. Po ich śmierci staw ten miał wrócić do miasta.

1422: Władysław Jagiełło zezwolił na budowę fosy wokół Kazimierza.

1427: „W półpoście poszła od Krakowa w dół Wisły potężna woda i była z wielkim lodem i wody strasznie rozerwała”[36].

[36] A. Bielański, op. cit. s. 14.

1432: Ukończona została budowa fosy wokół Kazimierza.

1439: Rajcy krakowscy sprzedają za 1000 florenów Janowi Teschnerowi i Piotrowi Tarnowowi wsie Grzegórzki, Dąbie i staw przed Nową Bramą.

1443: 5 VI – trzęsienie ziemi w Krakowie. W jego wyniku zawaliło się m.in. sklepienie kościoła św. Katarzyny i kościoła Mariackiego[37].

1443: Dąbie i Grzegórzki ponownie zostają przez rajców wykupione, gdyż otrzymali testamentem od sołtysa Jana Taubiniohana 1109 florenów węgierskich na wykupienie wsi Grzegórzki, Dąbie i stawu, sprzedanych „z powodu wielkiej potrzeby".

1451: Rajcy krakowscy sprzedali Kolegium Sztuk Wyzwolonych za 400 florenów węg. i 66 ½ półgroszy 20 grzywien czynszu rocznego z połowy wsi Grzegórzki. Reszta czynszów od 1455 należała do rajcy krakowskiego Hanosza Bemena.

1451-1452: Wielka epidemia w Krakowie.

1453: Kazania włoskiego kaznodziei Jana Kapistrana, franciszkanina.

1454: Mieszczanin krak. Bartłomiej Grandenz ustępuje na rzecz konwentu Bożego Ciała swój kram na Kazimierzu (ANKr., TC Nova 76 s. 169).

1455: Wielki pożar w Krakowie.

1456: Zbigniew Oleśnicki ufundował bursę Jeruzalem.

1463: Zapis czynszu wyderkaffowego na połowie sołtystwa w Bronowicach konw. Augustianów na Kazimierzu (TC Nova 78 s. 812).

1464: Wobec przygotowywanej krucjaty przeciw Turkom, doszło do wystąpień antyżydowskich.

1465: 7 IV – spalił się Stradom z kościołem i szpitalem św. Jadwigi.

1466: Zaraza morowa w Krakowie.

1467: Ponowna zaraza w Krakowie.

1468: Jan Długosz zanotował: "dnia 3 VIII spadły niesłychane ulewy, woda tak wysoko wezbrała, że przedmieście Stradom z nowymi kościołami i domami, aż po mury Krakowa całe było zatopione. Powiększyła się jeszcze powódź, gdy stawy porozrywane, gwałtownie wylały". "Zatopiła Wisła Kazimierz, Stradom, tak że ołtarze po kościołach pływały" dodaje inny kronikarz.

1469: Rajcy zezwolili cechowi szewców zbudować nową garbarnię na gruncie miejskim przed Bramą Nową, między kościołem św. Gertrudy a stajnią miejską w kącie nad Rudawą i posiadać wieczyście za czynsz w wysokości l kopy zł.

1470: Stanisław ze Swirodzic oficjał i wikaryusz generalny krakowski : Kazimierz i Wacław książęta zatorscy przyzwalają na cesję czynszu z Zatora na rzecz klasztoru Augustianów św. Katarzyny na Kazimierzu (RCC 212 s. 2692 – 2695).

1470: Wybuch epidemii w Krakowie.

1472: 22 VI - Jan Długosz osadził na Skałce eremitów reguły św. Augustyna, zwanych paulinami.

---

[37] Na terenie Polski zdarzają się wstrząsy sejsmiczne o różnym nasileniu; oprócz lekkich drgań skorupy ziemskiej dochodziło do lokalnych kataklizmów; najstarsze wzmianki pochodzą z 1000; późniejsze dotyczą l. 1200, 1257, 1328, 1348 i 1443; podczas tego ostatniego runęło w Krakowie i na Kazimierzu wiele budynków, m.in. spadło sklepienie w gotyckim kościele św. Katarzyny; uważano przy tym, że od tego czasu pojawiły się w Polsce chwasty, a ziemia stała się mniej urodzajna; pod koniec XVIII w. okolice Krakowa nawiedził kolejny silny wstrząs, w wyniku którego do Wisły runęła część wzgórza (skały leżące dziś na brzegu i w korycie Wisły) i murów opactwa w Tyńcu.

1472: Wybuch epidemii w Krakowie.

1475: 31 III – spaliła się cała dzielnica koło Nowej Bramy i Bramy Mikołajskiej, spłonęło ponad 100 domów.

1475: powódź w lipcu zalewa Kazimierz, Stradom, wszystkie przedmieścia i niszczy ogrody warzywne naokół Krakowa.[38]

1485: Gmina żydowska wyrzekła się uprawiania handlu i pośrednictwa w Krakowie, z wyjątkiem sprzedaży rzeczy zastawionych.

1489: umiera bł. Stanisław Kazimierczyk (ur. 1433), kapłan w klasztorze kanoników laterańskich na Kazimierzu. Jego kult rozwijał się od schyłku średniowiecza i został zatwierdzony przez Stolicę Apostolską 1993.

1494: 27 II - układ pomiędzy cechem rzeźników kazimierskich a starszyzną żydowską na temat rozpoczęcia działalności przez 4 rzeźników żydowskich.

1494: Dekretem króla Jana I Olbrachta Żydzi zamieszkujący rejon placu Szczepańskiego w Krakowie zostali przesiedleni do wschodniej części miasta Kazimierz.

1495: Pogrom Żydów, jakiego dopuścili się zebrani w Krakowie uczestnicy krucjaty antytureckiej, spowodował usuwanie się ludności żydowskiej do Kazimierza.

XV-XVI w.: Stopniowe osuszanie mokradeł związanych ze starorzeczem Wisły.

1500: 17 IX - pogrom żołnierze wdarli się do miasta, zabili ok. 20 Żydów i splądrowali ich domy.

1501-1504: powstaje ołtarz św. Jana Jałmużnika, poliptyk namalowany na pocz. XVI w. Ufundowany został przez M. Lanckorońskiego[39] dla kaplicy w krużgankach klasztoru Augustianów na krak. Kazimierzu. Pierwotnie posiadał predellę z relikwiami świętych. Obrazy ołtarzowe prezentują bogaty i wielowątkowy program ikonograficzny, opierający się na legendzie świętego patrona.

1504: Spłonął Kazimierz.

1505: papież Juliusz II nadał odpusty osobom modlącym się przed ołtarzem św. Jana Jałmużnika.

1506: Król nadaje Krakowowi rzekę Niecieczę w wodami z niej wypływającymi i z sadzawkami, płynące na przedmieściu Krakowa w kierunku Zwierzyńca per vicum civilem alias Blone[40].

1509: Ogień strawił Stradom z 3 kościołami.

1515: Wzmianka o ogrodzie królewskim, który zajmował centralną część późniejszego Nowego Światu, stykając się w pobliżu Wawelu z zaniedbanymi stawiskami. Ich świadectwem mogą być wykopywane podczas prac ziemnych i ryciu fundamentów domów resztki wodnej flory i fauny, przysypanych rumowiskiem nawiezionym tu dla zasypania pozostałych po stawach dołów[41].

---

[38] DH 5 s. 511, 631

[39] Lanckoroński Mikołaj (zm. 1524?), mecenas sztuki. Cześnik sandomierski, burgrabia krak., dla klasztoru augustianów przy kościele św. Katarzyny na Kazimierzu ufundował wielki poliptyk *Świętego Jana Jałmużnika* (ob. w Muzeum Nar. w Krakowie), patriarchy aleksandryjskiego, którego kult zaczął wyznawać w czasie pobytu na Węgrzech. Wykonany 1501/02–1504 przez anonimowego artystę, poliptyk opatrzony herbem Zadora rodu Lanckorońskich z Brzezia, należy do najwybitniejszych przykładów pol. malarstwa przełomu gotyku i renesansu. W 1505 papież Juliusz II nadał odpusty osobom modlącym się przed ołtarzem świętego.

[40] *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*. Cz. I, Ossolineum 1980-1986, s.134.

[41] Ciekawy opis tych znalezisk pozostawił Ambroży Grabowski. Zob. w *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego.* wyd. St. Estreicher. Kraków 1909, T.II, ss. 199-200.

1517: Miasto posiadało na terenie Brzegu Miejskiego 8 pieców wapiennych przed Nową Bramą oraz pobierało 30 gr czynszu z ogrodu Pankracego Guttethera. W XVI w. na terenie Brzegu Miejskiego działały liczne zakłady rzemieślnicze (szlifiernia, tartaki).

1518: Zygmunt Stary zezwolił zamieszkać w Polsce emigrantom żydowskim wygnanym z miast czeskich i morawskich. Osiedlali się oni licznie w Kazimierzu.

1521: Zygmunt Stary rozsądzając spór między pospólstwem i rajcami Krakowa a rajcą Janem Kyeslinkiem oskarżonym m. in. o przywłaszczenie 2000 florenów pobranych na użytek dóbr Dąbie i Grzegórzki, a jednocześnie na szkodę miasta (również o nieprawne przywłaszczenie stawu i ogrodu za murami miasta), uniewinnia tego.

1528: Wylew Wisły poczynił wiele szkód w czerwcu, a jeszcze większych zniszczeń dokonał w lipcu, zalał bowiem kościoły i zerwał most w Kazimierzu.

Panorama Krakowa, 1536/1537. Zamieszczony w: Reisealbum Pfalzgraf Ottheinrichs von seinem Zug nach Krakau 1536/1537, zawierającym 50 akwarel z widokami m.in. miast i zamków. Najstarsza panorama Krakowa, rysowana z natury, z kopca Krakusa. Przedstawia Kazimierz i Kraków z Wawelem. Biblioteka Uniwersytecka w Würzburgu, Oddział Rękopisów, sygn. Delin. VI. E.F. repr. Za: Atlas Krakowa.

1530: Powstała pierwsza w Europie Środkowej żydowska, drukarnia Heliczów. Drukowano w niej książki po hebrajsku i w jidysz.

1531: Zygmunt I zwraca się do mieszkańców w sprawie sporu o czopowe (ANKr, ICC 69 s. 868)

1533: Po ostrej zimie nagle ruszyły lody, tworząc olbrzymi zator od Ogrodów Królewskich aż po klasztor norbertanek. Spiętrzone fale Wisły wystąpiły z brzegów i rozlały się gwałtownie, przewracając domy i zalewając okolice.

1534: Drukarnia Heliczów wydrukowała, przetłumaczony na jidysz, Nowy Testament.

1534: Katastrofalny wylew Wisły w Krakowie.

1535: Zygmunt I zakazuje noszenie i używania rusznic w Krakowie, Kazimierzu i Kleparzu (ANKr, ICC 49 s. 45).

1536: Zygmunt I nadaje Żydom kazimierskim wolności na lat 4 z powodu pożaru (ANKr, ICC 49 s. 691-93).

1539: Zygmunt I dał przywilej dla wielkiej piły, poruszanej siłą wody, w cieślarni miejskiej.

1539: Zygmunt I zakazuje Żydom budowania i zajmowania domów poza wyznaczonym dla nich okręgiem (ANKr, ICC 69 s. 351).

1541: Zygmunt I uwalnia dom Piotra, Włocha - sługi i szewca królowej położony na Stradomiu za brama Grodzką od wszelkich ciężarów prawa publicznego i gospodarczego (Teut. 61 s. 302-3).

1542; Do Kazimierza napłynęła kolejna po 1518 fala wypędzonych z Pragi emigrantów żydowskich.

1542-1558: Księga dochodów miasta Krakowa wymienia za Bramą Nową obiekty stanowiące własność miejską: topnię łoju, dom farbiarza [na wale z dala od Bramy], cieślarnię z wielką piłą do tarcia drzewa, dawną szlifiernię, którą posiadał Walenty Golumbek, gospodę, czyli stajnię miejską prowadzoną przez Wieczorka, topnię wosku Macieja Schratella. Znajdowały się tam także przedmiejskie domostwa (siedliska) oraz ogrody dzierżawione m.in. przez Piotra Tanigela, Mikołaja Stano, Stanisława Guttetera.

1543: Zakaz Zygmunta I przyjmowania nowych członków przez gminę kazimierską (ANKr, ICC 69 s. 154).

1544: Walenty Dębiński referendarz królewski wydaje uniwersał by łapano Marcina Żaka, fałszerza monety i wydano go w ręce rajców kazimierskich (ANKr, CS 3 s. 496).

1546: Zygmunt I zatwierdza umowę dotyczącą dożywotniej gospody Pawła Grzywy dworzanina królewskiego w domu jego brata Jana Grzywy (koło klasztoru bernardyńskiego) (Teut. 61 s. 22-3).

1547: Zygmunt I zwraca się do Kazimierza by cofnął wilkierz ograniczający wyrób piwa, bo jest on szkodliwy dla młynów starościńskich (ANKr, ICC 64 s. 878).

1548: Zygmunt August do Kazimierza w sprawie skarg rzeźników o niesłuszne obciążenia (ANKr, ICC 65 s. 386).

1548: Zygmunt August zatwierdza zapis Bernarda Maciejowskiego 132 zł rocznego czynszu na rzecz szpitala ubogich żołnierz św. Jadwigi na Stradomiu (RCC 88 s. 1875-82, 1883-90; ICC 90 s. 760-65).

1549: Zygmunt August - Przywilej na rzecz konwentu przy kościele św. Jadwigi na Stradomiu i nadanie dóbr Jugowice z karczmą i folwarkiem (TC Nova 77 s. 86).

1550: Zygmunt August daje wolność od opłaty od drzewa dla łaziebnika (balneatora) kazimierskiego - Błażeja (ANKr, Teut. 62 s. 235-36).

1550: Zygmunt August przyznaje wolność od ceł od drzewa dla klasztoru św. Katarzyny na Kazimierzu (ANKr, Teut. 62 s. 134-35, Teut 77 s. 1319-20).

1550: Zygmunt August zwraca się do Kazimierza pod Krakowem w sprawie mieszczanina Jana z Korczyna (ANKr, ICC 67 s. 340).

1551 [1672]: Zygmunt August zatwierdza plebiscyt określający wysokość opłaty szosu w mieście Kazimierzu (ANKr, RCC 99 s. 1777).

1551: Zygmunt August zwalnia od szosu augustianów z Kazimierza pod Krakowem (ANKr, ICC 67 s. 1429).

1551-1552: Zaraza w miastach Kraków i Kazimierz.

1552: Zygmunt August do Kazimierza w sprawie sporów o pobór czopowego (ANKr, ICC 69 s. 1130).

1552: Zygmunt August zakazuje by Kraków na szkodę królewskich młynów przywoził przez Kazimierz piwa i nie sprzedawał po wsiach (ANKr, ICC 69 s. 593).

1553 [1657]: Zygmunt August przyznaje Kleparzowi i Kazimierzowi przywilej taki jaki ma Kraków.

1553: 15 IX - zawarcie układu pomiędzy Kazimierzem i miastem żydowskim na temat rozwoju getta.

1553: 30 VI - między radą miejską kazimierską a kahałem doszło do układu w sprawie zaokrąglenia i rozszerzenia obszaru "miasta żydowskiego". Granice wówczas wytyczone obowiązywały do końca XVIII w.

1553: Powiększenie obszaru miasta żydowskiego na Kazimierzu, o tereny odkupione od chrześcijan. Na Kazimierzu powstał najstarszy i istniejący do dziś w Krakowie cmentarz żydowski Remuh.

1553: Ugoda między Kazimierzem a Żydami co do sprzedaży trunków, co do jatek rzeźniczych, co do obowiązków Żydów (ANKr, ICC 70 s. 758).

1553: Zygmunt August uwalnia dom swego kucharza Kaspra na Kazimierzu leżący od podatków i danin wszelkich, a jego samego od innych sądów z wyjątkiem królewskiego (ANKr, ICC 71 s. 287).

1553: Zygmunt August zawiadamia wielkorządcę, że klasztor św. Agnieszki na Stradomiu zwolnił od dziesięciny od drzewa prowadzonego Wisłą (Teut. 62 s. 133-4).

1554: 21 V - układ pomiędzy Kazimierzem a miastem żydowskim na temat wielkości i położenia parcel nabywanych pod miasto żydowskie.

1554: Wizja muru na Kazimierzu przez majstrów murarskich (ANKr, Teut. 62 s. 147-8).

1554: Zygmunt August zwraca się do Andrzeja Spoth sufragana, w sprawie jazów na Wiśle i krzywd krakowskich rybaków (ANKr, ICC 70 s. 1630).

1555: Zygmunt August do rajców Kazimierza w sprawie szlachcica Macieja Olszowskiego, by go nie zmuszano do opłat i ciężarów prawa miejskiego (ANKr, ICC 76 s. 1397).

1555: Zygmunt August nakazuje oddać jedną jatkę chlebową Janowi zięciowi Tomasza Mrzygłoda (ANKr, ICC 73 s. 385).

1556, 12 XI: Zygmunt August zezwala na wystawienie bóżnicy (ANKr, Judaica Crac. 2 s. 995-6)

1556: 12 XII - przywilej króla Zygmunta Augusta zezwalający na budowę Synagogi Wysokiej (przy ul. Józefa 38).

1556: 3 V – spłonął szpital św. Jadwigi i kościół św. Agnieszki na Stradomiu, ogień zdołał przedostać się przez Wisłę, gdzie zrujnował Kościół św. Katarzyny i św. Jakuba.

1556: 5 V - w wielkim pożarze Kazimierza ucierpiał mocno kościół św. Katarzyny: spłonął dach i zawaliło się sklepienie nad nawą główną.

1556: Zygmunt August uwalnia miasto Kazimierz ze Stradomiem na lat 10 od wszelkich podatków, opłat i ceł z wyjątkiem pogranicznego z powodu pożaru (ANKr, ICC 75 s. 365).

1556: Zygmunt August uwalnia pogorzelców Stradomia i Kazimierza, także szpital i klasztory, od obowiązku dawania dziesięciny drzewa budulcowego, o czem zawiadamia wielkorządcę krakowskiego (Teut. 63 s. 41-2, 351-2.).

1557 [1624]: Zygmunt August pozwala Żydom na Kazimierzu w miejsce spalonej drewnianej synagogi wystawić murowaną (ANKr, RCC 49 s. 320).

1557: Królewny Anna i Katarzyna nabywają za 400 złotych, za pośrednictwem Jana Bonera z Balic, dom na Kazimierzu przy ul. św. Wawrzyńca (ANKr, Teut. 63 s. 196-99, 239-41).

1557: Pożar części miasta żydowskiego Kazimierz wraz z drewnianą wówczas synagogą Remuh.

1557: Zygmunt August do rajców Krakowa z powodu skargi piekarzy kazimierskich, że im piekarze krakowscy nie dozwalają kupować codziennie w Krakowie mąki na swe potrzeby (ANKr, ICC 76 s. 1156).

1558 [1559]: Zygmunt August do rajców miasta Kazimierza w sprawie Aleksego Rapki, który wprawdzie niegdyś zajmował się balwierstwem i był cyrulikiem lecz to nie może szkodzić jego dobrej sławie i być przeszkodą w sprawowaniu urzędu rajcy (ANKr, ICC 78 s. 949).

1558: Początek prac budowlanych na Kazimierzu przy nowej, murowanej synagodze Remuh, stawianej w miejscu spalonej drewnianej synagogi.

1558: Zygmunt August do Mikołaja Tarły, chorążego sandomierskiego, w sprawie rzeźników kazimierskich, od których na terytorium wsi Łęki należącej do niego, ściągane bywają od pędzonego bydła opłaty, wbrew przywilejom (ANKr, ICC 76 s. 1765).

1558: Zygmunt August poleca Bonerowi, wielkorządcy krakowskiemu, by usunął Macieja Sulikowskiego, nie osiadłego w mieście Kazimierzu i protestanta, od godności rajcy miejskiego (ANKr, ICC 76 s. 1529).

1558: Zygmunt August zatwierdza opiekunów dla dzieci Żyda Józefa z Krakowa (ANKr, ICC 74 s. 1189-90).

1559: Protestacja rzeźników kazimierskich z powodu przywozu mięsa na targ do miasta przez "kijaków", tj. okolicznych chłopów (ANKr, ICC 78 s. 48).

1559: Zygmunt August do sufragana krakowskiego, opata tynieckiego, by zniósł jaz na Wiśle (ANKr, ICC 77 s. 1318-19).

1562 [1563]: Zygmunt August wydaje uniwersał w sprawie cechu złotników krakowskich. Poleca magistratom Krakowa, Kazimierza, Kleparza i Stradomia, by nie dopuszczały wykonywania rzemiosła złotniczego poza cechem (ANKr, ICC 87 s. 101).

1562: Zygmunt August darowuje swemu łożniczemu Stanisławowi Dowożnie dom na Stradomiu (Teut. 64 s. 406-7).

1562: Zygmunt August nadaje (jako patron i kolator szpitala św. Jadwigi na Stradomiu) kramarzowi Stanisławowi Gutowskiemu dworzyszcze na gruncie tegoż szpitala i nakazuje wielkorządcy wwiązać obdarzonego w posiadanie dworzyszcza (Teut. 65 s. 213-16).

1562: Zygmunt August wydaje uniwersał w sprawie cechu złotników krakowskich. Poleca magistratom Krakowa, Kazimierza, Kleparza i Stradomia, by nie dopuszczały wykonywania rzemiosła złotniczego poza cechem (ICC 87 s. 101).

1563: Zygmunt August nadaje swojemu słudze Andrzejowi Wołce dom na Kazimierzu, położony miedzy domami Marcina jawora i Mikołaja Bocianka, o czy zawiadamia wielkorządcę krakowskiego i rajców kazimierskich (ANKr, Teut. 65 s. 229-31).

1563: Zygmunt August zezwolił m. Kraków przenieść skład soli za miasto przed Nową Bramę w sąsiedztwo stajni miejskiej.

1564: Protestacja rzeźników kazimierskich przeciw rzeźnikom żydowskim o przekraczanie prawa (ANKr, ICC 88 s. 675).

1564: Sprawa między rajcami miasta Kazimierza a cechem rzeźników o prawo używania pieczęci cechowej (ANKr, ICC 87 s. 804).

1564: Zygmunt August do starosty krakowskiego w sprawie ograniczenia sprzedaży soli na Kazimierzu (ANKr, ICC 86 s. 1936-37).

1564: Zygmunt August nakazuje cechowi rzeźniczemu na Kazimierzu uiszczać na rzecz wikariuszy katedralnych krakowskich z jatek kazimierskich czynsz roczny w wysokości 27 grzywien, nadany wikariuszom przez Jana Olbrachta (ANKr, Teut. 65 s. 265).

1565: Zygmunt August pozwala Kazimierzowi wykupić 14 łanów dawniej należących do miasta (ANKr, ICC 89 s. 1627-8).

1565: Zygmunt August zakazuje wykonania wilkierza uchwalonego przez Kazimierz co do wyrobu piwa i sam określa warunki tegoż wyrobu (ANKr, ICC 90 s. 40-1).

1566 [1583]: Przywilej Zygmunta Augusta dla garbarzy kazimierskich (ANKr, RCC 9 s. 1606-13).

1566: 3 V - pożar strawił wszystkie zabudowania, z wyjątkiem Psiego Rynku i miasta żydowskiego.

1566: Zygmunt August do Hieronima Burzyńskiego, żupnika krakowskiego w sprawie handlu solą przez mieszczan kazimierskich (ANKr, ICC 91 s. 1153).

1566: Zygmunt August do Kazimierza w sprawie dróg i ścieżek do Podbrzezia i Rybitw, które bezprawnie różni zajmują i zawężają (ANKr, ICC 90 s. 1280).

1566: Zygmunt August do Kleparza, Krakowa i Kazimierza o dostarczanie surowców do wyrobu saletry i prochu (ANKr, ICC 90 s. 1313-14).

1566: Zygmunt August do starosty krakowskiego w sprawie ograniczeń w sprzedaży soli wielickiej kupcom z Krakowa i Kazimierza (ANKr, ICC 90 s. 1308-13).

1566: Zygmunt August do starszych Żydów na Kazimierzu, by naprawili mur miasta z ich winy chylący się do upadku (ANKr, ICC 90 s. 1281).

1566: Zygmunt August do żupnika wielickiego by nie robił trudności kazimierzanom w zakupie soli - stosownie do przywileju króla (ANKr, ICC 92 s. 230-31).

1566: Zygmunt August do żupnika wielickiego by nie robił trudności kazimierzanom w zakupie soli - stosownie do przywileju króla (ICC 92 s. 230-31).

1566: Zygmunt August do żupnika wielickiego, by nie sprzedawał kazimierzanom soli "bancatum", aż do rozstrzygnięcia sporu z Krakowem (ANKr, ICC 92 s. 229-30, 235).

1566: Zygmunt August nakazuje by nie dozwalano na dowóz ryb do Krakowa, ze szkodą dla tutejszych rybaków (ANKr, ICC 90 s. 1335-36).

1566: Zygmunt August nakazuje żupnikowi krakowskiemu sprzedawać Kazimierzowi sól według przywileju króla Władysława (ANKr, ICC 90 s. 1216-17).

1566: Zygmunt August zawiadamia starostę krakowskiego, że zawiesił nowe przywileje uzyskane przez miasto Kazimierz na prawo odbywania jarmarków ze szkodą dla miasta Krakowa (ANKr, ICC 91 s. 442-443).

1567 [1662]: Zygmunt August wydaje przywilej dla miasta Kazimierza, mocą którego żaden Żyd, wychrzta i heretyk nie może sprawować urzędów miejskich (ANKr, RCC 89 s. 711).

1567: Zygmunt August do Zbigniewa Sienieńskiego, kasztelana sandeckiego, by nie zmuszał mieszczan kazimierskich do płacenia cła we wsi swej Chorzowie (ANKr, ICC 93 s. 241).

1567: Zygmunt August nakazuje Maciejowi Błeszczyńskiemu, wielkorządcy krakowskiemu, nie wybierać dziesięciny od drzewa spławianego Wisłą na użytek klasztoru św. Katarzyny na Kazimierzu (ANKr, ICC 91 s. 1106-7).

1567: Zygmunt August uwalnia dom szlachetnego Stanisława Primusa położony na Stradomiu od gospodnego i od podatków (Teut. 71 s. 693-5).

1567: Zygmunt August zawiadamia wielkorządy krakowskie o przysądzeniu 4 łanów ziemi rajcom kazimierskim, o które toczył się proces z klasztorem św. Katarzyny (ANKr, ICC 93 s. 381, 392; ICC 96 s. 959).

1567: Zygmunta Augusta uniwersał do celników w sprawie mieszczan kazimierskich wydanych z powodu żądania opłaty od koni i bydła (wbrew przywilejom) przez celników na komorze w Pilznie (ANKr, ICC 93 s. 241).

1568: Zygmunt August: przywilej dany Żydowi Izaakowi Włochowi z Kazimierza na drukowanie talmudu i innych ksiąg hebrajskich, oraz sprzedaż ich w Polsce i na Litwie. Również protestacja w tej sprawie (ANKr, ICC 93 s. 1211, ICC 100 s. 169).

1569: Spór rzeźników kazimierskich z mieszczanami wojnickimi i ropczyckimi, którzy nieprawnie pobierali cło od pędzonego bydła (ANKr, ICC 99 s. 692-700).

1569: Zygmunt August cofa przywilej dany Żydowi z Kazimierza Izaakowi synowi Arona z Włoch na lat 50 na druk książek hebrajskich a zwłaszcza Talmudu, a to ponieważ w tych księgach są bluźnierstwa (ANKr, ICC 98 s. 1250-51).

1569: Zygmunt August do Kazimierza, by nie przeszkadzano piwowarom w ważeniu piwa (ANKr, ICC 98 s. 707-8).

1569: Zygmunt August do starosty krakowskiego, by nie pozwalał na sprzedawanie mąki na Kazimierzu ze szkodą dla młynów królewskich (ANKr, ICC 98 s. 299).

1569: Zygmunt August król - poleca staroście krakowskiemu wypłacić burmistrzowi i rajcom miasta Kazimierza roczny czynsz 3 grzywien należący się z cła w Zatorze (CC 97 s. 1388).

1569: Zygmunt August nakazuje Żydom kazimierskim naprawić mur zniszczony przez to, że tamtędy idzie ich kanał (ANKr, ICC 98 s. 255-56).

1569: Zygmunt August poleca Stanisławowi Myszkowskiemu, staroście krakowskiemu, wypłacić burmistrzowi i rajcom miasta Kazimierza roczny czynsz 3 grzywien należący się z cła w Zatorze (ANKr, ICC 97 s. 1388).

1569: Zygmunt August w sprawie zatargu między miastem Kazimierzem a klasztorem św. Katarzyny o 4 łany (ANKr, ICC 100 s. 31, 34).

1569: Zygmunt August zabrania mieszczanom ropczyckim pobierać opłaty od bydła pędzonego przez rzeźników krakowskich, kazimierskich i kleparskich (ANKr, ICC 99 s. 699, 700, 692).

1570: Protestacja miasta Krakowa przeciwko Ludwikowi Decjuszowi wielkorządcy krakowskiemu co do ludzi i kamieni, których dostarczyło miasto do robót przy naprawie przeprawy przez Wisłę na Dębnikach oraz o zabranie siana z łąk miejskich na Dąbiu (ANKr, ICC 99 s. 969-70).

1570: Protestacja ze strony rajców Kazimierza przeciw Żydom o zanieczyszczanie ulic i niszczenie murów miejskich (ANKr, ICC 99 s. 1025-31).

1570: Zygmunt August do Kazimierza - zakazuje bić pali i wznosić groblę na Wiśle, ze szkodą Krakowa (ANKr, ICC 106 s. 15-16).

1570: Zygmunt August określa sposób poboru czopowego na Kazimierzu (wynik skargi karczmarzy) (ANKr, ICC 100 s. 885, 898).

1570: Zygmunt August poleca rajcom krakowskim czuwać, by krakowscy Żydzi nie sprowadzali piwa na szkodę piwa kazimierskiego (ANKr, ICC 100 s. 887).

1570: Zygmunt August stwierdza ponownie wolność od opłaty ceł Żydów kazimierskich (ANKr, ICC 105 s. 170).

1571: Inwentarz ruchomości w domku "na mostku" na Stradomiu (Teut. 66 s. 450-51).

1571: Zygmunt August do Decjusza wielkorządcy w sprawie sprzedaży mięsa na rynku kazimierskim przez obcych, niecechowych rzeźników zwanych kijakami (ANKr, ICC 105 s. 1218).

1571: Zygmunt August poleca rajcom miasta Krakowa usunąć tamy na Wiśle, które szkodzą młynom królewskim (ANKr, ICC 105 s. 286).

1571: Zygmunt August w sprawie tamy na Wiśle miedzy Krakowem a Kazimierzem, którą każe rozburzyć (ANKr, ICC 103 s. 623-4).

1571: Zygmunt August w sprawie zajęcia kamienicy Żyda Feliksa z Kazimierza, za dług z dzierżawionych myt witebskich i połockich (ANKr, ICC 99 s. 1312, 1324).

1574: Henryk Walezy pozwala Grzegorzowi Żygo postawić 2 jatki na Kazimierzu (ANKr, RCC 2 s. 45-46, 189-190).

1574: Henryk Walezy w sprawie jatek na Kazimierzu (ANKr, RCC 2 s. 635).

1574: Henryk Walezy zatwierdza wilkierz rady miasta Kazimierza o cechu mydlarskim (ANKr, RCC 3a s. 298).

1574: Henryk Walezy znosi pozwolenie dane na wybudowanie 2 jatek na Kazimierzu (ANKr, RCC 2 s. 45-46).

1574: Rada miejska na Kazimierzu wydaje wilkierz określający prawa cechu mydlarskiego (ANKr, RCC 3 s. 299-308).

1575: Protest mydlarzy z Kazimierza przeciw radzie miasta Kazimierza o prawa tego cechu (ANKr, RCC 3 s. 295).

1575: Wzmiankowana jurydyka Groble, najmniejsza z jurydyk krakowskich[42].

1576: Stefan Batory po świeżo zaszłym wypadku zabicia chłopca szlacheckiego w ziemi gostyńskiej, zbadawszy sprawę wydaje edykt, koca którego, pod karami oszczerstwa i gardła zakazuje bezpodstawnie Żydów posądzać lub pozywać o mord dzieci chrześcijańskich. Król zabronił także bezpodstawnie oskarżać Żydów o wykradanie Hostii (ANKr, RCC 8 s. 181-182).

1576: Stefan Batory upomina Z. Myszkowskiego starostę oświęcimskiego i zatorskiego, aby wypłacał czynsz roczny 18 grzywien ustanowiony przez Zygmunta Starego altarii Trójcy Świętej w kościele św. Jakuba na Kazimierzu (ANKr, RCC 4 s. 15).

1577: Skarga na Żydów mieszkających u chrześcijan na Kazimierzu, że zanieczyszczają domy rzeźniczymi odpadkami (ANKr, RCC 4 s. 1667).

1578: Dekret Stefana Batorego na rzecz tzw. kijaków, dotyczący sprzedaży mięsa na Kazimierzu (ANKr, Teut. 95 s. 1286-1287).

1578: Michał Maleczkowski, wielkorządca krakowski, nadaje Ambrożemu Kuśnierzowi i jego synowi Walentemu w dożywocie budkę na Stradomiu za czynszem rocznym 2 grzywien na rzecz wielkorządztwa krakowskiego (Teut. 67 s. 180-182).

1578: Protestacja rzeźników krakowskich, kleparskich i kazimierskich w sprawie nieprawnego dowozu mięsa z okolicy (ANKr, RCC 5 s. 1226).

---

[42] Jurydyka to nieruchomość będąca własnością szlachecką lub klasztorną, leżąca w obrębie miasta królewskiego i wyłączona spod prawa (i sądownictwa) miejskiego. Jurydyki zaczęły powstawać w XV w., ale dopiero zniesienie w 1550 ograniczeń prawa do kupowania gruntów i domów w miastach przez szlachtę spowodowało ich rozkwit. Pojedyncze nieruchomości przekształciły się w dzielnice, czy wręcz odrębne miasteczka. W 1. połowie XVIII w. większe miasta miały ich po kilka lub kilkanaście (Kraków i Lublin po 21). Stanowiły twardą konkurencję dla miast, organizując targi i jarmarki, pędząc napoje alkoholowe i pozwalając na produkcję nienależącym do cechów partaczom. Widziano w tym barierę rozwoju miast i próbowano znieść konstytucjami z 1659, 1764 i Konstytucją 3 maja (1791). Ostatnie jurydyki zostały zlikwidowane przez administrację zaborców.

1578: Protestacja ze strony mieszczan kazimierskich przeciw tenutariuszowi miasta Osieka, który rzeźnikom kazimierskim zabrał 312 baranów prowadzonych z jarmarku w Żmigrodzie i głodne trzymał w mieście przez 2 dni (ANKr, CB 21 s. 628).

1578: Stefan Batory do Krakowa, by od kazimierzan nie wybierali mostowego (ANKr, RCC 5 s. 589-590).

1578: Stefan Batory do opata mogilskiego w sprawie usunięcia jazu na Wiśle, bo przeszkadza rybakom z Podbrzezia (ANKr, RCC 6 s. 112-113).

1578: Stefan Batory nakazuje Żydom kazimierskim naprawić część murów, z ich winy poniszczonych (ANKr, RCC 5 s. 446).

1578: Stefan Batory zatwierdza statut cechu stolarzy, bednarzy itd. kazimierskich (ANKr, Teut. 73 s. 407-414).

1578: Stefan Batory. Przywilej dotyczący łowienia i sprzedaży ryb, wydany dla rybaków na przedmieściu kazimierskim (ANKr, Teut. 135 s. 1372-1374, 1465-1470).

1578: Stefan Batory. Wyrok w sprawie rzeźników kazimierskich i kleparskich przeciw Jarosławowi o pobór opłat od bydła (ANKr, RCC 5 s. 736).

1579: Prasołowie krakowscy przeciw kazimierzanom (ANKr, Teut. 67 s. 25-28).

1580: Rada miejska kazimierska w sprawie o zaległe pobory (ANKr, Ac. Off. 11 s. 870, 1113, 1539).

1580: Stefan Batory. Mandat do Piotra Strzały, sędziego zatorskiego i poborcy województwa krakowskiego, zabraniający wybierać dzierżawcom czopowe w Krakowie, na Kleparzu i Kazimierzu (ANKr, Teut. 67 s. 64-65).

1580: Stefan Batory. Mandat do Zygmunta Palczowskiego, podstarościego krakowskiego i dzierżawcy czopowego w województwie krakowskim, zabraniający wybierać czopowe w Krakowie, na Kleparzu i Kazimierzu (ANKr, Teut. 67 s. 61-62).

1581: Na terenie Dąbia i Grzegórzek stacjonowały oddziały wojska gromadzone na wojnę z Moskwą[43].

1581: Stefan Batory do wielkorządcy zamku krakowskiego, aby ochraniał mieszczan lanckorońskich od szykan ze strony kazimierzan (ANKr, RCC 8 s. 390).

1581: Stefan Batory. Mandat do poborców i urzędników z zawiadomieniem, że uwolnił rajcę kazimierskiego Stanisława Masło, z powodu utraty w nurtach Wisły znacznej ilości soli - na przeciąg dwóch lat od płacenia czopowego i szosu (ANKr, Teut. 67 s. 164-165).

1582: Napad na kamienicę na Kazimierzu (ANKr, Ac. Off. 15 s. 1721).

1584: Stefan Batory. Salvus conductus dla żyda Jelenia Manachowskiego, podejrzanego o zabicie rabina kazimierskiego (ANKr, RCC 10 s. 1190, 1197).

1585: Dożywotni przywilej dla Macieja Kierstana, krawca kazimierskiego, wyrabiania i sprzedaży "mitras i miczky",(ANKr, Teut. 68, s. 257-258).

1585: Stefan Batory, za zgodą senatu i posłów, ustanawia cło na Wiśle, które Kazimierzanie mają wyliczać po 1 fl. od okrętów wiozących sól, ołów, zboże, wina wł., jako rekompensatę za uregulowanie Wisły. Cło to mają opłacać swoi i obcy (ANKr, RCC 11, s. 1096-1102, 1455).

1585: Stefan Batory. Mandat do Mikołaja Zebrzydowskiego, starosty krakowskiego, w sprawie uwięzienia jednego z rajców kazimierskich, wmieszanych w pewną sprawę kryminalną (ANKr, Teut. 68, s. 225; s. 225-226).

---

[43]Czekalski T., *Szkice z dziejów Dąbia*, Kraków 1993, s. 7.

1585: Stefan Batory. Mandat do rady m. Krakowa oraz wielkorządcy krakowskiego w sprawie zachowania rybitwów wiślańskich w ich prawach (ANKr, Teut. 68, s. 165-167).

1585: Stefan Batory. Mandat do wielkorządcy krakowskiego w sprawie ochrony Kazimierzan w poborze ceł od zboża i innych towarów spuszczanych Wisłą (ANKr, Teut. 68, s. 198-199).

1585: Stefan Batory. Mandat do wielkorządcy krakowskiego w sprawie poboru dziesięciny drzewnej na Wiśle (Teut. 68, s. 191-192).

1588: Jan Dulski, kaszt. Chełmiński, podskarbi kor. Do poborców i rad miast, aby od Żydów nie wybierano więcej niż pogłówne. Żydzi krakowscy, lubelscy, poznańscy i lwowscy uchylają się też od pogłównego (ANKr, RCC 13 s. 1710, 1842).

1588: Protestacja urodzonego Macieja Kosza przeciw drabantom królewskim, z których kpt. Ulff Luvens nasłał por. swego Eske Lidonsecken z halabardnikami na jego gospodę na Stradomiu, którzy sługę jego szlachetnego Jerzego Jastrzębskiego zabili. Kilka innych osób zranili, a rzeczy i pieniądze zabrali (RCC 13 s. 842-844).

1588: Sprawa o nieuszanowanie cmentarza żydowskiego na Kazimierzu (ANKr, RCC 13 s. 1588).

1588: Zygmunt III uwiadamia żupników krakowskich, że dał klasztorowi św. Agnieszki w Krakowie jałmużny 2 bałwany soli (ANKr, RCC 14 s. 1356).

1588: Zygmunt III uwiadamia Maleczkowskiego, wielkorządcę krakowskiego, że dał tytułem jałmużny klasztorowi św. Agnieszki w Krakowie "10 drzew" rocznie (ANKr, RCC 14 s. 1357).

1588: Zygmunt III. Mandat do dzierżawcy młyna na Kazimierzu w sprawie należności przypadających staroście krakowskiemu i młynarzowi, wydany na korzyść złotników i piekarzy kazimierskich (ANKr, Teut. 68 s. 462-463).

1588: Zygmunt III. Mandat do rady m. Krakowa na rzecz rybitwów na Wiśle (ANKr, Teut. 68 s. 510).

1589: Burmistrz i rada m. Kazimierza są winni radzie m. Krakowa - jako arendarze czopowego z Krakowa, Kazimierza i Kleparza - za kwartał 1770 złp (ANKr, RCC 15 s. 247).

1589: Relacja woźnego generała o ogłoszeniu przywileju królewskiego wydanego na sejmie warszawskim, nadającego m. Kazimierzowi pobór mostowego od bydła rogatego i drobnego dobytku (ANKr, Teut. 68 s. 681).

1589: Zatarg o czopowe między Krakowem i Kazimierzem (ANKr, Ac. Off. 29 s. 65, 244, 488).

1589: Zygmunt III nadaje Franciszkowi Wiersitis - za usługi dla kancelarii królewskiej - prawo pobierania rocznie po jednym wole od rzeźników krakowskich, kazimierskich i kleparskich - stanowiących dań na rzecz wielkorządców krakowskich (ANKr, Teut. 68 s. 566).

1590: Statut cechu garncarzy kazimierskich (ANKr, RCC 70 s. 220).

1590: Zygmunt III wzywa zarządy miast Kazimierza i Kleparza do zdania sprawy z rachunków i rozsądzenia zakresu sądownictwa przed delegatami królewskimi (ANKr, Teut. 114 s. 113-116).

1590: Zygmunt III. Mandat do rady m. Kazimierza w sprawie rozliczenia się z dochodów przed wielkorządcą krakowskim (ANKr, Teut. 68 s. 733).

1590: Zygmunt III. Mandat do rady m. Kazimierza wydany na rzecz karczmarzy kazimierskich w sprawie uiszczania czopowego (ANKr, Teut. 68 s. 680-681).

1590: Zygmunt III. Mandat do rady m. Krakowa nakazujący jej przestrzegać przywileju m. Kazimierza, dotyczącego wolności handlu w m. Krakowie (ANKr, Teut. 68 s. 694-695).

1591: Wybuch epidemii i pożar na Stradomiu.

1591: Zapiska o ogłoszeniu przez wielkorządcę krakowskiego terminu sądzenia spraw apelacyjnych wynikających z porządku sądów i urzędów miasta Kazimierza, Kleparza, Proszowic i Koszyczek (ANKr, Teut. 68 s. 791).

1591: Zygmunt III. Mandat inhibicyjny do ławy kazimierskiej w sprawie sądzenia instancja odwoławcza (ANKr, Teut. 68 s. 754).

1591-1592: Stanisław Morski, poborca województwa krakowskiego, oblatuje retenty poboru łanowego z powiatu proszowskiego, szczyrzyckiego, lelowskiego, książkiego oraz retenty poboru szosu z Krakowa, Kazimierza, Kleparza i Wieliczki (z powodu zarazy) (ANKr, RCC 18 s. 253).

1592 i nast..: Protestacja rybitwów kazimierskich przeciw radzie m. Krakowa (ANKr, Teut. 69, s. 64).

Kraków od północnego zachodu [fragment], 1603–1605. Zamieszczony w: Braun, Hogenberg, Civitates orbis terrarum, t. 6, Kolonia 1617, tablica nr 43. Zabudowania Krakowa, Kazimierza i Kleparza, nad którymi umieszczono nazwy i herby tych miast. Archiwum Domu Aukcyjnego NAUTILUS w Krakowie.

1592: Zygmunt III pozwala Janowi Czarnolaskiemu, burgrabiemu zamku krakowskiego, cedować pobór trzeciej miary z dwóch młynów na Kazimierzu, na rzecz jego syna Wojciecha Czarnolaskiego (ANKr, TC 121 s. 20).

1593: Dekret Zygmunta III w sporze między klasztorem św. Jadwigi na Stradomiu a radą miasta Kazimierza (w sprawie kramów) (ANKr, RCC 23 s. 810).

1593: Dwukrotna powódź.

1593: Krzysztof Zellner w swoim pamiętniku zapisał: „Tegoż roku była powódź wielka circa festum Joanni Baptiste. Zalała kościół Bernardynów, na półtora chłopa tak w kościele, jako na cmentarzu".

1594: Kazimierz Manicki, proboszcz u Bożego Ciała, pozywa posesorów źródeł siarczanych we wsi Swoszowice, które są własnością konwentu (96, s. 362).

1594: Kwestia sporna czy rada Kazimierza ma odpowiadać przed sądem wielkorządowym czy królewskim (ANKr, Teut. 69 s. 225).

1594: Urząd starosty krakowskiego wydaje dekret w sporze między karczmarzami i piekarzami krak. i kazimierskimi, stwierdzając swoje prawo egzekucji przywilejów obu stron, z odwołaniem do króla (ANKr, RCC 20, s. 655).

1595: 9 XII - gwałtowny pożar w centrum Kazimierza, spłonęło wnętrze kościoła Bożego Ciała (organy i częściowo ołtarz główny).

1595: Zygmunt III nadaje Jerzemu Kostnerowi, stolarzowi nadwornemu dom na Stradomiu, zwany Tatarowskie, który przypadł królowi prawem kaduka (TEUT. 69 s. 342 -3).

1597: Pożar na Kazimierzu.

1597: Zygmunt III król nakazuje urzędom miejskim Krakowa, Kazimierza i Kleparza, aby w obecnych niebezpieczeństwach zastosowali środki ostrożności jakie im marszałek koronny i starosta krakowski Zebrzydowski poleci (RCC 24 s. 979).

Kraków od południa, przed 1600. Cracovia Minoris Poloniae Metropolis. Na podstawie rysunku Jerzego Hoefnagla (?) Egidius van der Rye (1592–1598), rytował Jakub Hoefnagel (1617). Zabudowania Krakowa z Wawelem oraz Kazimierza ze Stradomiem. Archiwum Domu Aukcyjnego NAUTILUS w Krakowie.

1598: Powódź w dorzeczu Górnej Wisły i na obszarze ówczesnego Krakowa, 3 VI zatopiła część klasztoru oo. Bernardynów. W okresie wiosennym i letnim wystąpiły siedmiokrotnie wezbrania Wisły.

1599: Zygmunt III upomina rade i ławę miasta Kazimierza pod Krakowem o dobre administrowanie spadkiem Wojciecha Jodłowskiego (RCC 26 s. 397).

1600: Zygmunt III do rady miasta Krakowa w sprawie domu tercjarek bernardyńskich na Stradomiu (RCC 27 s. 1083).

1603: Potwierdzenie istnienia składu drewna i portu drzewnego na Wiśle. Na obszarze dzisiejszego placu na Groblach usytuowano stawy.

1604: Pożar Kazimierza.

1605: K. Zellner notuje: „tegoż roku przypadła powódź wielka, która zalała i Bernardynów, trochę mniej niż w r. 1593". Równocześnie ks. Wielewicki podaje: „Ogromny wylew Wisły od 9 VIII 1605 przez kilka dni trwający ogromne szkody wyrządził. Opisał tę klęskę wierszem Stanisław Grochowski, kustosz kruszwicki, wielki tego okresu poeta polski.

1605: Katastrofalny wylew Wisły.

1606: Ponowny katastrofalny wylew Wisły.

1607: 22 XI - w 3 kazimierskich bożnicach ogłoszono obwieszczenie rady Kazimierza o zezwoleniu na zakup przez Żydów wszelkich działek między bramą Glinianą a miastem żydowskim.

1609: Mieszczanin krakowski i kupiec Walerian Montelupi sprowadził z Włoch do Krakowa zakon Bonifratrów.

1611: Pożar Stradomia.

Matthäus Merian, Cracovia, grafika z: Johan Ludewig Gottfied „Neuwe archontologia cosmica...", Frankfurt nad Menem 1638. Archiwum Domu Aukcyjnego NAUTILUS w Krakowie.

1620: Kupiec Wolf Popper ufundował synagogę Poppera przy ul. Szerokiej.

1621: O kolejnej powodzi podaje informację F. Marczykiewicz, stwierdzając, że powódź ta „zniszczyła wiele wsi, a w Krakowie, w kościele św. Katarzyny na 3 łokcie wody było".

1622: Epidemia dżumy dziesiątkuje ludność Krakowa. Na Grzegórzkach i Dąbiu ustawiono drewniane budy dla zapowietrzonych, pilnowane przez straż miejską[44].

1623: Wybuch epidemii i głód.

1634: Powstał ołtarz główny w kościele Bożego Ciała na Kazimierzu w Krakowie, jedno z najwybitniejszych osiągnięć polskiej sztuki snycerskiej.

1635 ok.: powstaje nagrobek bł. Stanisława Kazimierczyka (w kościele Bożego Ciała z archaizowanym przedstawieniem zmarłego leżącego na wznak).

1635: 18 V - spis budynków kazimierskich w dzielnicy żydowskiej, objął 67 domów i parcel.

1638: 30 IV – rozpoczęcie budowy, w żydowskiej części Kazimierza, synagogi Izaaka (Ajzyka), której fundatorem był kupiec Izaak Jakubowicz. Budowę ukończono w 1644 r.

1647: Powstała Synagoga Kupa. Jest to ostatnia synagoga powstała w okresie istnienia miasta żydowskiego.

1651: Do miasta dotarła epidemia „czarnej śmierci", prawdopodobnie czarnej ospy lub dżumy.

[44]Czekalski T., *Szkice z dziejów Dąbia*, Kraków 1993, s. 7.

1652: wylew Wisły, zalany został Kazimierz i część Krakowa.

1655: 1 IX - spis budynków kazimierskich (z wyłączeniem miasta żydowskiego), było ich 110 na Kazimierzu i 21 na Stradomiu, czyli o połowę mniej, niż przed potopem szwedzkim.

1655: 26 IX - wojska szwedzkie zajęły przedmieścia miasta oraz Kazimierz i rozpoczęły oblężenie Krakowa; przedmieścia od strony wschodniej zostają spalone.

1656: Według relacji Namaczyńskiej: „1656 In Julio — Powódź wielka była pod Krakowem, z Wisły wiliania wód z brzegów wielkie tak, że było wilianie po wszystkim Stradomju aż do Grockiey bramy, y błonie wszystkie za Kazimierzem aż po Krzemionki i łąki wszystkie plasowkie, Bieżanowskie zalała aż po sam Bieżanówy w Krakowie nawidziła bramę Wislną, y Poboczną: Skodi wielkie poczinieła, w naszym wojsku i obozowi bała przeskoda..., 1656 powódź pod Krakowem była podczas woyny swedzkiej, gdy Kraków trzymali y Kazimierz Szwedzi".

XVII wiek: Od w. XVII dawne główne koryto zaczęło się zamulać. W połowie stulecia odgrywało już drugoplanową rolę. „Stara" Wisła powoli stawała się wysychającym, malarycznym starorzeczem, co było skutkiem odcięcia dopływu wody z Prądnika.: XVIII wiek: Gościniec kierował się ku Wiśle, którą przekraczał brodem, a od XVIII wieku drewnianym mostem, później zwanym szlachtuzowym. Wzdłuż traktu (od XVIII w. nazywanego ulicą Starowiślańską lub Starowiślaną; formalna nazwa od 1881[45]) stały z rzadka przedmiejskie dwory i domki, w XIX w. systematycznie wymienia na okazałe kamienice i rezydencje.

1657: Plan fortyfikacji krakowskich Isidoro Affeitoi.

1658: Zapis przez gminę żyd. Na Kazimierzu pewnego długu zaciągniętego od konwentu św. Jadwigi na Stradomiu (TC Nova 77 s. 427).

1662: Powódź zniosła most i spowodowała zalanie Zwierzyńca.

2. połowa XVII w.: Budowa browaru królewskiego.

1670: Powódź upamiętniona tablicą na murze kościoła św. Agnieszki. Tablica umieszczona jest na południowej ścianie kościoła ok. 80 cm nad gruntem[46].

[45] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 923.

[46] Tablica ta, jak podaje K. Skarżyńska, jest najstarszą z zachowanych tablic powodziowych w Krakowie. Powódź w roku 1671 została utrwalona na filarze kamiennym na rogu muru ogrodowego przy kościele św. Agnieszki. Oznaczono na nim także poziomy innych powodzi, a w szczególności w 1736, 1813, 1826. Filar ten został zniszczony przy budowie muru klasztoru Koletek (Domu dla Starców Towarzystwa Dobroczynności).

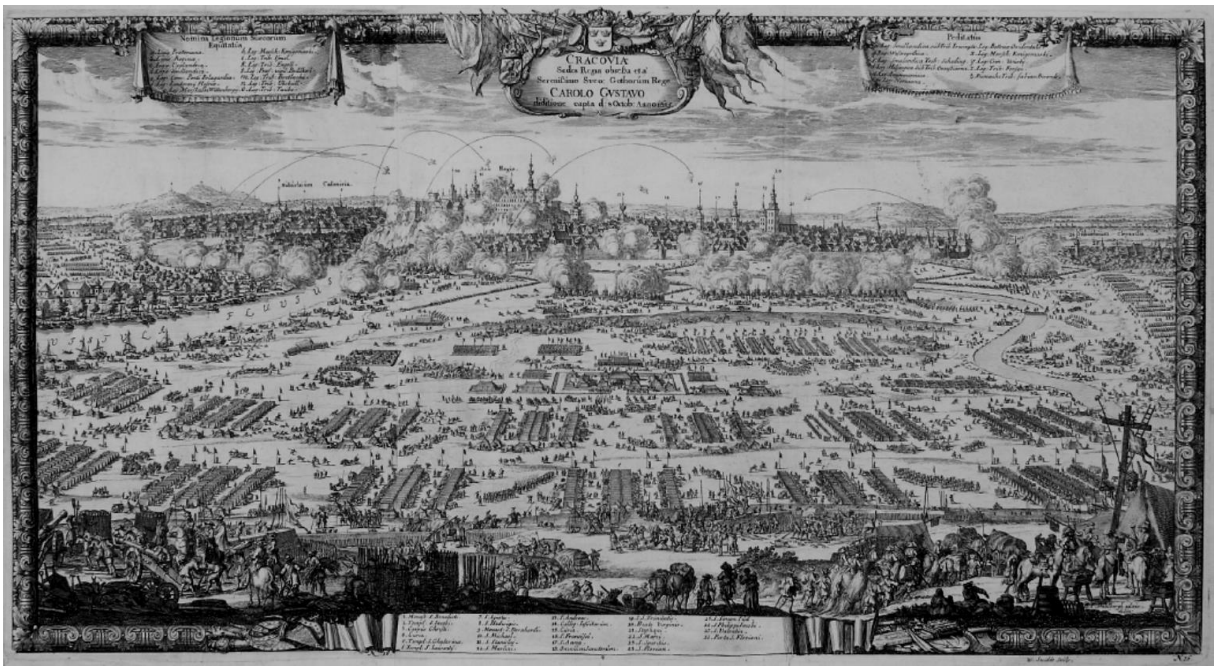

E[rik] I[onson] Dahlberg, Oblężenie Krakowa przez wojska szwedzkie Karola Gustawa w 1655 roku; grafika z: Samuel Pufendorf, „De rebus Carolo Gustavo…", Norymberga 1696. Archiwum Domu Aukcyjnego NAUTILUS w Krakowie.

1671: Wylew Wisły.

1674: Ambroży Grabowski odnotowuje najstarszą wzmiankę o przedmieściu Nowy Świat.

1682: Początek rozruchów antyżydowskich.

1683: Katastrofalna powódź. Jan III Sobieski przeznaczył 6.000 talarów na regulacje Wisły.

1687: Powódź wpłynęła na zmianę koryta Wisły w rejonie Dębnik.

1697: Kolejna powódź została upamiętniona znakiem powodziowym na tablicy w kościele Norbertanek w Krakowie. Stan wód powodziowych w roku 1697 mógł być wyższy od stanu w roku 1813 o 53 cm.

1700: Plan sytuacyjny okolic Krakowa (po Witkowice od północy, Bronowice od zachodu, Bielany od południowego zachodu, Krzemionki od południowego wschodu oraz od wschodu po Mogiłę), wg kopii z XIX w., przedstawiający ówczesny stan własnościowy gruntów. W sieci wodnej Wisła w obu korytach, Rudawa z Młynówką Królewską, Prądnik, Sudoł, ujście Wilgi oraz stawy (Żabikruk i Królewski pod Wawelem, zwierzynieckie na Błoniach, dębnickie - tu nazwa "Jezioro Wielkie).

1702: 5 VIII - inżynierowie wojskowi króla Karola XII rozpoczęli sporządzanie tzw. Planu Szwedzkiego, najdokładniejszej mapy Kazimierza.

1702: Wojska szwedzkie palą przedmieścia od strony wschodniej, m.in. zabudowania Dąbia i Grzegórzek[47].

1707: Wybuch epidemii tyfusu, trwającej do 1708 r. W Krakowie zmarło 7.223, w okolicy Krakowa – 12 047 osób.

1732: Powstał projekt przebudowy gotyckiego kościoła Paulinów na Skałce.

[47]Czekalski T., *Szkice z dziejów Dąbia*, Kraków 1993, s. 8.

1733: Początek przebudowy kościoła na Skałce w stylu późnobarokowym. Budowa kościoła ukończona została w stanie surowym w 1742 r.

1735: Przemarsz wojsk rosyjskich biorących udział w wojnie o sukcesję polską.

XVIII wiek: W XVIII wieku powodzie wystąpiły w latach 1736, 1774, 1775. Poziom wielkich wód powodziowych z roku 1736 był oznaczony w rogu muru ogrodzenia przy kościele św. Agnieszki na Stradomiu. Mur ten został przebudowany w latach 60. XX wieku, a filar ze znakami powodzi zniszczony.

1741: 4 III - August III, w wyniku długoletnich starań kongregacji kupieckiej, zabronił Żydom prowadzenia handlu na terenie Krakowa (poza "miastem żydowskim" na Kazimierzu).

1750 [około]: Teren dzisiejszej ulicy Straszewskiego wchodzi w skład jurydyki miejskiej Nowy Świat, do której przytykały małe jurydyki szlacheckie - Wygoda (leżąca już po drugiej stronie Rudawy) i Groble, zwane też Tarłowskie[48].

1751: 4 IV - biskup Andrzej Załuski konsekrował kościół Paulinów na Skałce.

1758: 12 XI - biskup Franciszek Potkański konsekrował kościół Trynitarzy (obecnie Bonifratrów).

1763: Oblężenie miasta przez wojska rosyjskie.

1768, 6 VIII : Podczas oblężenia Krakowa przez wojska rosyjskie konfederaci barscy decydują się na zniszczenie przedmieść, aby te nie dawały osłony nieprzyjacielskiej piechocie podchodzącej do murów miejskich. W nocy 6 VIII pod opuszczone przez mieszkańców zabudowania Nowego Światu konfederaci podłożyli ogień, równając z ziemią drewniane obejścia, płoty i parkany[49].

1768: Opanowanie Krakowa przez konfederatów barskich przy poparciu mieszczan; 5-12 VIII – podczas oblężenia Krakowa przez Moskali spłonęły wszystkie przedmieścia: Kleparz, Wielopole, Wesoła, Biskupie, Krupniki, Garbary, Smoleńsk i Nowy Świat. 17 VIII – kapitulacja Krakowa przed wojskami rosyjskimi.

1770 [około]: Prowizoryczna odbudowa przedmieść przynosi owoc w postaci niezdarnie sklecone bud szpecących i tak niezbyt urodziwą okolicę. Na przełomie XVIII i XIX w. na obrzeżu dzisiejszego placu Na Groblach utrwaliła się rzadka zabudowa parterowa w typie podmiejskim.

1772: 5 VIII - I rozbiór Polski; bezprawna aneksja Kazimierza przez Austrię, łamiąca postanowienia traktatu rozbiorowego.

1774: Wielki wylew Wisły.

1776: Na mocy konwencji granicznej Kazimierz powrócił do Rzeczypospolitej.

1779: Powstały Komisje Dobrego Porządku (Boni Ordonis) dla Kleparza i Kazimierza – pierwsza próba reformy administracji miejskiej.

1784: Cesarz austriacki Józef II na prawym brzegu Wisły założył konkurencyjne względem Krakowa miasto Podgórze.

1785: Plan Krakowa z przedmieściami, znany jako Plan Kołłątajowski, pokazuje rolnicze użytkowanie terenu, przebieg szlaku handlowego, będącego zalążkiem późniejszej ul. Grzegórzeckiej

---

[48] Bieniarzówna J., Małecki J. M., *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI-XVIII.* Kraków 1984, s. 564 - 566.

[49] Bieniarzówna J., Małecki J. M., *Dzieje Krakowa. Kraków w wiekach XVI-XVIII.* Kraków 1984, s. 547.

oraz skupisko zabudowań w rejonie opracowania, stanowiących zapewne jądro ówczesnej wsi.

Widok Krakowa od strony zachodniej, widoczne drogi, nurt Rudawy i jej ujście do Wisły. Miedzioryt kolorowany Françoisa Chereau „Cracovie. Ville de la Basse Pologne et Metropolitaine du Royaume…", wydanie paryskie, XVIII w.; archiwum Domu Aukcyjnego „Nautilus" w Krakowie

1787: Grunty i pastwiska położone nad Starą i Nową Wisłą zostały „znacznie uszczerbione". W tym czasie poddani z Grzegórzek byli „do czyszczenia miasta Krakowa zażywani"[50].

1788-1792: W dobie Sejmu Czteroletniego próbowano wcielić do Krakowa: Kazimierz, Stradom, Siedlisko Żydowskie i domy za Bramą Wielicką, tworząc tzw. II cyrkuł miejski[51]. Jednak gwałtowne wstrząsy polityczne nie pozwoliły na dokonanie reformy[52].

1791: Sierpień – starania o rozszerzenie Krakowa przez przyłączenie Kazimierza, Kleparza i okolicznych wsi, rozpoczęte w oparciu o dzieło Komisji Dobrego Porządku.

1792: Kraków został podzielony na cztery cyrkuły: Śródmieście, Kleparz z Krowodrzą, Kazimierz, Garbary.

1795: 24 X – III rozbiór Polski: Polska na 123 lata przestała istnieć jako samodzielne państwo.

1796: 4 I – wojska pruskie opuściły Kraków. Wkroczenie wojsk austriackich, przyłączenie miasta do monarchii habsburskiej.

1798: Markiz Chasteler, generał francuski w służbie austriackiej ocenia Kraków pod względem przydatności do obrony. Proponował on wzniesienie regularnego wieloboku 12 bastionów

[50] *Materiały do Słownika Historyczno-Geograficznego województwa krakowskiego w dobie sejmu Czteroletniego (1788 - 1792)*, Warszawa-Wrocław-Kraków 1931, s. 69.

[51] A. Grabowski, *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*. Kraków 1852, s. 14-15.

[52] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. XXIII.

w miejscu wyburzonych murów miejskich. Linia obrony miała objąć także rejon Placu na Groblach. Do realizacji planu nigdy nie doszło. Zadowolono się linią okopów kościuszkowskich, która zostawiła jurydyki na swoich tyłach[53].

1798: Układ między kongregacją kupiecką m. Krakowa, a zgromadz. XX Kanoników Regularn. Stróżów Grobu Chrystusa z okazji przeniesienia tychże do kościoła św. Barbary (z kościoła św. Jadwigi na Stradomiu) w sprawie podziału obowiązku i kosztów konserwacji (TC Nova 78 s. 292, 298).

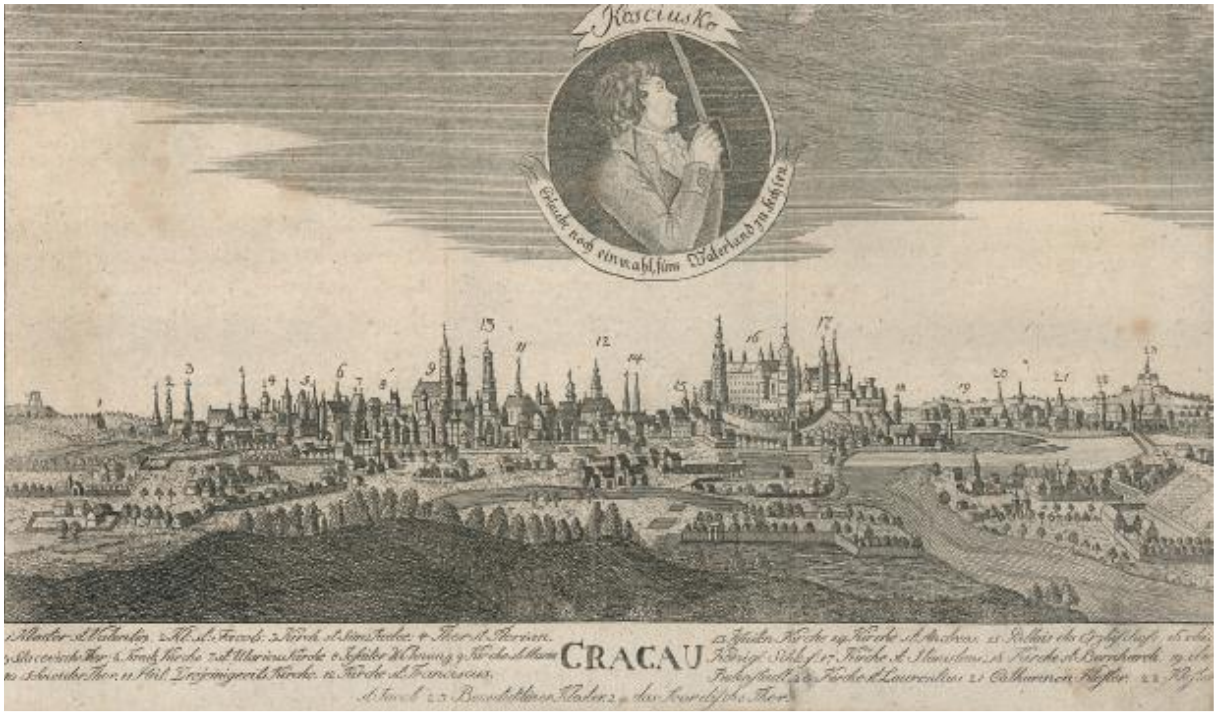

Widok Krakowa [z portretem T. Kościuszki], 1. połowa XIX w. Archiwum galerii NAUTILUIS w Krakowie.

1800: 10 X - nakaz rządu austriackiego polecający wszystkim Żydom z Krakowa i Kazimierza przeprowadzenie się do getta.

1800: Dekret o przyłączeniu Kazimierza do Krakowa i wyznaczeniu nowych granic miasta, wydany przez rezydującą w Wiedniu Kancelarię Nadworną Galicyjską. Decyzją senatu, ludności pochodzenia żydowskiego pozwolono osiedlać się na obszarze całego Krakowa.

1800: Rezydująca w Wiedniu Kancelaria Nadworna Galicyjska dekretem znosi wszelkie jurydyki i wyznacza nowy obszar Krakowa obejmujący 7,79 km kwadratowego. W jego granicach ustanowiono cztery Wydziały (obwody)[54].

1800: Założenie nowego cmentarza żydowskiego poza Kazimierzem, przy obecnej ul. Miodowej, na terenie wsi Grzegórzki. Pierwsze pochówki w 1804.

1801: Nowo utworzony Urząd Budownictwa Miejskiego zainicjował likwidację średniowiecznych fortyfikacji, zasypywanie fos, burzenie zniszczonych kaplic i kościołów w Krakowie.

---

[53] Bogdanowski J., *Warownie i zieleń twierdzy Kraków.* Kraków 1979, ss. 75-76.

[54] Bieniarzówna J., Małecki J. M., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1796 - 1918.*
Kraków 1984, s. 9. *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. XXIII.

1802: 22 IV – z rozporządzenia C.K. Gubernium Galicji zachodniej ukazał się „Porządek względem gaszenia pożarów w stołecznym mieście Krakowie", który w 140 paragrafach zmodyfikował strukturę obrony przeciwpożarowej.

1802: Otwarty został drewniany most na Wiśle u wylotu ul. Mostowej, łączący Kraków z miastem Podgórze. Nazwano go mostem Karola na cześć arcyksięcia austriackiego Karola Ludwika Habsburga[55].

1804: Kraków ogłoszony został miastem otwartym. Fakt ten stał się podstawą decyzji o wyburzeniu średniowiecznych murów obronnych.

1806: 22 IV - wojsko objęło w posiadanie kościół św. Katarzyny zamieniony na skład wojskowy.

1808: Powstał szpital żydowski w Krakowie.

1810: 10 IV – formalne przyłączenie Krakowa do Księstwa Warszawskiego. Odebranie od władz administracyjnych i sądowych przysięgi wierności Fryderykowi Augustowi, królowi saskiemu i księciu warszawskiemu.

1813 i 1815: Katastrofalne wylewy Wisły niszczą przedmieścia od strony wschodniej. Gwałtowna powódź spustoszyła tereny dzisiejszego placu na Groblach, które skutkiem raptownego wylewu znalazły się co najmniej 1 metr pod wodą[56]. Wielki wylew Wisły zalewa Stradom, Kazimierz[57]. Katastrofalna powódź zrywa most Karola. Podczas wielkiej powodzi w 1813 koryto Starej Wisły zostało mocno zamulone, a ciek przekształcił się w pasmo bajor, do których odprowadzano ścieki z Kazimierza i Krakowa. Stały się one siedliskiem chorobotwórczych bakterii.

1815: 18 X – utworzono Wolne Miasto Kraków.

1817-1818: Nad Starą Wisłą wybudowano rzeźnię (rzezalnię, szlachtuz) miejską.

1818: 13 III - Senat ogłosił ograniczenia handlu żydowskiego w Krakowie.

1818: Podjęto pierwszą próbę regulacji nurtu Starej Wisły, w czasie kiedy próbowano w obszar Brzegu Miejskiego wprowadzić trwalszą zabudowę.

1819: Kolejny katastrofalny wylew Wisły.

1820 [około]: Wysadzenie topoli wzdłuż drogi biegnącej przez Nowy Świat w stronę Wawelu i przytykającej do dzisiejszego Placu Na Groblach (w miejscu obecnej ulicy Straszewskiego). Większość z nich wycięto na opał w zimie z 1840 na 1841 rok[58].

1821: Ukończono budowę „kanału głównego", który biegł od miasta, przez Łąkę św. Sebastiana, do Starej Wisły[59].

1822: Początek prac przy zakładaniu „ogrodów miejskich", czyli Plant Krakowskich.

1824: Przebicie ulicy Dominikańskiej.

---

[55] Zobacz na załączone plany. Porównaj też: *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, wyd. S. Estreicher, Kraków 1909, T. I, s. 197 - 198.

[56] S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków1981, s. 261-262.

[57] Znakomity opis kataklizmu zostawił Ambroży Grabowski w swoich wspomnieniach. Zob. *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*. Kraków 1909 T.II s.199-200.

[58] *Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego.* wyd. St. Estreicher. Kraków 1909,

T.II, ss. 190 - 191.

[59] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 614.

1824-1828: Wybudowano nowy most na Starej Wiśle (w przedłużeniu ul. Starowiślnej) zwany Żydowskim lub szlachtuzowym[60].

XIX w.: Przekształcenie browaru królewskiego w koszary.

1825: Na obecnym placu Na Groblach przy wylocie kanału ściekowego do Wisły leżała posesja rodziny Dzianottich zwana Hiszpanią. Odkupił ją właściciel kopalń węgla Westenholz, który założył tam, w miejscu dawnego portu rzecznego, składy węgla.

1825: Początek regulacji ul. Starowiślnej[61]. Dalsze prace prowadzono po 1830.

1829: 3 IV - Prezes Senatu zarządził, iż Żydzi mogą mieszkać i prowadzić handel tylko na terenie "miasta żydowskiego" na Kazimierzu.

1833: 13 V - uchwała Senatu o odnowieniu kościoła św. Katarzyny.

1834: 1 VIII – senat Wolnego Miasta Krakowa zabronił wypasu bydła na Plantach.

1834: Sporządzenie koncepcyjnego planu budowy portu rzecznego, zakładającego wykorzystanie stawiska na dzisiejszym placu Na Groblach.

1836: Na wschodniej, bliższej Wawelowi, części stawiska powstała zabudowa ulicy Groble (z tego roku pierwsza o niej wzmianka). W części zachodniej powstała ul. Portowa.

1836: Plan Krakowa w obrębie okopów T. Żebrawskiego (mutacja planu z 1836).

1838-przed 1848: Decyzją Senatu Wolnego Miasta Krakowa przystąpiono do osuszenia terenów dawnego stawiska Na Groblach. Wokół wytyczono ulicę obwodową. W połowie stulecia staw osuszono, ale ze względu na podmokły grunt nie przeznaczono go pod zabudowę.

Kraków od południa, 1839. Malował Rudolf Alt, litografował Franciszek J. Sandmann Litografia barwna. Archiwum galerii NAUTILUS w Krakowie

1842: Likwidacja resztek ogrodu królewskiego, będącego już tylko rządowym składem drewna, podczas wytyczania ul. Zwierzynieckiej.

[60] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 615.

[61] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 616.

1843: J. Florkiewicz sporządził pierwszy projekt alei nad Starą Wisłą. Przewidywał powstanie dwóch traktów obsadzonymi od strony rzeki podwójnym, a od strony zabudowy pojedynczym szpalerem drzew[62].

1848: 26-27 IV – Wiosna Ludów: zamieszki na ulicach Krakowa. Wojska austriackie zbombardowały Kraków z Wawelu, w wyniku czego zginęły 32 osoby. Kapitulacja miasta.

1848: Na planie katastralnym przedstawiono m.in. przestrzeń parkową placu Na Groblach, z oczkami wodnymi i siecią ścieżek.

1848: Rozpoczęcie prac przy regulacji Wisły. Prace te trwały do roku 1850.

1849: 9 I - pojawiają się pierwsze objawy epidemii cholery, zwłaszcza na Kazimierzu.

1850 około: Grzegórzki z pobliskim Piaskiem tworzyły gminę wiejską, podległą jurysdykcji magistratu krakowskiego.

1850: 12 IV – ogłoszenie decyzji Franciszka Józefa I o budowie Twierdzy Kraków. Prace ruszyły jednocześnie na kopcu Kościuszki i przy rogatce warszawskiej.

1850: 30 XII – otwarcie mostu Podgórskiego w Krakowie, zbudowanego na kamiennych filarach, nazwanego później mostem Franciszka Józefa.

1854-1857: Władze austriackie przystąpiły do budowy fortu reditowego nr. 17 „Luneta Grzegórzecka" (ul. Wandy, 1854-1857), ale przedsięwzięcie zakończyło się katastrofą budowlaną.

1857: 1 XI – uruchomienie gazowni miejskiej. 22 XII – uruchomienie oświetlenia gazowego. Początkowo lampami gazowymi oświetlony był Rynek Główny, ulica Stradom, Kazimierz oraz ulica Lubicz przy dworcu.

1859–1909: Obszar administracyjny Krakowa obejmował zaledwie powierzchnię 5,77 km kw, podzielonych na osiem dzielnic: Śródmieście (dz. I), Wawel (dz. II), Nowy Świat (dz. III), Piasek (dz. IV), Kleparz (dz. V), Wesoła (dz. VI), Stradom (dz. VII), Kazimierz (dz. VIII).

1860: 10 I - zniesiono zakaz zamieszkiwania Żydów poza dzielnicą żydowską.

1862: 28 II - otwarcie synagogi postępowej tzw. Tempel przy ul. Miodowej. Nabożeństwom przewodzili kaznodzieje o wykształceniu akademickim, przemawiający po polsku lub niemiecku.

1863: Budowa mostu (dziś wiaduktu) kolejowego nad Starą Wisłą. Stanął on w miejscu drewnianej konstrukcji z lat 1854-1855.

1865: Krakowski Magistrat zatwierdził *projekt urządzenia nowej drogi za mostem szlachtuzowym*, prowadzącej od owego mostu nad Starą Wisłą poprzek pól kazimierskich do Podbrzezia. W 1867 nowo wytyczoną drogę obsadzano drzewami. Dopiero w 1891 Rada Miasta zadecydowała o przedłużeniu ulicy do Wisły.

1866: 13 IX wybór Józefa Dietla na prezydenta miasta Krakowa.

1866: Na planie T. Żebrawskiego widoczna rozproszona, przedmiejska zabudowa. Dobrze widoczny jest przebieg starego koryta Wisły oraz ulice Wielopole i Starowiślna. Wyraźnie oznaczony budynek rzezalni oraz zabudowa idąca w kierunku Starego Miasta.

Lata 60. XIX wieku: Początek realizacji tzw. przechadzek nad Starą Wisłą, będących wstępem wytyczenia Plant Dietlowskich[63].

---

[62] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 632.

[63] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 632.

1866: Nowy podział administracyjny miasta. Liczący 5,7 km kwadratowego lewobrzeżny Kraków podzielono na osiem dzielnic. Druga - zwana Nowy Świat - obejmowała teren od Wawelu, po ulicę Wolską i do końca ulicy Zwierzynieckiej[64].

1866: Wczesna faza koncepcji uregulowania Starej Wisły. Według pierwotnych planów Stara Wisła miała być zachowana jako otwarty kanał, ujęty zielenią ograniczoną dwoma pasmami drogowymi. W obu pierzejach mającej powstać ulicy przewidziano wprowadzenie okazałej zabudowy mieszkalnej.

1867: Równouprawnienie Żydów, zniesienie ograniczeń wyznaniowych.

1869: Plan Kazimierza według rysunku A. Buchowskiego, ok. 1869, próba historycznej analizy.

1869: Przebieg ul. Brzozowej, przewidziany na planie regulacyjnym Podbrzezia z 1869 r., został ustalony w wyniku prac z lat 1881-1886; jednocześnie nadano ulicy charakter alei wysadzanej drzewami. Również w latach osiemdziesiątych XIX w. ukształtowano ul. Berka Joselewicza (z jednostronnym – wobec niewielkiej szerokości – szpalerem drzew) oraz alejowo rozwiązane, kazimierskie przedłużenie ul. św. Sebastiana (projekt z 1883 określa je jako *ulicę otworzyć się mającą*). U zbiegu wspomnianych trzech ulic powstał trójkątny plac (jego formę ustalono ostatecznie w 1895), którego wnętrze wypełnił skwer.

1870: Zmarł Dow Ber Meisels, rabin krakowski, senator. W żydowskich szkołach wyznaniowych wprowadził język polski.

1871: 1 IX - rozpoczęła działalność jako szkoła miejska z polskim językiem nauczania dotychczasowa szkoła żydowska na Kazimierzu.

1871: W styczniu 1871 prezydent J. Dietl przedstawił projekt „uporządkowania miasta", zawierający wykaz najpilniejszych potrzeb inwestycyjnych. Były to: dokończenie kanalizacji miasta, wybrukowanie placów i ulic, budowa wodociągów, rzeźni, budynków szkolnych, lazaretu dla nieuleczalnie chorych, rozbudowa gmachu Magistratu oraz restauracja Sukiennic. Realizację tego śmiałego projektu umożliwić miała pożyczka loteryjna w wysokości 1,5 mln złotych reńskich.

1873: Rada Miasta Krakowa podjęła uchwałę o zasypaniu Starej Wisły. Pomysłodawcą śmiałego projektu mającego uporządkować wschodnie przedpole Krakowa był Dietl. Kazał zasypać stare koryto Wisły między Stradomiem i Kazimierzem (utrudniające integrację Krakowa z Kazimierzem) i polecił utworzenie na jego miejscu nowoczesnej arterii komunikacyjnej. Całość wpisywała się w projekt porządkowania układu urbanistycznego Krakowa.

1874: Józef Dietl, po sporze z Radą Miasta, złożył urząd prezydenta, a jego miejsce zajął Mikołaj Zyblikiewicz.

2. połowa XIX w. - początek XX w.: Na placu na Groblach odbywały się targi koni.

2. połowa XIX wieku: Dzisiejsza ulica Grzegórzecka nabrała charakteru strategicznego stanowiąc łącznik z pierścieniem fortyfikacji. Jej początkowy odcinek biegł wzdłuż dawnego koryta Wisły, pierwotnie stanowiąc część ulicy Wielopole.

Lata 70. - 90. XIX w.: Stopniowe wyeliminowanie funkcji portowych na wiślanym brzegu.

1876-1877: Maciej Moraczewski przedstawił plan poprowadzenia wód Starej Wisły brukowanym kanałem[65].

---

[64] Bieniarzówna J., Małecki J. M., *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1796 - 1918.* Kraków 1984, s. 228.

[65] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 645.

1878: Po raz pierwszy pojawiła się na planie miasta Ulica Grzegórzecka, a jej przebieg w części pokrywał się z drogą istniejącą w tym rejonie od średniowiecza.

1878: Przystąpiono do zasypywania koryta od Skałki do Blichu (wg projektu A. Konarzewskiego). Projektantem nowej arterii był B. Malecki. Po raz pierwszy pojawiła się na planie miasta Ulica Grzegórzecka, a jej przebieg w części pokrywał się z drogą istniejącą w tym rejonie od średniowiecza.

1880 po: Prace nad aranżacją zieleni w miejscu „Starego Wiśliska" prowadzone pod nadzorem inż. Janusza Niedziałkowskiego[66].: 1883: Na planie turystycznym Krakowa M. Dąbrowskiego widoczna zabudowa z budynkami wzdłuż ul. Starowiślnej i Wielopola. Na obszarze opracowania linia kramów, opisana jako Tandeta.

1880: Twórcą ostatniej, zrealizowanej koncepcji Plant (między Stradomiem, a ówczesną ulicą Starowiślną) był architekt Maciej Moraczewski (jego plany zatwierdzone zostały w 1880). Ulica została wybudowana w latach 1878-1880.

1881: Formalne wprowadzenie nazwy Plac na Groblach.

1882: 28 VIII – w Krakowie rozpoczęto budowę linii tramwajowej.

1883: W tym czasie "tylko ulica Wolska i Zwierzyniecka są lepiej zabudowane. Przecznice łączące te ulice tworzą prawie same parkany ogrodów"[67].

1886: Wytyczenie „przechadzek" wzdłuż Wisły.

1887 po: Od 1887 prowadzono urządzanie Plant Dietlowskich. Jest to w Krakowie jedyny przykład rozwiązanego z rozmachem szerokiego bulwaru z ciągami architektury mieszkaniowej. Jego wielkomiejski charakter przypomina swoim kształtem podobne założenia Berlina i Paryża.

1887: Nowa ulica nosi nazwę Dietlowskiej. Miała 1 kilometr długości i 100 m szerokości. Składała się z dwóch jezdni przedzielonych pasem zieleni o powierzchni blisko 5 hektarów.

1888: w miejscu dzisiejszego mostu Dębnickiego wybudowano trójprzęsłowy most o konstrukcji kratowej.

Kościół i krypta Paulinów na Skałce, w którym w "grobie zasłużonych" spoczęły zwłoki J. I. Kraszewskiego, Stanisław Tondos, 1887

1889: 3 XI - biskup krakowski poświęcił odnowiony kościół na Skałce.

1889: 6 X - poświęcenie zespołu klasztornego sióstr miłosierdzia przy ul. Piekarskiej.

1890 - 1910: Ożywienie ruchu budowlanego w mieście.

1891 ok.: Na planie Krakowa widoczna projektowana linia domknięcia zabudowy wzdłuż ul. Dietla oraz uformowany trójkątny plac u wylotu ul. Wielopole. Zaznaczona linia granicy celnej przebiega przez obszar opracowania (miało to znaczenie dla funkcjonującej w tym miejscu Tandety).

[66] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 646.

[67] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego.* Warszawa 1883, T. IV s. 597.

1895: Połączenie Placu na Groblach z ulicą Straszewskiego krótką uliczką.

1897-1899: Budowa gmachu I Liceum Ogólnokształcącego.

1899: W czasie tej powodzi została zalana cześć zabudowy miejskiej w Krakowie. Dzisiejsza ulica Józefa Piłsudskiego, jak i sąsiednie ulice, znalazły się pod wodą. Poziom wody, który wówczas wystąpił, został oznaczony znakiem powodziowym umieszczonym na murze budynku ówczesnego ,,Sokoła".

1899: Została uruchomiona linia kolejowa z Krakowa do Kocmyrzowa. Pociąg jechał przez Grzegórzki, Dąbie, Czyżyny, Bieńczyce, Grębałów i Prusy.

1901: Oddano do użytku pierwszą linię wąskotorową tramwaju elektrycznego. Pierwszymi pasażerami byli prezydent J. Friedlein i grono gości zaproszonych na uroczystość otwarcia linii. Linię obsługiwało 17 nowych wagonów wyprodukowanych przez Sanocką Fabrykę Wagonów oraz przyczepy przebudowane z dawnych wagonów konnych. 25 X 1902 uruchomiono kolejne linie: Rynek Główny - Szewska - Podwale - Park Jordana (sezonowa), Sławkowska - Wiślna - Zwierzyniecka, Rynek Główny - Sienna - Starowiślna - Dietla. Linia wąskotorowa nr 3 funkcjonowała do 1913. Pętla tramwaju wąskotorowego zlokalizowana była w okolicy dzisiejszego skrzyżowania ulic Starowiślnej i Dietla.

1901: Powstała elektrownia Krakowskiej Spółki Tramwajowej w zajezdni przy ul. św. Wawrzyńca.

1901: Wprowadzono nowy ,,Statut gminny dla Stołecznego Królewskiego Miasta Krakowa".

1901-1902: Ulica Wrzesińska – jako przecznica wschodniego odcinka Plant Dietlowskich – wytyczona została w latach 1901-1902 na terenie dawnego folwarku augustiańskiego. Jednocześnie Rada Miasta – reagując błyskawicznie na strajk szkolny we Wrześni – nadała ulicy nazwę. Rejon ten związany był z majętnością żydowskiej rodziny Rittermanów.

1902: Powstała idea tzw. Wielkiego Krakowa.

1903: 12-13 VII Powódź największa od 1813 r.: Na wschód od Wzgórza Wawelskiego zatopione zostały dzielnice położone między Wisłą a ulicą św. Gertrudy, ulicą Andrzeja Potockiego (obecnie Westerplatte), do ulicy Kopernika. Woda zatopiła plac Na Groblach, ulicę Powiśle i częściowo ul. Podzamcze. Woda wtargnęła nawet w głąb starego miasta, dotarła do Plant, zatapiając je u wylotów ulic Wolskiej, Smoleńsk i Zwierzynieckiej. Pod wodą znalazły się Nowy Świat, Piasek, Nowa Wieś, Czarna Wieś, Łobzów, Półwsie Zwierzynieckie, Błonia, Grzegórzki i Dąbie, a z drugiej strony Wisły Dębniki, Zakrzówek, Ludwinów, Podgórze i Płaszów. Podczas kulminacji wielkiej wody Wisły, tj. w czasie kiedy stan wody Wisły wnosił w dniu 12 VII 1903 r. +455 m ponad zero wodowskazu, ustalona na podstawie zapisków, że wysokość wody na ulicach wynosiła: na placu Na Groblach - Powiśle +1,725 m.

1905: 18 II – uruchomienie Zawodowej Elektrowni Miejskiej w Krakowie.

1905: Gmach dawnej Powiatowej Kasy Oszczędności stanął w miejscu pierwszego krakowskiego stałego kina tzw. Cyrku Edison. Jego siedzibą był dawny budynek cyrkowy na Wielopolu, wzniesiony w drugiej połowie XIX w. na wzór londyńskiego cyrku Astleya lub paryskich budowli tego typu.

1905-1913: Po wielkiej powodzi jaka nawiedziła Kraków w roku 1903, rozpoczęto budowę kamiennych bulwarów, których zadaniem było uniknięcie takich sytuacji w przyszłości[68].

[68] *Dzieje Krakowa,* Kraków 1984. T. III passim.

1906 po: Powstał Zespół CK Uprzywilejowanej Fabryki Machin i Narzędzi Rolniczych Ludwika Zieleniewskiego, przeniesiony z ul. Krowoderskiej, przebudowany i przekształcony po roku 2000 (budynki rozburzone).

1906: Ustawa wiedeńskiej Rady Państwa o budowie kanału łączącego Dunaj z Wisłą, z portem rzecznym w Krakowie.

1906: Wytyczenie ul. Paulińskiej wiąże się z końcowym etapem prac nad porządkowaniem terenów przyległych do zasypanego koryta Starej Wisły. W związku z wytyczaniem ulicy w linii prostej - 1906 wyburzono mur otaczający od północy pauliński zespół gospodarczy (nie doszło na szczęście do wyburzenia wysuniętej ku ulicy dawnej baszty kazimierskiej, wchłoniętej przez klasztor augustiański), w 1908 opracowany został projekt zamiany gruntów pomiędzy miastem a Augustianami. Ulica – ujęta od południa murem obronnym Kazimierza (zachowanym jako mur ogrodowy zespołów paulińskiego i augustiańskiego), otrzymała jednostronną, zwarta zabudowę i jeden szpaler drzew.

1908: Powódź z roku 1903 była podstawą opracowania planu akcji ochronnej w Krakowie na wypadek wystąpienia stanów powodziowych na Wiśle. W tym celu naczelnik straży pożarnej przygotował wskazania sposobów postępowania dla ochrony mieszkańców i ich mienia. Przy stanie wody + 2,30 (+ 7,30) m - następowa! alarm powodziowy dla mieszkańców Krakowa zamieszkujących nad Wisłą i Rudawą. Założono, że przy stanie wody +4,3 m plac Na Groblach zostaje zalany do wysokości 37 cm, a woda wdziera się do piwnic Gimnazjum św. Anny (obecnie B. Nowodworskiego). Skuteczność zarządzeń przetestował żywioł.
J. Fiszer pisał: "W dniu 24 VII o godzinie 13°° przy stanie wody +2,60 m podano: woda z Wisły cofa się do koryta Rudawy w ulicy Zwierzynieckiej. Zwierciadło wody w Rudawie za rogatką Wolską (u wylotu al. Mickiewicza i obecnej ul. Józefa Piłsudskiego) jest równe z brzegami. O godzinie 21°° przy stanie +2,82 m donoszą, że woda wtargnęła do domów przy ulicy Wolskiej, zalewając sutereny. W niektórych domach woda podniosła się do l metra. Została zarządzona ewakuacja mieszkańców z zatopionych domów. Dnia 25 VII o godzinie 2^{30} nadchodzi wiadomość: deszcz ciągle pada w dorzeczu Górnej Wisły. O godzinie 7°° przy stanie +2,90 m woda z Rudawy wzdłuż parku drą Jordana przelewa się przez gościniec Wolski i zalewa Błonia. O godzinie 9°° przy stanie +2,95 m woda zalewa wylot ul. Wolskiej".

1909: Czasopismo „Architekt" ogłosiło konkurs urbanistyczny na plan Wielkiego Krakowa.

1909: Niezrealizowana koncepcja urbanistyczna J. Czajkowskiego, W. Ekielskiego, T. Stryjeńskiego, L. Wojtyczki i K. Wyczyńskiego na uporządkowanie Wielkiego Krakowa przewidywała poprowadzenie promenady łączącej Planty z brzegiem Wisły i bulwarami. Niestety nie została zrealizowana.

1910: W 1910 przyłączono do Krakowa: Zakrzówek, Kapelankę, Dębniki, Rybaki, Półwsie Zwierzynieckie, Zwierzyniec, Czarną Wieś, Kawiory, Nową Wieś Narodową, Łobzów, Gramatykę, Krowodrzę, Grzegórzki, Piaski oraz część Prądnika Białego i Czerwonego oraz Olszy. Z obszaru tego utworzono 10 dzielnic (w ramach planu Wielkiego Krakowa prezydenta Juliusza Leo).

1910: W planie regulacji Krakowa Plantom Dietlowskim przypadła ważna rola[69]. Chodziło o wyodrębnienie średniowiecznego centrum Krakowa, otoczonego ringiem Plant, wokół którego koncentrycznie miało się rozwijać całe miasto. Pierwszy ring, czyli Planty, dalej drugi ring -

[69] Plan autorstwa Józefa Czajkowskiego, Władysława Ekielskiego, Tadeusza Stryjeńskiego, Kazimierza Wyczyńskiego i Ludwika Wojtyczki.

Planty Dietlowskie połączone z Alejami Trzech Wieszczów, a na ich obrzeżach powstające dzielnice willowe silnie zagospodarowane zielenią. Bliżej centrum powstawały kamienice miejskie[70].

1911: Budowa kolektora kanalizacyjnego nad Wisłą.

1912: Wytyczono ostateczny przebieg ul. Grzegórzeckiej.

1914: 28 VII – wybuch I wojny światowej.

1915: 1 VII – przyłączenie Podgórza do Krakowa, zakończenie procesu tworzenia Wielkiego Krakowa. Miasto obejmowało 46,9 km² i liczyło ponad 180 tys. mieszkańców.

1921: Listopad – otwarcie kina „Warszawa".

1922-1925: Na początku lat 20., na fali rozbudzonego odzyskaniem niepodległości patriotyzmu, najchętniej projektowano w Krakowie budynki nawiązujące do stylów historycznych, przede wszystkim do baroku i klasycyzmu. W celu podkreślenia majestatu nowych gmachów państwowych chętnie stosowano monumentalne kolumnady i ozdobne portale, czego najlepszym przykładem jest gmach Pocztowej Kasy Oszczędności przy ul. Wielopole (proj. Adolf Szyszko-Bohusz, 1922-25).

1923: 5 X – na Kazimierzu przy ul. Józefa 1 wykryto tajny kantor, w którym na dużą skalę dokonywano nielegalnych transakcji walutowych.

1925: Powódź zastała Kraków częściowo już zabezpieczony budowlami ochronnymi. Brakowało budowli ochronnych między Wzgórzem Wawelskim a mostem Dębnickim oraz wałów ochronnych powyżej klasztoru PP. Norbertanek w górę rzeki, w stronę Bielan.

1928: 15 XI – otwarto Żydowski Dom Akademicki.

1928: Erygowana została na Grzegórzkach parafia św. Kazimierza (w 1929 liczyła 4480 parafian).

1928: Uruchomienie komunikacji autobusowej.

1933: 19 I – otwarcie czwartego mostu na Wiśle w Krakowie, nazwanego mostem Józefa Piłsudskiego.

1934: Kolejna powódź.

1936: 14 XI – połączenie żydowskich gmin wyznaniowych Krakowa i Podgórza.

1936: Powstają nowe dzielnice katastralne i obwody miejskie.

1937: 14 XI - na cmentarzu żydowskim odsłonięto pomnik żołnierzy: Żydów poległych w walce o niepodległość Polski.

1937: 7 I – rozpoczął urzędowanie Tymczasowy Zarząd Gminy Żydowskiej w Krakowie. Przejął on kompetencje dotychczasowych Zarządów Gmin w Krakowie i Podgórzu.

1937: 7 IV – w Krypcie Zasłużonych na Skałce został pochowany Karol Szymanowski.

1938: 7 III – odbyło się posiedzenie prezydium Reprezentacji Zjednoczonego Żydostwa Miasta Krakowa. Udział wzięli przedstawiciele rabinatu i cechu rzeźników żydowskich. Dyskutowano o ustawie o uboju rytualnym.

1939: 6 IX – około południa do Krakowa wkroczyły oddziały Wehrmachtu. Żołnierze zastrzelili 11 Żydów.

[70] Jednak późniejsze Aleje Trzech Wieszczów od zachodu i Planty Dietlowskie na miejscu osuszonego koryta Starej Wisły od wschodu - nie zostały domknięte od północy, mimo projektów ich domknięcia opracowanych jeszcze przed pierwszą wojną światową.

1939: 15 XII – Na Kazimierzu Niemcy przeprowadzili akcję rekwizycyjną. Zabierali ludności złoto, kosztowności i gotówkę powyżej 2.000 zł.

1940: 18 V – początek akcji wysiedlania Żydów.

1941: 15 X – zamknięcie przez niemieckie władze okupacyjne getta krakowskiego. Za przekroczenie granic dzielnicy bez specjalnej przepustki groziła kara śmierci.

1941: Utworzono nowe dzielnice katastralne (52), co zatwierdzono w 1945.

1941: Zmieniona została większość nazw ulic i placów Krakowa.

1942: Na planie centrum Krakowa widoczna zabudowa i przebieg ulic. Na obszarze opracowania teren uporządkowany, pozbawiony zabudowy. Wyraźnie oznaczony gmach PKO przy wylocie Wielopola. Zaznaczony zielenią obszar Plant Dietlowskich. Teren opracowania włączony w zielony obszar Plant Dietlowskich.

1942: Niemcy utworzyli obóz w Płaszowie.

1943: 13-14 III – Niemcy przeprowadzili krwawą akcję likwidacji żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej (getta) w Krakowie.

1943: 28 X – pod murami Synagogi Starej hitlerowcy rozstrzelali 30 Polaków.

1945: 16 I – przestał istnieć obóz w Płaszowie. Ostatnich więźniów wywieziono do KL Auschwitz.

1945: 18 I – Niemcy wysadzili mosty na Wiśle.

1945: 8 VIII – Urząd Bezpieczeństwa (UB) zlikwidował radiostację Delegatury Sił Zbrojnych na Kraj, mieszczącą się w lokalu konspiracyjnym przy ul. Koletki 6.

1945: 11 VIII – rozruchy antysemickie na Kazimierzu. Zginęło co najmniej 5 osób, podpalona została synagoga Kupa.

1946: 27 X – uruchomiono most im. Tadeusza Kościuszki.

1948: Ustanowiono nowy podział Krakowa na dzielnice, których utworzono 5, a po włączeniu w 1951 Nowej Huty - 6 (Stare Miasto, Zwierzyniec, Kleparz, Grzegórzki, Podgórze, Nowa Huta).

1950: 12 IV - Muzeum Etnograficzne znalazło siedzibę w kazimierskim ratuszu.

1950: 14 III – władze komunistyczne zmieniły nazwy 422 ulic w Krakowie.

1950: Likwidacja samorządu. Sejm uchwala ustawę o terenowych organach jednolitej władzy państwowej, jest to kolejny krok na drodze do centralizacji struktury państwa, ostatecznej likwidacji ulegają także dzielnice katastralne i obwody miejskie powołane jeszcze w 1936 roku.: 1955: Wchodzi w życie nowy podział miasta. Kraków liczący wówczas ponad 350 tys. mieszkańców i mający 230 km² powierzchni staje się miastem na prawach województwa.

1952: 20 I – oddano do użytku odbudowany po zniszczeniach wojennych most Dębnicki.

1954: Wybory do Rad Narodowych, miejska Rada Narodowa liczyć ma 150 osób a Dzielnicowe Rady Narodowe odpowiednio: Grzegórzki i Kleparz 75, Nowa Huta, Stare Miasto, Podgórze, Zwierzyniec 100, łącznie w Radach Narodowych ma zasiąść 700 osób, wybiera się także podobną ilość zastępców członków rad narodowych.

1955: Wchodzi w życie nowy podział miasta. Kraków liczący wówczas ponad 350 tys. mieszkańców i mający 230 km² powierzchni staje się miastem na prawach województwa.

1955: Zakończenie regulacji Wisły na odcinku miejskim. W jej wyniku lustro wody zostało podniesione o 3 metry w porównaniu ze stanem historycznym.

1957: 5 IV - na cmentarzu żydowskim przy ul. Miodowej odsłonięto pomnik ku czci Żydów zamordowanych w Krakowie.

1958: 13 I - Żydowska Kongregacja Wyznaniowa przekazała budynek Bożnicy Starej na potrzeby Muzeum Historycznego m. Krakowa.

Nieistniejąca dziś szkoła barakowa przy ul. Miodowej 38, fot. Daniel Zawadzki, 1965.

1965: 20 XI – w Starej Synagodze otwarto stałą ekspozycję ,,Dzieje i kultura Żydów".

1966: 13 XII - na placu Wolnica zakończono prace przy restauracji XVI-wiecznego ratusza.

1970: Planty Dietlowskie utraciły parkowy charakter, w chwili przecięcia arterii linią tramwajową.

1972: Otwarto Most Grunwaldzki, który połączył równoleżnikowo Kraków z Ludwinowem, Zakrzówkiem i Dębnikami. Ulica Dietla stała się jedną z najbardziej ruchliwych w mieście.

1973: 1 I – wszedł w życie nowy podział administracyjny Krakowa. Miasto podzielone zostało na 4 dzielnice: Śródmieście, Krowodrza, Nowa Huta i Podgórze.

1973: Wprowadzono nowy podział administracyjny miasta, ustanawiając 4 dzielnice administracyjne (Śródmieście, Podgórze, Krowodrza, Nowa Huta). Powiększono terytorium miasta przez włączenie kolejnych obszarów podmiejskich.

1974: Ustawa na szczeblu rządowym dotycząca rewaloryzacji zabytków miasta Krakowa.

1978: 23 IX – zespół architektoniczno-urbanistyczny Starego Miasta w Krakowie i kopalnia soli w Wieliczce wpisane zostały na listę światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO.

1985: Powstanie Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa.

1990 Po: We wnioskach konserwatorskich z lat 90. zapisano, że zieleń Plant Dietlowskich wymaga konserwacja i poprawy stanu drzewostanu: uzupełniania klonów (jako podstawowego elementu kompozycji zieleni), wprowadzania krzewów akcentujących kwatery. Dla skweru między ulicami Starowiślną i Wielopole przewidziano w perspektywie likwidację parkingu i przywrócenie zieleni.

1990: 28 V-7 VI – krakowskie sympozjum Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) pod hasłem ,,Dziedzictwo kulturowe kontynentu".

1990: Zniesiono dzielnice administracyjne, istnieje 18 dzielnic samorządowych oznaczonych cyframi rzymskimi i nazwami.

1993: 24 XI – w budynku Synagogi Bne Emuna w Krakowie otwarto Centrum Kultury Żydowskiej.

2000: Do eksploatacji oddano most Kotlarski, łączący dzielnicę Grzegórzki z Podgórzem.

2010: 30 IX – oddano do użytku kładkę Ojca Bernatka.

Przekształcenia terenu w ujęciu map historycznych

Do ilustracji zmian dokonano wyboru map. Inne znajdują się w dalszej części opracowania.

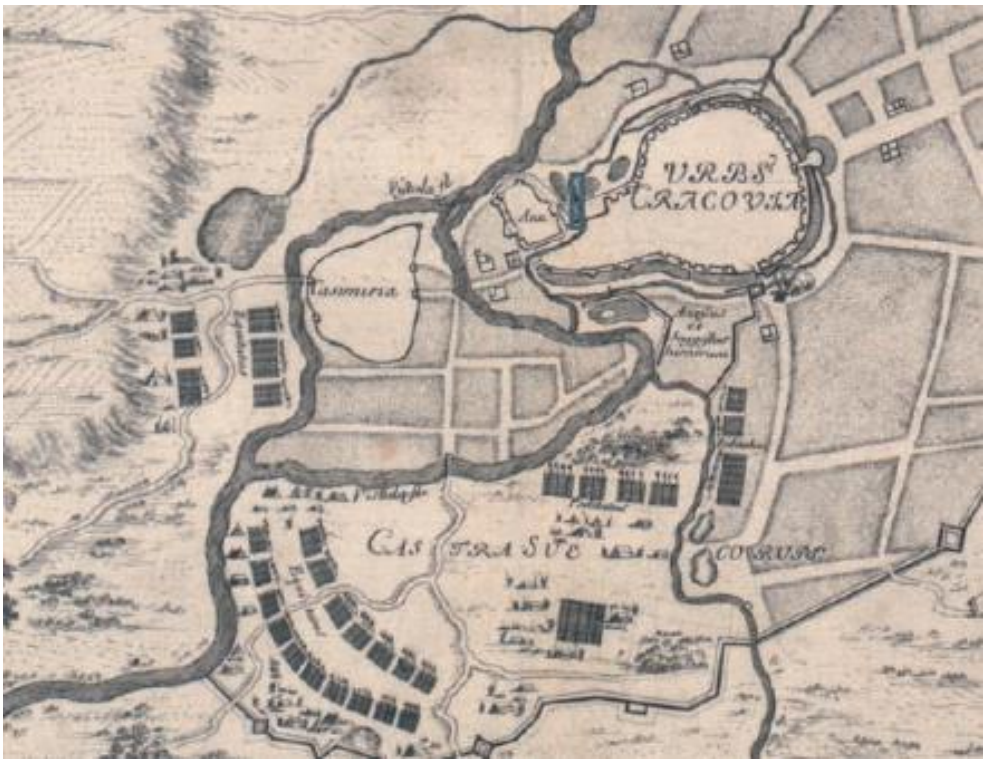

Plan oblężenia Krakowa przez Szwedów, 1655. Obejmuje Kraków, Wawel i Kazimierz w obrębie murów obronnych, Stradom oraz przedmieścia bez uwzględnienia zabudowy. Oznaczono jedynie kilka obiektów, głównie sakralnych, na Stradomiu, Kleparzu i Garbarach. Wisła w obydwu ramionach, Rudawa zasilająca fosy miasta z odnogą dzielącą Wawel od Okołu, Prądnik uchodzący przy Blichu, stawy: na Żabim Kruku, na Groblach, św. Sebastiana, Królewski.

Plan oblężenia Krakowa przez wojska polsko-austriackie, 1657. Stara Wisła wyróżniona jako nurt główny, Rudawa z rozgałęzieniami, mosty, brody. Oznaczone grunty orne, sady, mokradła; wrysowane fortyfikacje kazimierskie.

Plan „szwedzki" Krakowa, 1702. Pierwszy pomiarowy plan Krakowa; Oznaczono ulice, place, drogi, mosty i bramy, na obrzeżach łąki, pola uprawne, ogrody.

1702: ciąg dzisiejszych ulic Stradomskiej i Krakowskiej

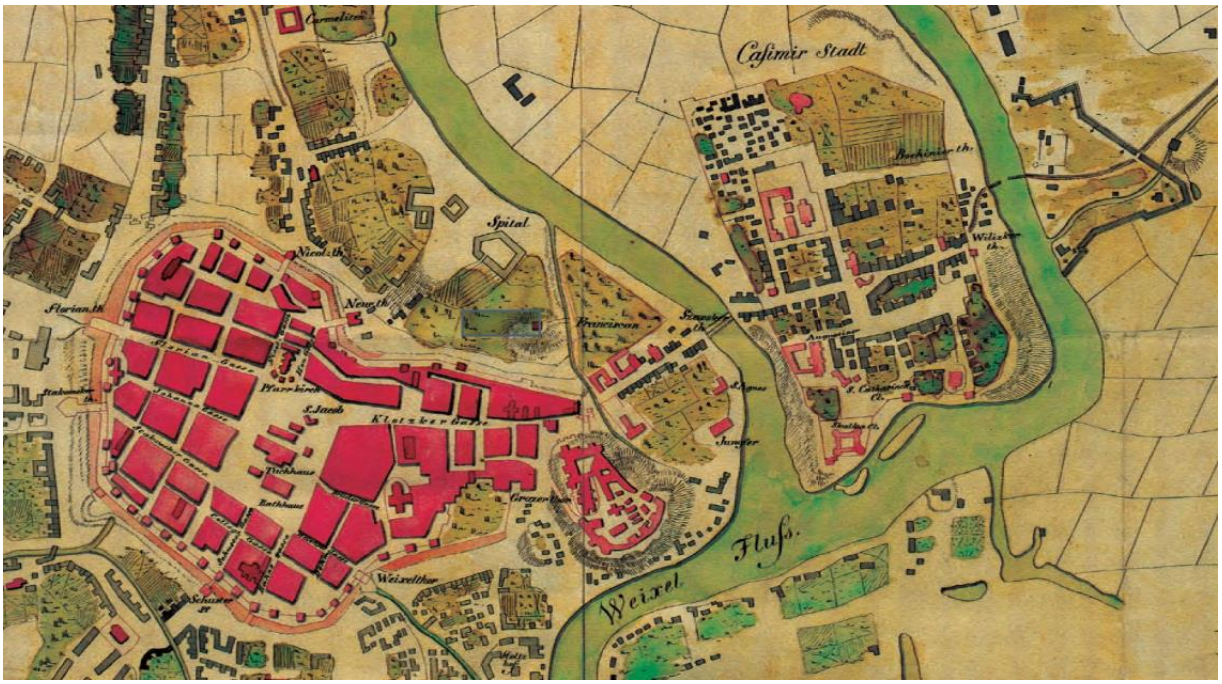

Plan „saski" Krakowa, 1733/1734. Zabudowa w blokach z obrysem ważniejszych budowli, których nazwy naniesione wprost na planie. Zarys murów obronnych i ufortyfikowany przyczółek mostowy na Podgórzu. Nad Wisłą szpital św. Sebastiana. Na przedmieściach pola uprawne, łąki i ogrody. Wisła w dwóch korytach.

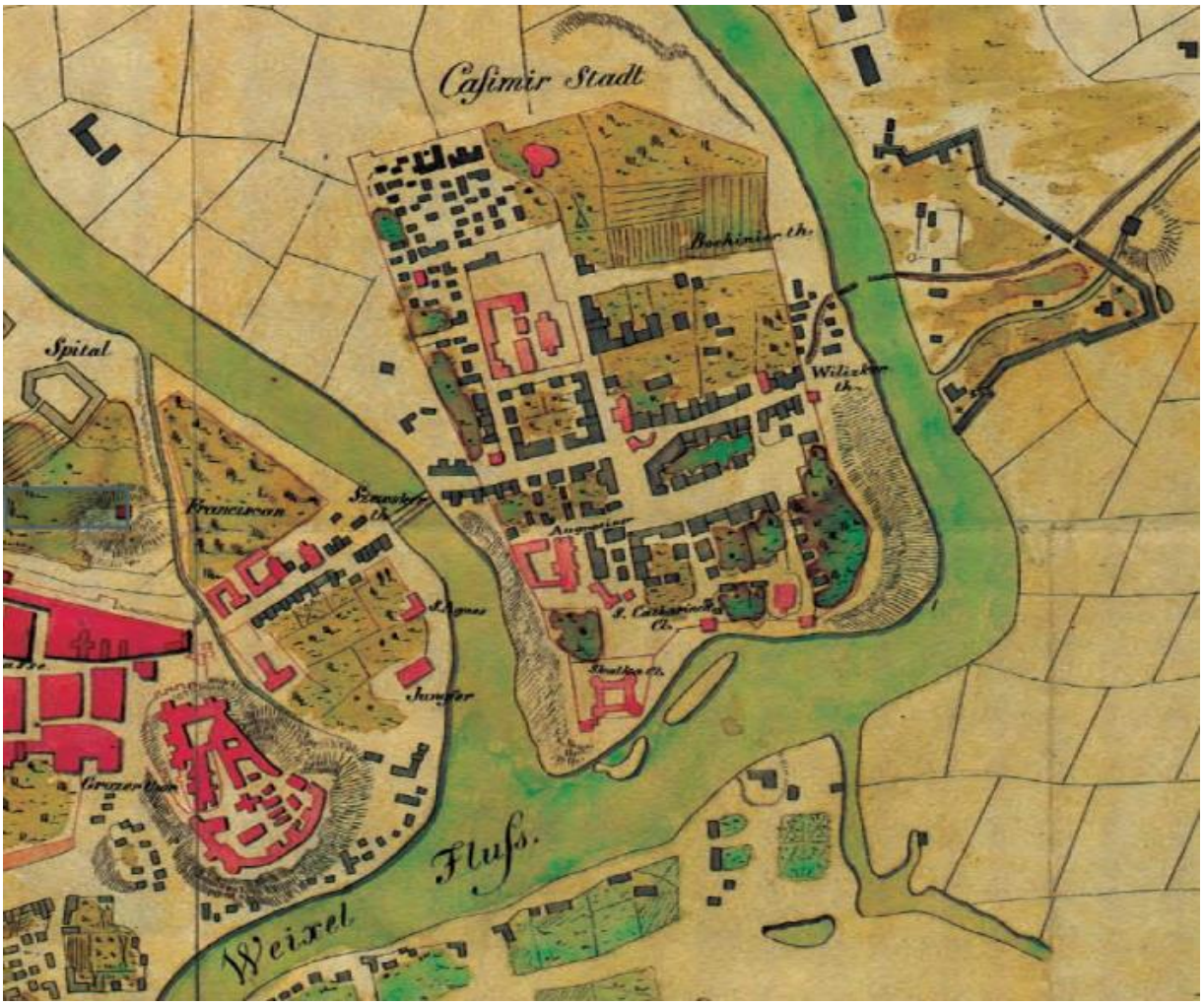

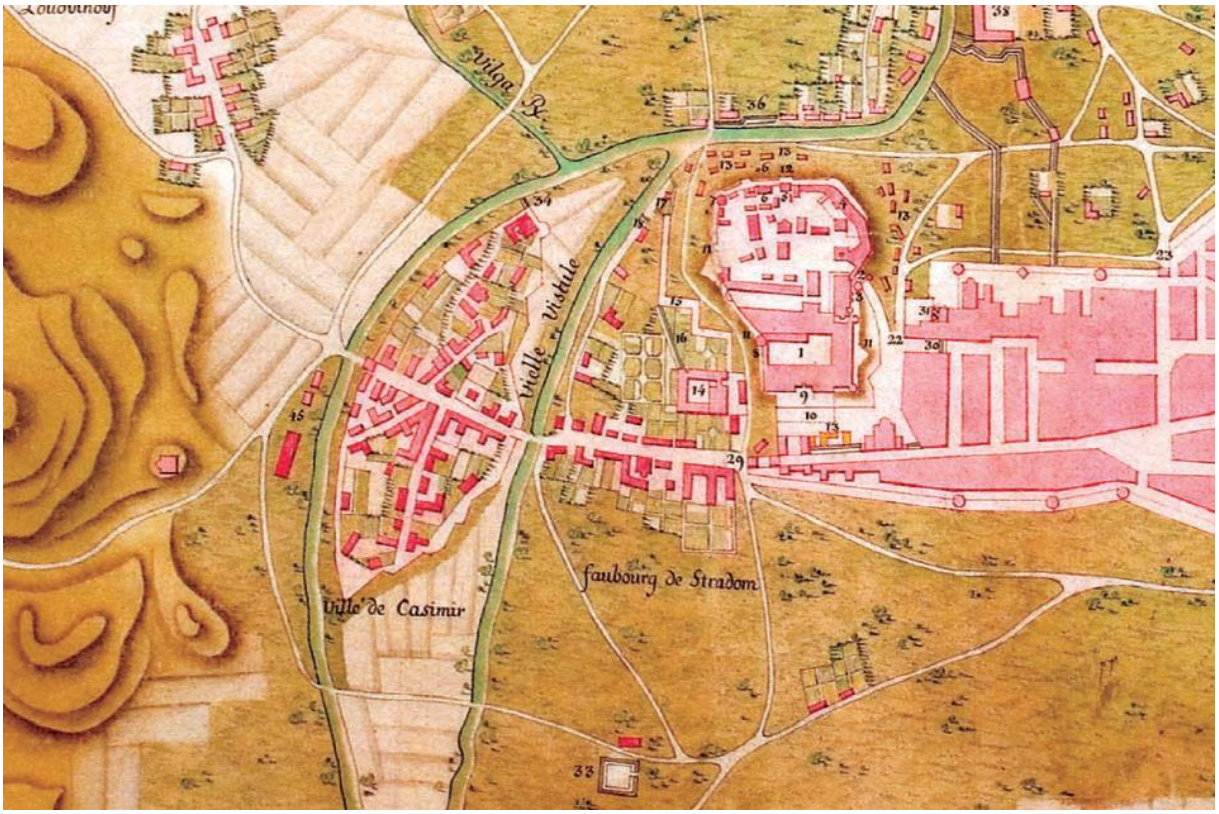

Plan Krakowa konfederatów barskich, 1772. Szczegółowo przedstawiona zabudowa Kazimierza i Wzgórza Wawelskiego, a także zabudowa i zagospodarowanie wsi podkrakowskich. Rzeźba terenu przedstawiona plastycznie. Dobrze widoczne podwawelskie Rybaki.

Plan Krakowa, Kazimierza i Podgórza, 1779. Ważniejsze budowle Kazimierzu wyróżniono literami. Wisła w dwóch ramionach, zarys fragmentu dawnego, wyschniętego koryta starej Wisły, Wilga, stawy. Projektowany most między Kazimierzem i Podgórzem. Drogi, tereny uprawne, łąki, lasy, łachy wiślane.

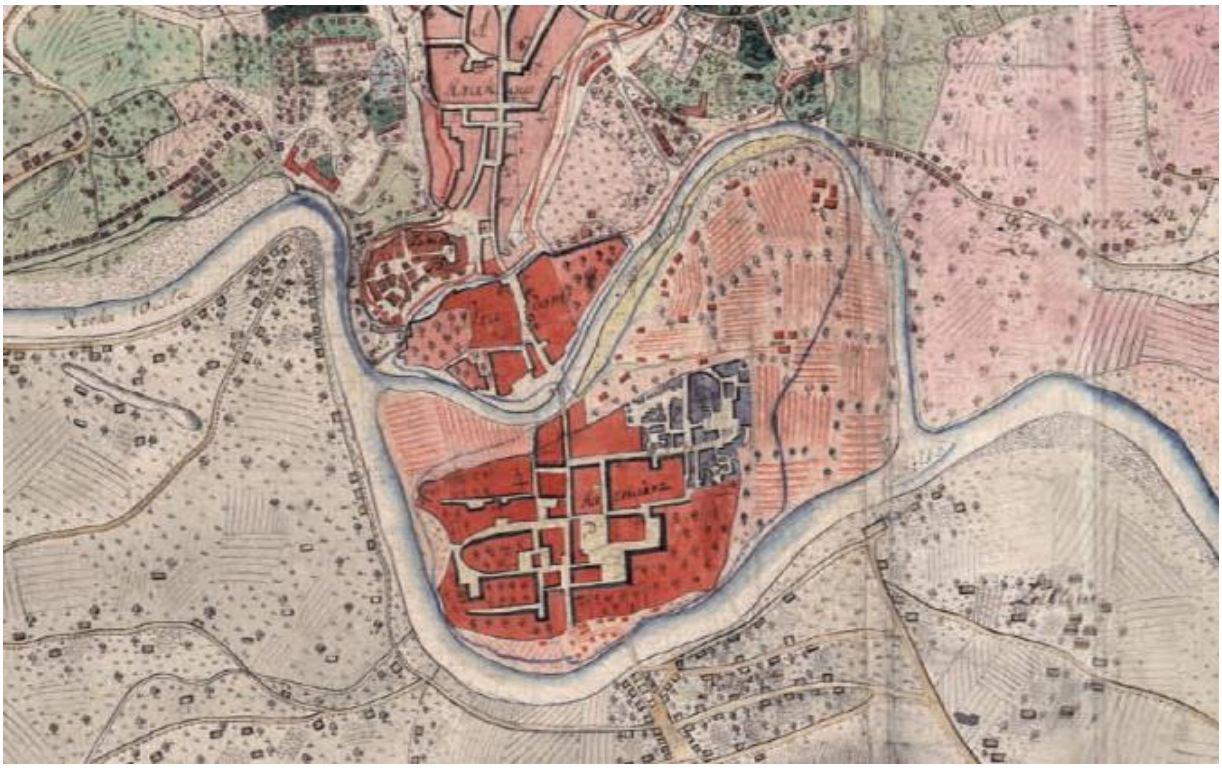

Plan Krakowa, 1783 (w kopii z 1792). Zwarta zabudowa w blokach, z wyróżnieniem ważniejszych obiektów (świeckich – gwiazdką, sakralnych – krzyżykiem). W obrębie Kazimierza wyróżnione Miasto Żydowskie. Poza murami – zabudowa luźna. Tereny rolne, łąki, pastwiska, nieużytki, obszary zadrzewione; naniesiono sieć wodną i drogi.

Plan „kołłątajowski" Krakowa, 1785. Zabudowa miasta w blokach z obrysem budynków wraz z dziedzińcami i ogrodami. Kościoły w rzutach poziomych z kaplicami, filarami i ołtarzami. Obiekty oznaczone literami objaśniono w legendzie. Kazimierz opasany pojedynczym murem. Wisła w dwóch odnogach, Rudawa, Prądnik oraz stawy. Pola uprawne, ogrody, pastwiska, łąki, tereny zalesione i ogrody.

Plan „pruski" Krakowa i okolic, 1794. Rozlewiska pod Wawelem i na pl. Na Groblach. Pod Wawelem przewóz (Fähre). Na Stradomiu łąka św. Sebastiana z kościółkiem pod tym samym wezwaniem. Na Wiśle dwa mosty. W granicach murów Kazimierza rozległe ogrody.

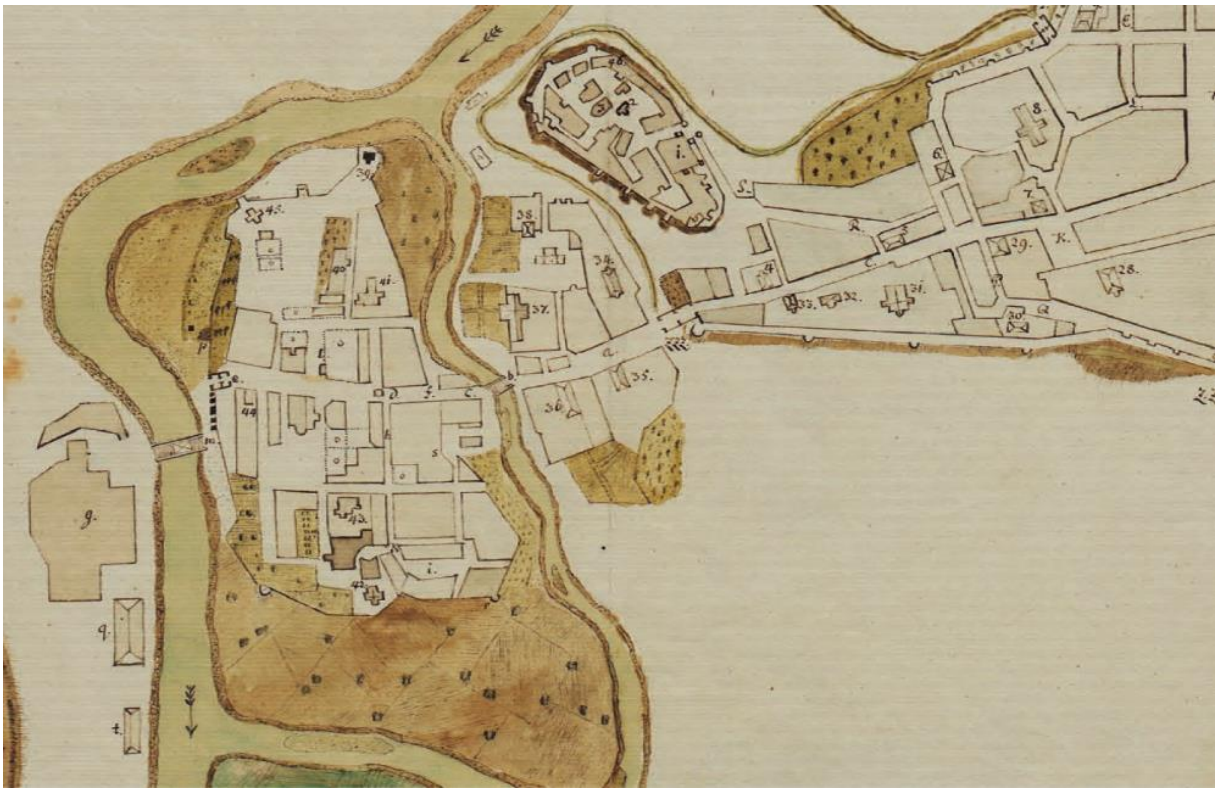

Plan „pruski" Krakowa, 1794. Obejmuje Kraków w obrębie murów miejskich, Wawel, Stradom, Kazimierz. Zabudowa w blokach, zgeneralizowana, uzupełniona ogrodami i terenami zielonymi.

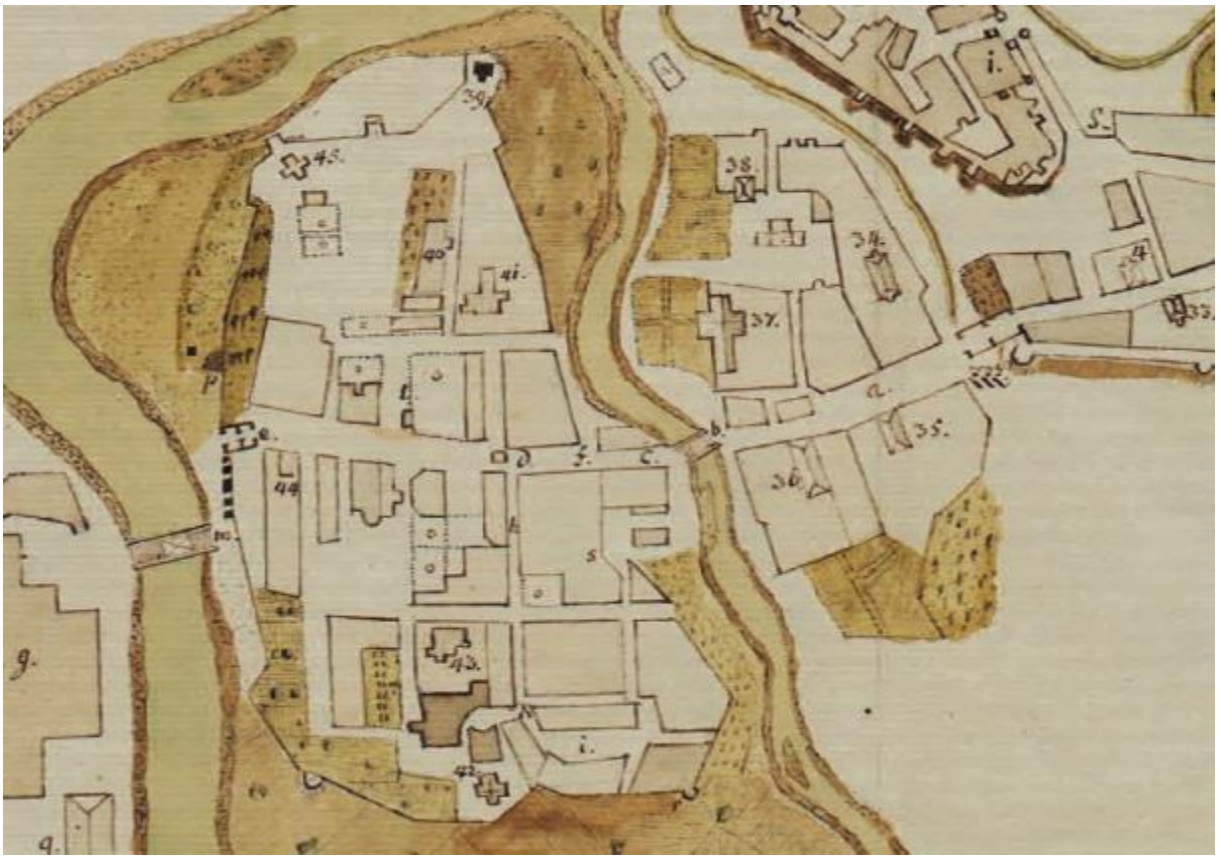

Plan Wolnego Miasta Krakowa, 1817. Zabudowa w blokach z rozróżnieniem drewnianej i murowanej. Oznaczona własność rządowa, prywatna, duchowna i miejska, sady, ogrody, łąki wraz z granicami działek.

Plan Wolnego Miasta Krakowa w obrębie okopów 1831. Zabudowa w blokach z obrysem ważniejszych budowli, charakterem zabudowy (murowana, drewniana) i oznaczeniem numeracji domów. Wyróżnione typy własności: rządowa, prywatna, duchowna i akademicka. Na przedmieściach zabudowa luźna z granicami działek. Mosty i brody na Wiśle, przy wjeździe do miasta rogatki.

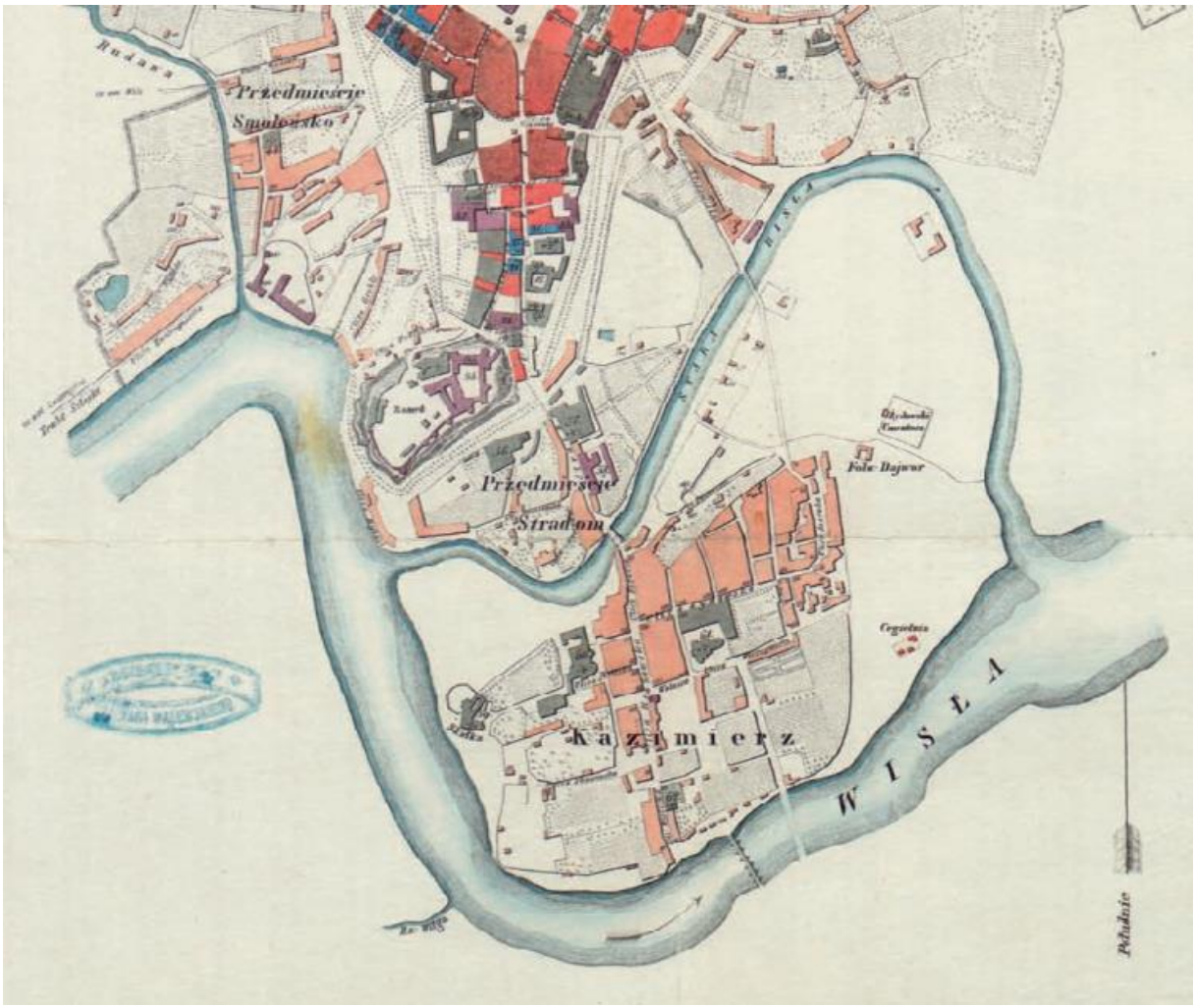

Plan Krakowa w obrębie okopów, 1836. Zabudowa zwarta, w blokach, ważniejsze budowle wymienione w tabelach. Budynki zróżnicowane pod względem własności.

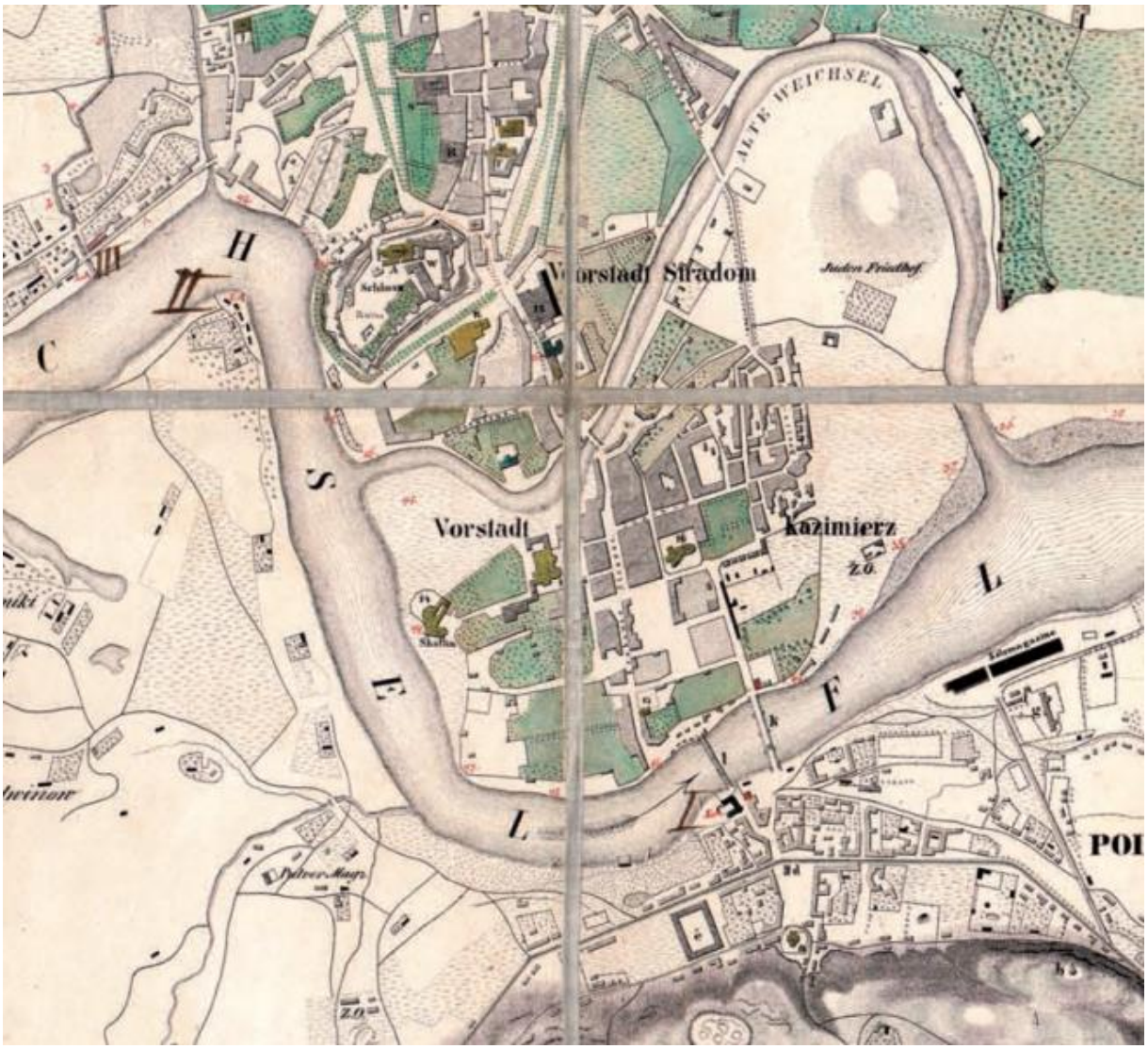

Plan Krakowa i Podgórza, 1847. Zwarta zabudowa w blokach z podaniem obrysu ważniejszych budowli i oznaczeniem ich: w Krakowie – dużymi literami, na terenie przedmieść – cyframi, w Podgórzu – małymi literami. Tereny rolne z granicami działek, ogrody, m.in. Ogród Botaniczny i Strzelecki, cmentarze: Rakowicki, Żydowski. Wisła z oboma ramionami. Ulice i place z nazwami, drogi, mosty, fragment linii kolejowej oraz dworzec kolejowy (w budowie).

Plan katastralny Krakowa, 1848 (w odbitce z 1856). Zwarta zabudowa w blokach z oznaczeniem numerów domów i parcel. Wolnostojące budowle pokazano w postaci ich obrysów z naniesieniem nazw (urzędy świeckie, kościoły, klasztory, synagogi, szpitale) oraz zróżnicowaniem zabudowy na murowaną i drewnianą. Tereny zielone, ogrody, użytki rolne z granicami działek. Wisła w obydwu korytach. Ulice i place z wpisanymi ich nazwami, mosty na Wiśle.

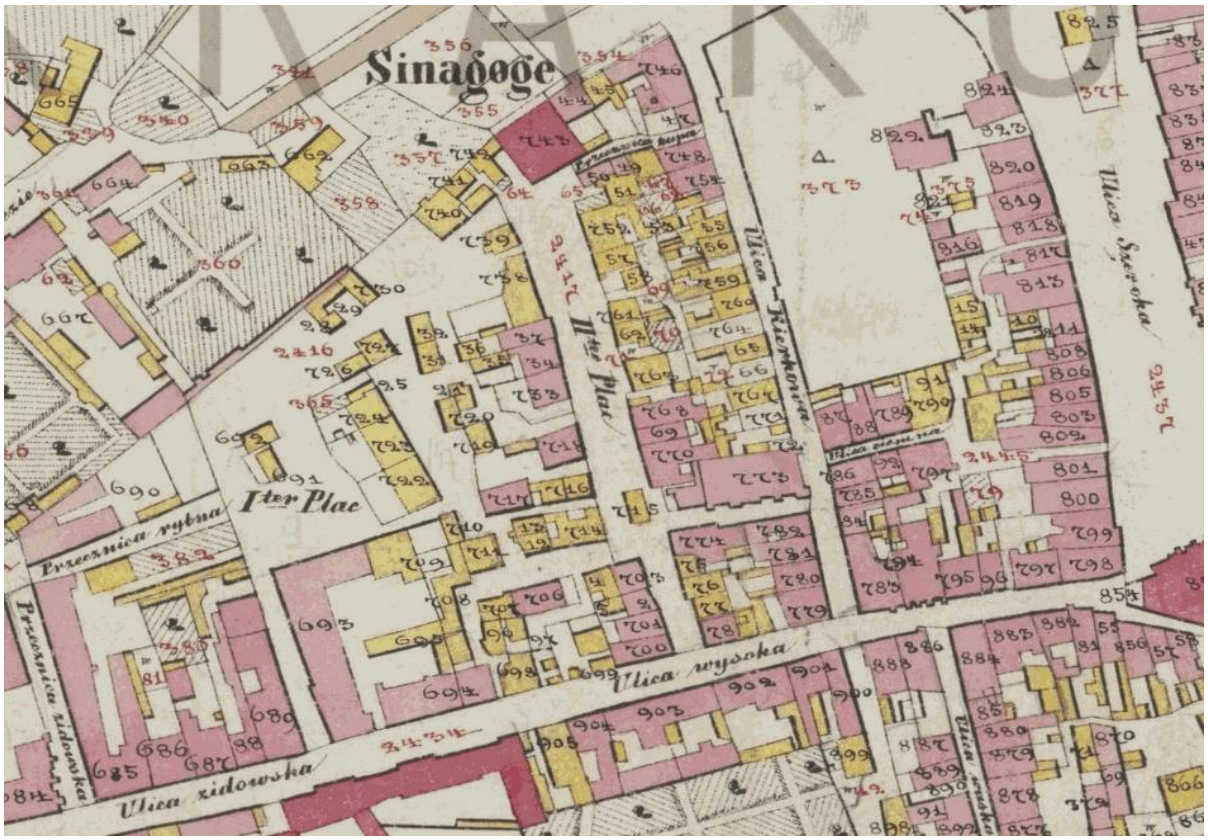

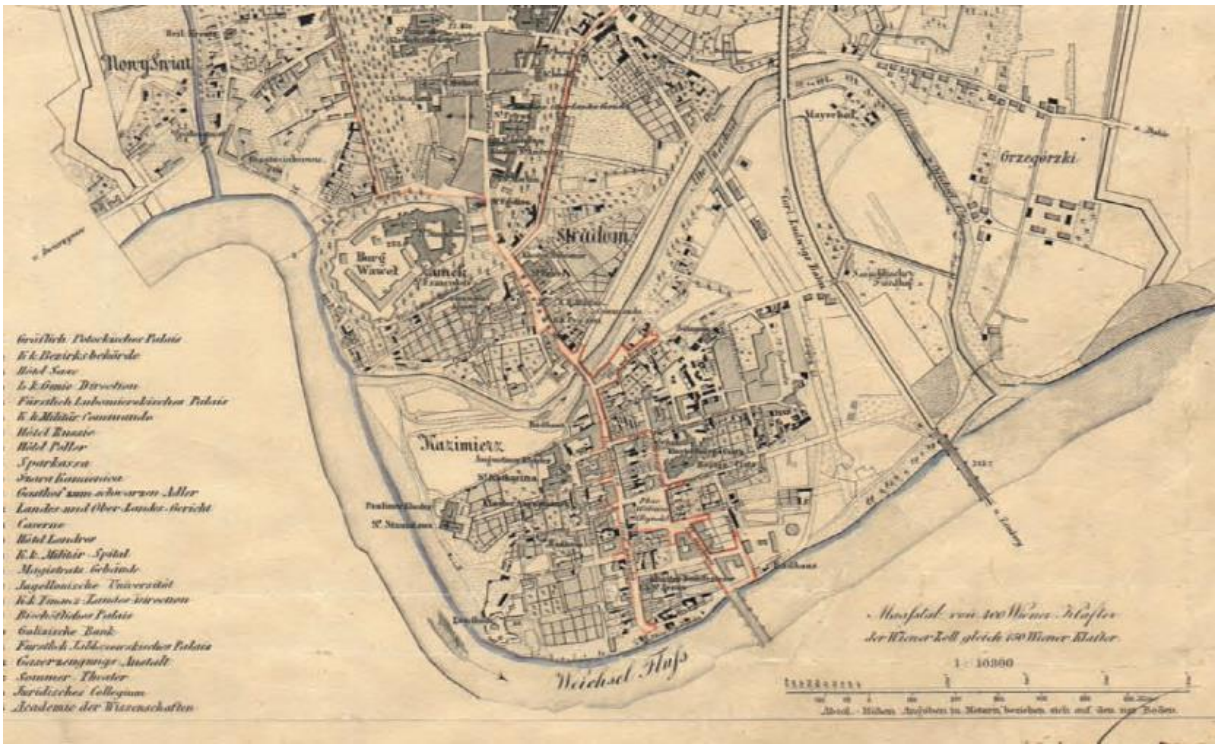

Atlasowy plan Krakowa, 1881. Pokazuje mosty kolejowe nad korytem starej Wisły na Grzegórzkach i na nowej Wiśle, rozbudowę miasta w obrębie fortyfikacji. Zwarta zabudowa w blokach obrysami ważniejszych budowli świeckich i kościelnych oraz podaniem ich nazw, luźna zabudowa w postaci zarysu. Nazwy ulic i placów; tereny zadrzewione, ogrody, łąki, pastwiska, pola uprawne. Wysychające koryto starej Wisły.

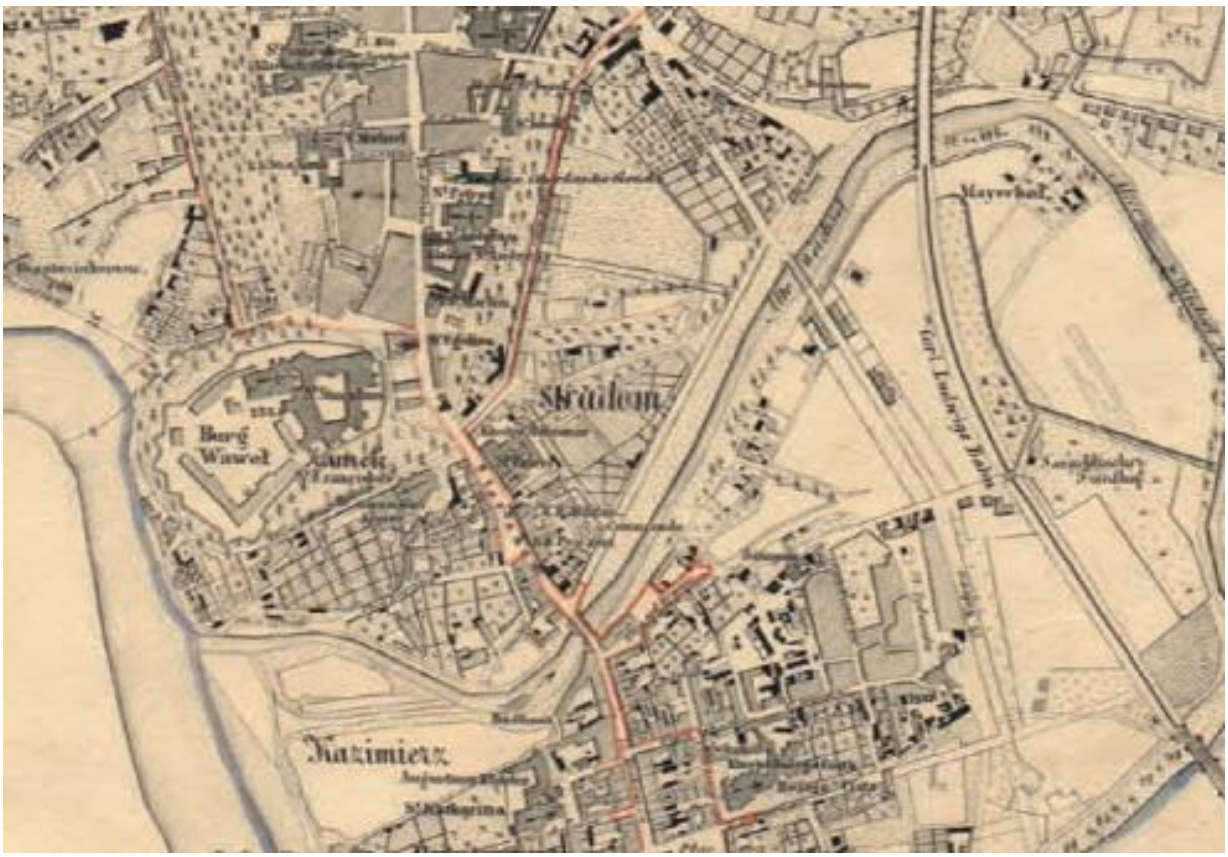

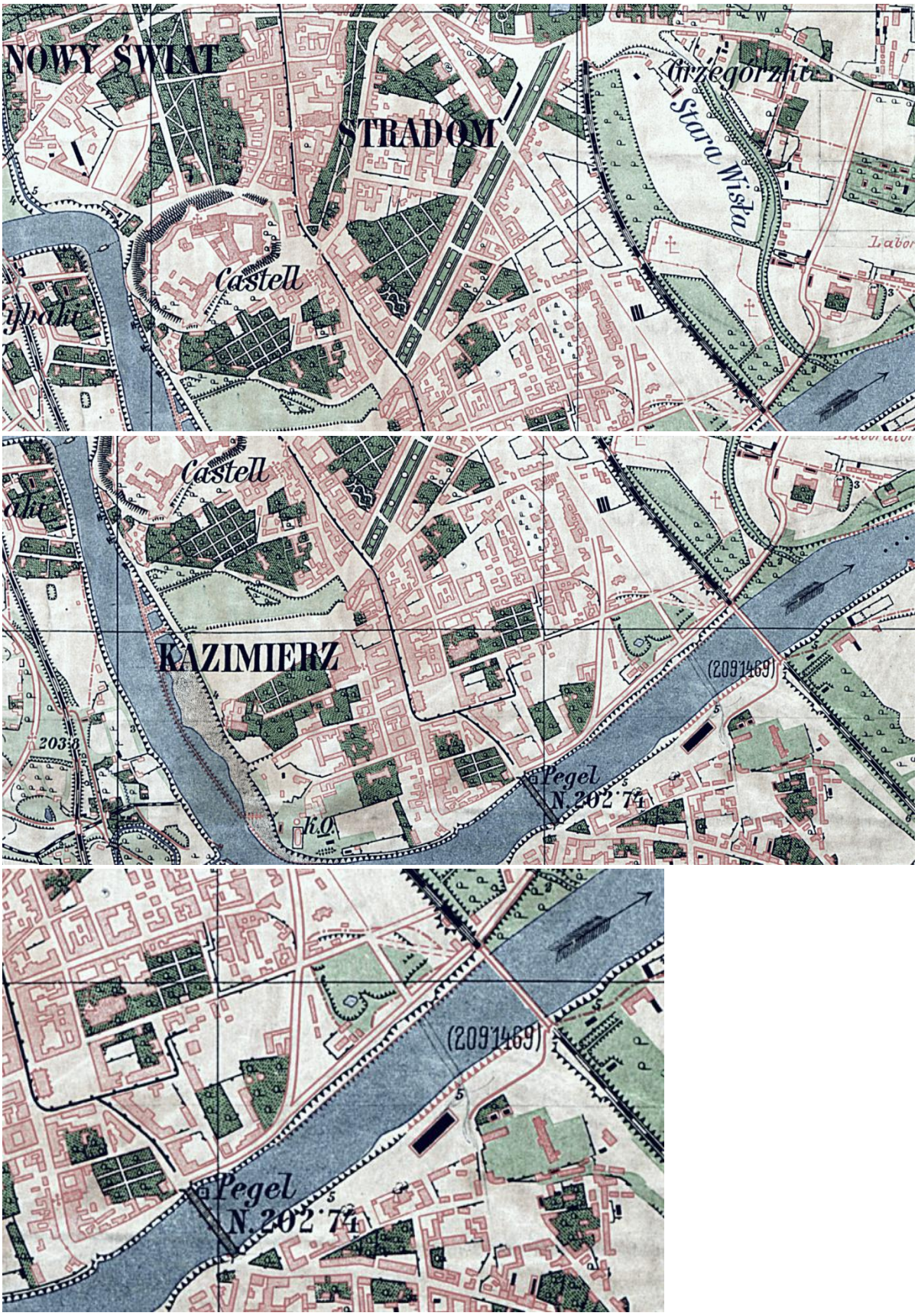

Kwartał św. Wawrzyńca: Mapa wojskowa Krakowa i okolic, 1888. Mapa poziomicowa pokazuje miasto w obrębie wewnętrznego pierścienia fortyfikacji. Oznaczono obiekty wojskowe: siedziby komend, koszary, szpitale, magazyny, nazwy objętych planem miejscowości, sieć wodną, drogi, tereny zielone.

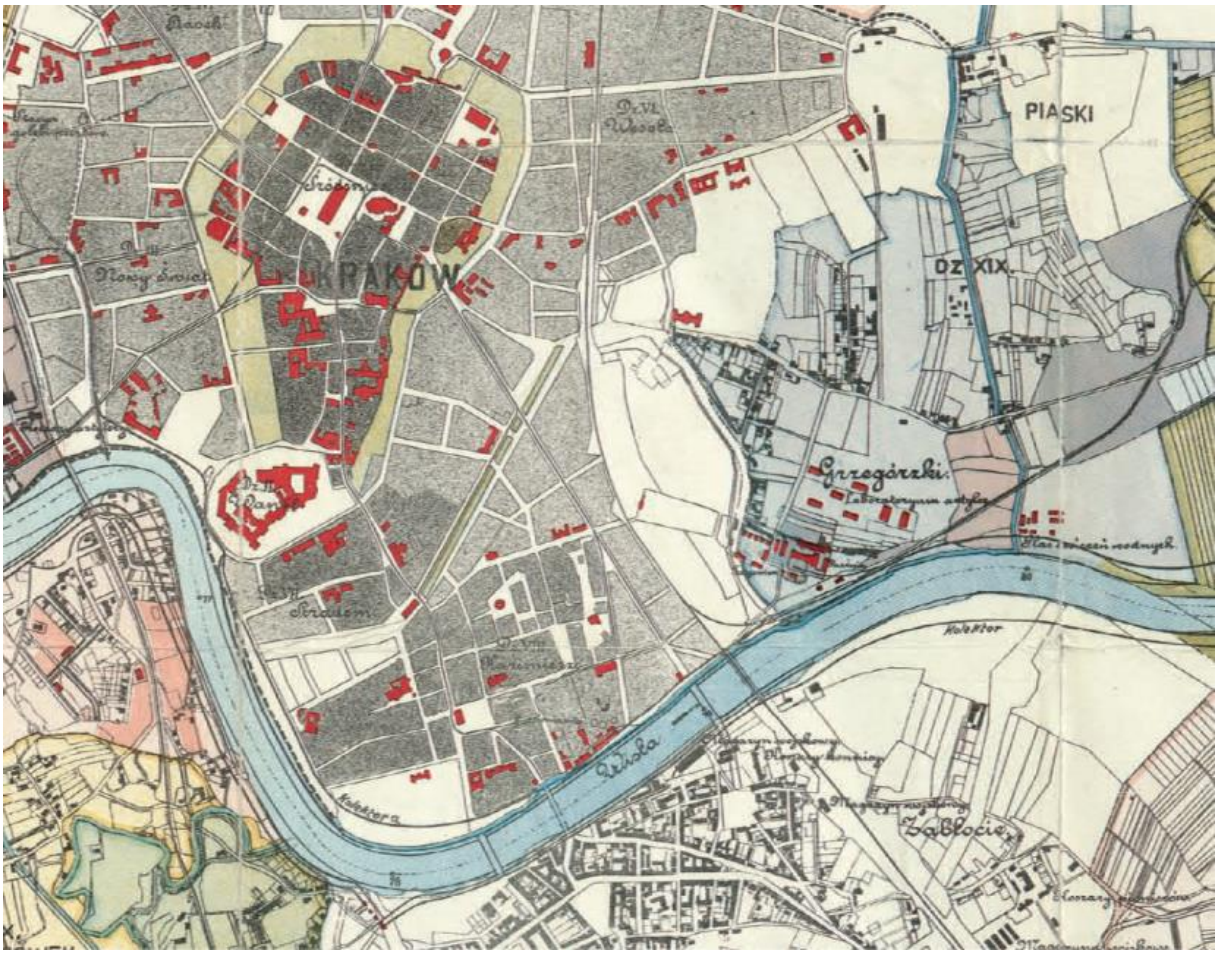

Plan Wielkiego Krakowa, 1912. Wizja nowoczesnego Krakowa i jego przestrzeni miejskiej poszerzonej o przyłączone tereny. W związku z koncepcją „miast-ogrodów" zaprojektowano tereny zielone.

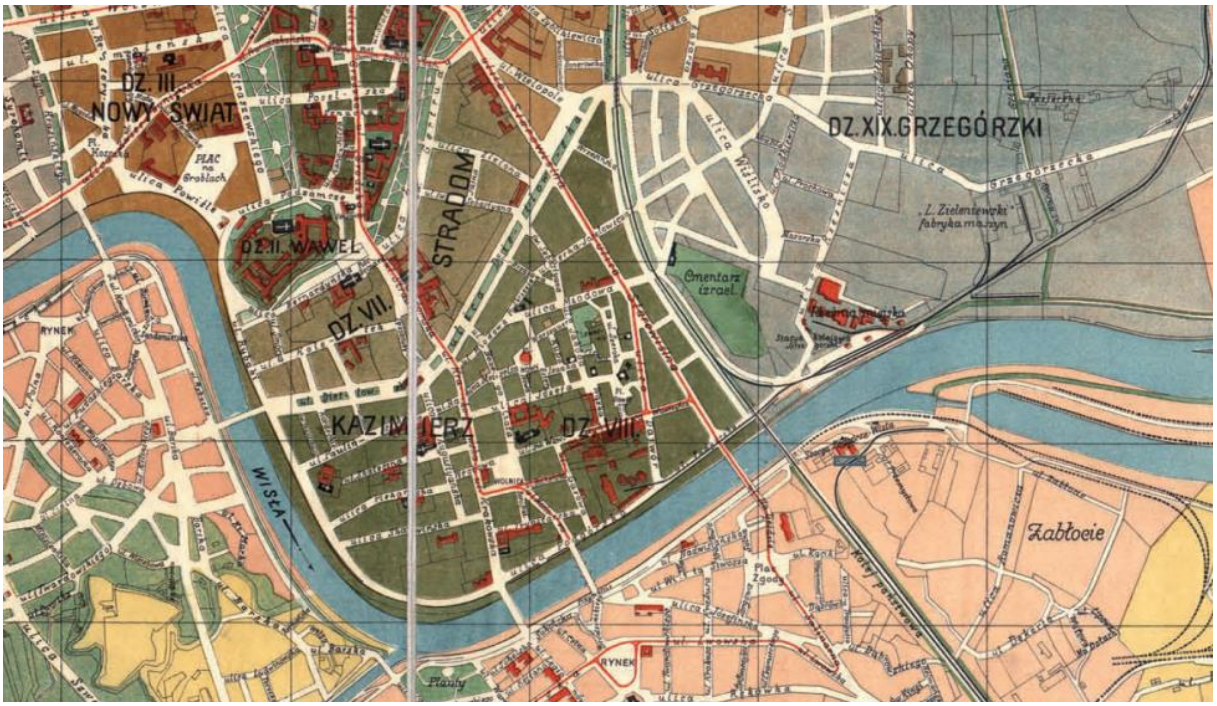

Plan Wielkiego Krakowa, 1916. Oznaczono granice Wielkiego Krakowa, naniesiono nazwy i numerację 22 dzielnic (łącznie z Podgórzem), nazwy ulic, placów, parków. Budynki publiczne oznaczono barwą czerwoną (ważniejsze z nazwami), kościoły i bożnice – barwą czarną.

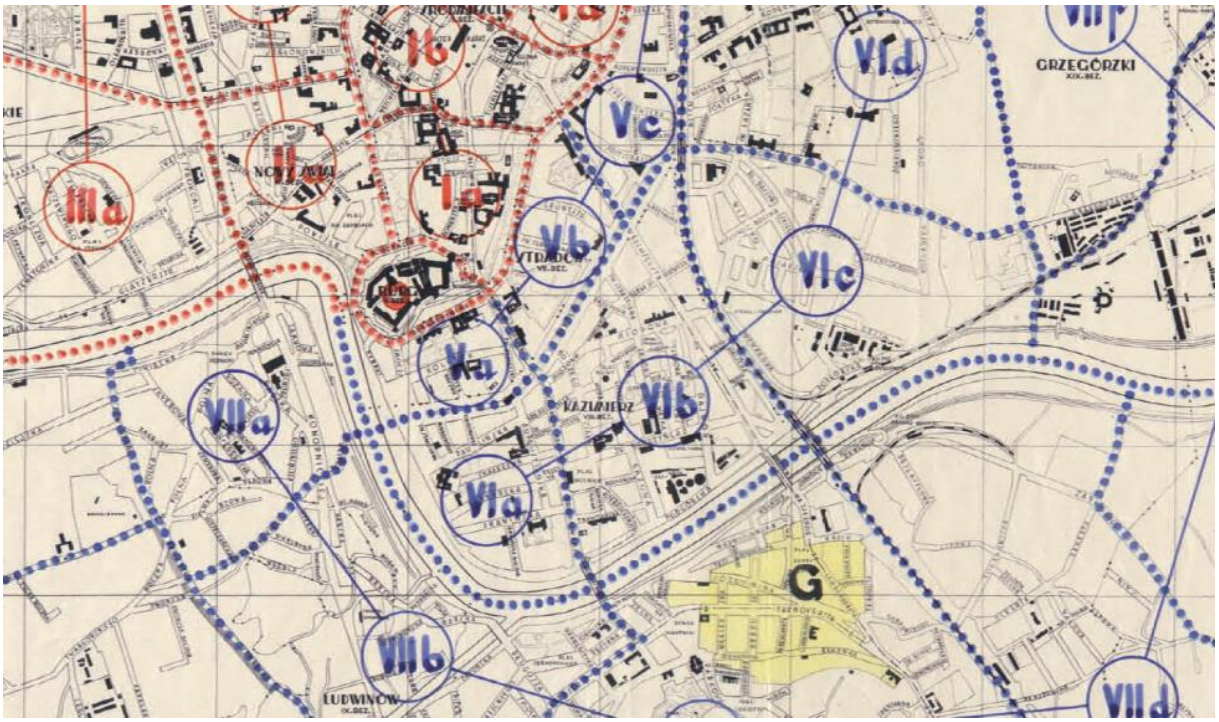

Plan rejonizacji Krakowa, 1941. Kolorami pokazano granice dzielnic przeznaczonych do zamieszkania: a) wyłącznie przez Niemców, b) wyłącznie przez Polaków; oznaczono także granice getta żydowskiego.

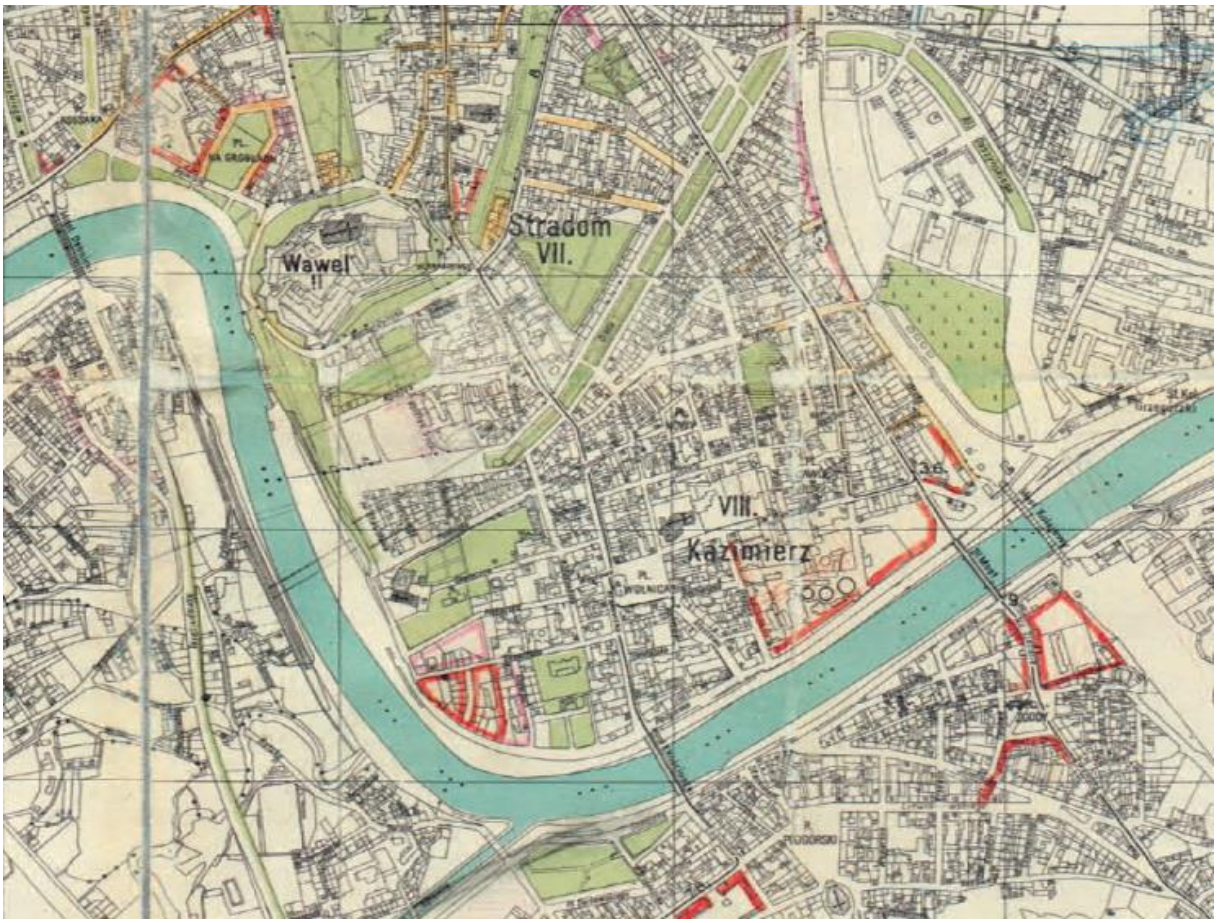

Szczegółowy plan Krakowa z 1947 roku. Oznaczono zabytki, kościoły, budynki, cieki wodne, tereny zielone, zarysy działek i pól. Komunikacja tramwajowa z oznaczeniem numerów linii.

Wydzielenia historyczno-przestrzenne

Na podstawie danych historycznych – źródeł, publikacji, kartografii i ikonografii dokonano podziału obszaru opracowania na wydzielenia historyczno-przestrzenne. Na obszarze opracowania, dla waloryzacji krajobrazu kulturowego w granicach planowanego parku kulturowego, przyjęto podział terenu na dziewięć zespołów jednostek historyczno-krajobrazowych. Podstawą ich wydzielenie były charakterystyczne cechy krajobrazu naturalnego i/lub historycznie ukształtowany sposób zagospodarowania. W ramach zespołów jednostek, dla przeprowadzenia dalszych analiz i podania wytycznych do planu ochrony krajobrazu, wydzielono mniejsze jednostki krajobrazowe, charakteryzujące się odrębnymi wartościami historycznymi i kulturowymi, walorami stylistycznymi, sposobem użytkowania i zachowania krajobrazu. Nadano im nazwy, kierunkujące podstawową wiedzę o ich przeszłości i lokalizacji w obrębie opracowania. Podział sporządzono na potrzeby konkretnego dokumentu jakim jest „Plan Ochrony PK Kazimierza ze Stradomiem", stąd niezbędne uproszczenia (np. podziały ulicami) tak, by dokument mógł być lepiej zrozumiały i użyteczny. Podział powstał w oparciu o najlepsze, znane opracowania historyczne, archeologiczne, architektoniczne, planistyczne, przyrodnicze i krajobrazowe, jakie wykonano dla tegoż obszaru.

Uzasadnienie historyczne przyjętych wydzieleń ograniczono do niezbędnego minimum. Teren opracowania posiada bogatą i szczegółową literaturę, wiele dokumentacji historyczno-konserwatorskich. Najcenniejsze obiekty mają własne, liczne, monografie. Stąd w Planie koncentrujemy się na wytycznych i przyszłości, przeszłość i zachodzące na tym terenie procesy, traktując jako fundament. Stąd skrótowość narracji i liczne uproszczenia, które mogą irytować znawców tematu, ale były konieczne, by przejść do kolejnych etapów – wyznaczenia Wnętrz Architektoniczno-Krajobrazowych.

Ogólny charakter przedmiotu pracy skłonił do innego ujęcia obszaru Kazimierza i Stradomia, niż ten, opierający się na podziale administracyjno-własnościowym lub funkcjonalnym. Pierwszy kieruje się wyłącznie granicami własności, drugi – rozgraniczeniem np. na ulice, podwórka, place, budynki mieszkalne, usługowe itp. Przyjęte w ślad za takimi podziałami, metody wydzieleń, stosowane np. przy sporządzaniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, mimo iż pozornie oczywiste i najprostsze, rodzą od samego początku trudności warsztatowe, a następnie kompetencyjne na poziomie decyzji w procesie zarządzania. Np. ulica, dla której najistotniejszą rolę odgrywają fasady otaczających budynków, jest od nich sztucznie oddzielona, albowiem fasady przynależą do budynków (bloków zabudowy), przylegających do ulic. Podejmowane różne, niekoniecznie spójne decyzje, różne dla różnych obiektów (kwartałów), otaczających ulicę lub plac, rokują niedobrze dla harmonii wyglądu podstawowego wnętrza miejskiego, jakim jest ulica.

Kazimierz „chrześcijański”

Obszar Kazimierza stanowił pierwotnie podmokłą rzeczną wyspę, położoną pomiędzy obecnym korytem Wisły a jej nieistniejącą dziś odnogą, zwaną Starą Wisłą. Śladami ustawicznych wylewów rzek były starorzecza, czytelne w późniejszej sieci drożnej, układach pól, stawach, ciekach. Płaski, nawiedzany przez wody powodzie teren był trudny dla osadnictwa, ale już we wczesnym średniowieczu funkcjonowały tu osady, rozwijające się dzięki bliskości stolicy. Po południowej stronie Wawelu drogi wkraczały na obszar trasy powodziowej Wisły, na rozległe piaszczysto-gliniaste „łachy”. Na łachach (m.in. na terenie Stradomia, zachodniej i wschodniej części Kazimierza) występują ślady wczesnośredniowiecznego osadnictwa.

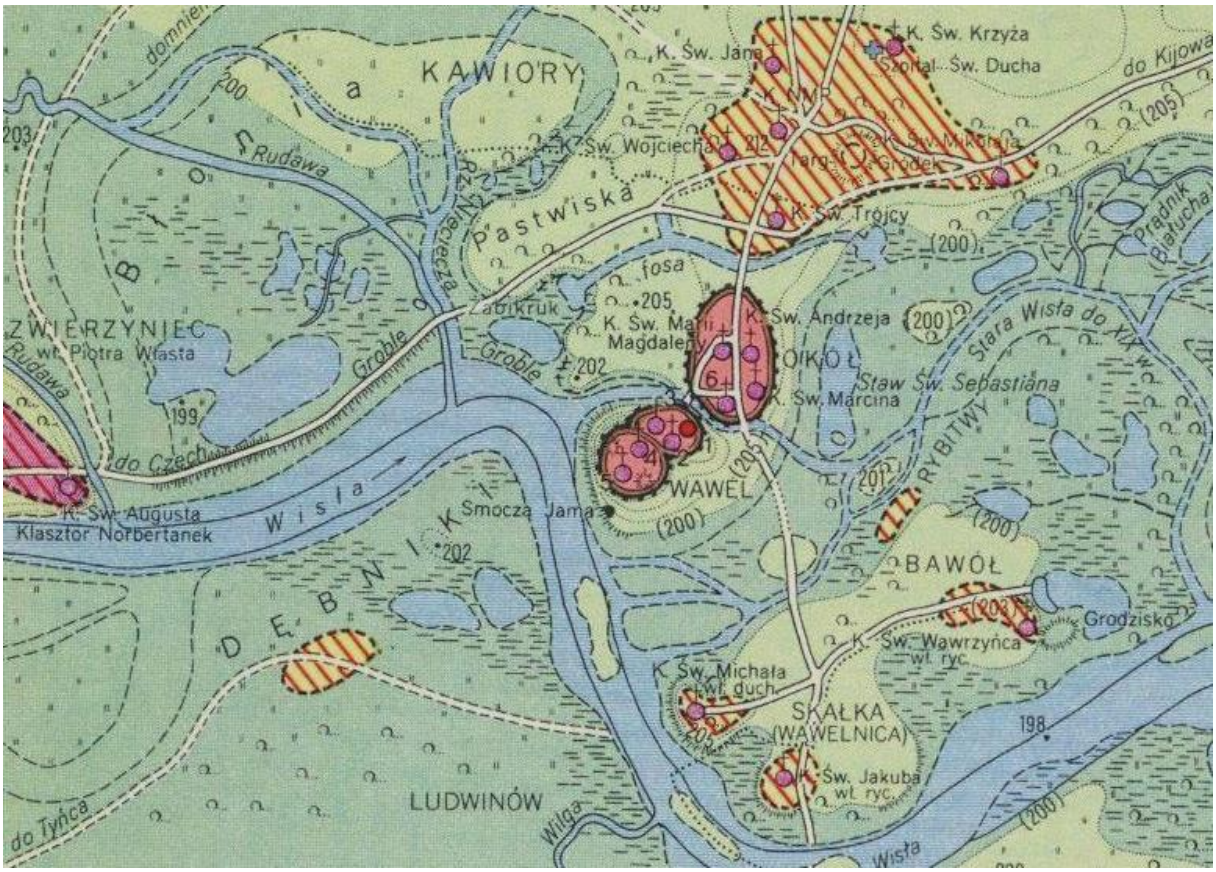

Najstarsze osadnictwo ukształtowało się na Skałce, niewielkim wapiennym wzgórzu wznoszącym się na ok. 8 m ponad terasę powodziową Wisły. Istnieje przypuszczenie, że Skałka była siedzibą rodu możnowładczego, z którym był spokrewniony lub blisko związany biskup Stanisław ze Szczepanowa. Stała tam kamienna rotunda św. Michała Archanioła, o genezie sięgającej co najmniej XI w., na której miejscu zbudowano później kościół św. Michała[71]. W tym miejscu, według Wincentego Kadłubka, w roku 1079 męczeńską śmiercią zginął biskup krakowski św. Stanisław ze Szczepanowa. Tradycja przekazana przez spisane w połowie XIII w. Żywoty św. Stanisława mogłaby wskazywać na przynależność tego terenu do krakowskich biskupów (własność biskupią notowano tu jeszcze w końcu XIV w.).

[71] Rotunda została zniszczona w czasie budowy XIV-wiecznego kościoła gotyckiego. Kolejne zniszczenia wczesnej architektury wzgórza przyniosła budowa świątyni barokowej.

Zabójstwo św. Stanisława; Tryptyk z kościoła w Pławnie

Kościół św. Stanisława na Skałce według J.N. Głowackiego. Rycina z "24 widoków miasta Krakowa i jego okolic zdjętych podług natury przez J. N. Głowackiego wraz z opisami historycznemi oraz plan miasta i mappa jeograficzna okręgu", Kraków 1836.

Południowa część wzgórza zachowała się w pierwotnym stanie[72]. U stóp Skałki rozwijała się osada, której początki datowano archeologicznie na X–XI w. W rejonie północnej części ogrodu i zabudowań klasztoru Augustianów odsłonięto relikty warstwy kulturowej i pozostałości kilku lekko zagłębionych w ziemię chat, datowanych najpóźniej na X w. W południowej części przyszłego Kazimierza, ok. 300 m na południowy wschód od Skałki, istniała niewielka osada skupiona wokół kościoła św. Jakuba. Wzmiankowany w 1313 jako parafialny (parafia obejmowała wsie należące do rodu Strzemieńczyków, a od 1335 także część Kazimierza); przebudowywany (wymieniony przez Długosza jako ceglany); zburzony w 1787.

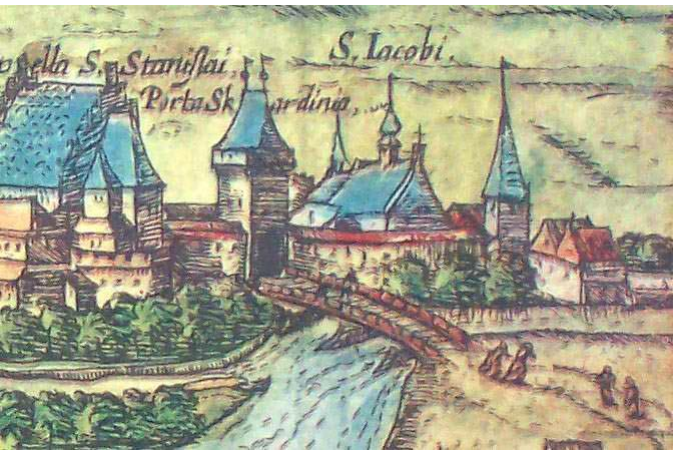

Budowla stanęła na niewielkim zrębie skalnym (zachodni koniec ulic Piekarskiej, Skawińskiej i Wietora) [73] . XII-wieczna fundacja Strzemieńczyków związana była z ich rodową osadą (odsłonięto ślady zabudowy mieszkalnej oraz miejsce przeróbki żelaza)[74].

Fragment panoramy Krakowa z *Civitates orbis terrarum* z ok. 1605 r. przedstawiający fragment Kazimierza z kościołem św. Stanisława na Skałce, bramą Skawińską z murami obronnymi i mostem na Wiśle oraz z kościołem św. Jakuba

Między Skałką a rejonem kościoła św. Jakuba istniała osada, ulokowana przy drodze [75] , która

[72] Odkryto tu ściany południowego ciągu murów kościoła gotyckiego, materiały ceramiczne sprzed XI w. oraz relikty cmentarza przykościelnego.

[73] Zniszczonym w wyniku działalności wapiennika

[74] Datowane na w. IX, X oraz późniejsze fazy wczesnego średniowiecza.

[75] Przez wyspę tę przebiegał szlak handlowy wiodący z Krakowa na południe.

od Krakowa zdążała przez Stradom i dalej rejon późniejszego klasztoru Augustianów do przeprawy na Wiśle. W południowo-wschodniej części późniejszego miasta Kazimierza[76]funkcjonowała wieś Bawół[77], związana z kościołem św. Wawrzyńca – fundacji rycerskiej – według tradycji sięgającej nawet XI w.[78], ale potwierdzonej źródłowo znacznie później[79]. Przesłanki źródłowe sugerują, że ok. 1276 r. wieś Bawół lokowano na prawie niemieckim, staraniem jej ówczesnego właściciela, rycerza Wawrzyńca, z jednoczesnym utworzeniem parafii z kościołem, noszącym wezwanie patrona domniemanego fundatora[80].

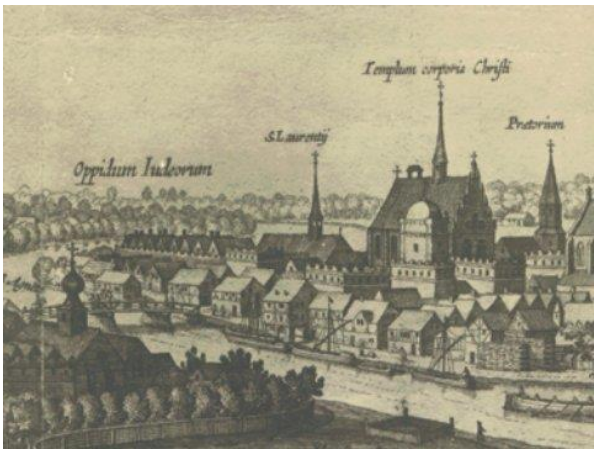

Kościół św. Wawrzyńca, zbudowany jako parafialny, zapewne w związku z lokacją wsi Bawół na prawie niemieckim (ok. 1276); w wyniku utworzenia parafii i Bożego Ciała filialny, przebudowany w latach 1640–1642; zburzony w końcu XVIII w.

W 1278 Bolesław Wstydliwy poświadcza, że komes Wawrzyniec z Bawołu zastawił wieś za 30 grz. z prawem wykupu kanclerzowi krak. Prokopowi na 9 lat[81]. Wynikiem lokacji, poza budową zachowanego do końca XVIII w. (w zmienionej formie) kościoła – byłoby rozmierzenie układu wiejskiego: centrum osadniczego, ról i granic. Centrum otrzymało formę nawsia dyspozycji trójpasmowej z pasmem środkowym (pozostałością jest dzisiejsza ul. Szeroka) w postaci placu (wówczas raczej łąki) i parą pasm po bokach, obejmujących działki siedliskowe[82]. Północną i wschodnią granicę kompleksów rolnych wsi wyznaczało ówczesne główne koryto Wisły w rejonie dzisiejszych ulic Dietla i Daszyńskiego, zaś granicę południową ówczesne koryto Wilgi (odpowiadające w przybliżeniu dzisiejszemu biegowi Wisły); od zachodu role Bawołu sięgały osad przy kościołach św. Jakuba i św. Michała. W 1314 zanotowano, że role wsi leżą koło Krakowa nad brzegiem Wisły[83].

[76] Bamuol, Bamwol, Banuol, Bawol, wieś włączona do m. Kazimierza, dziś północno-wschodnia cz. Kazimierza, okolica placu Bawół, ul. Ś. Wawrzyńca i Szerokiej.

[77]. W 1198 patriarcha jerozolimski Monach poświadcza klasztorowi miechowskiemu Bożogrobców posiadanie m. in. wsi Bawół z nadania Andrzeja, brata Mateusza.

[78] Wg Długosza ufundował go komes Piotr ze Skrzynna [1122-53] (DH 3 s. 14), brak jednak danych potwierdzających tę wiadomość, por. M. Friedberg, Ród Łabędziów w wiekach średnich, Kr. 1925, s. 89. Zdaniem W. Konieczną, Początki Kazimierza do r. 1419, ,,Biblioteka Krakowska", nr 94, 1938, s. 15, fundatorem kościoła przed r. 1278 był komes Wawrzyniec.

[79] W badaniach uchwycono jedynie fragment średniowiecznego cmentarza przykościelnego. Kościół istniał w rejonie ostatniego budynku wschodniej części obecnej ul. Wawrzyńca.

[80]Długosz podaje (pod rokiem 1405), że kazimierska parafia Bożego Ciała, sukcesorka parafii św. Wawrzyńca, ma 129 lat.

[81] KK 1, 79

[82] KAZIMIERZ, Krasnowolski, s. 31-33: ,,W ich przedłużeniu byłoby miejsce na działki ogrodowe (pozostałością zachodniego kompleksu byłby teren między późniejszymi ulicami Kierkową i Jakuba). Przy południowej granicy nawsia stanął kościół św. Wawrzyńca. Z położoną w centrum łąką łączyłby się ciek, biorący początek ze stawu w starorzeczu wiślanym, który przetrwał do XIX w. po wschodniej stronie późniejszej Starej Bożnicy. Niewielkie rozmiary nawsia wskazują na niwową dyspozycję ról".

[83] KK 1, 118.

W 1322 bp krak. Nanker rozstrzyga spór między kapitułą krak. a Stanisławem i Wawrzyńcem z Libertowa i Ujazdu opr. patrona tu kościoła św. Wawrzyńca w Bawole. Prawo patronatu będzie należeć do kapituły, a w zamian ciż i ich spadkobiercy nie muszą oddawać dziesięciny ze swych ról temuż kościołowi, uzyskując prawo do swobodnej dziesięciny zwyczajem rycerskim[84]. Nadal były to jednak tereny trudne dla osadnictwa. W 1347 złodzieje ukradli monstrancję z kościoła Wszystkich Świętych w Krakowie, a następnie wrzucili ją do bagna Mathe „porosłego gęstymi krzakami niedaleko kościoła św. Wawrzyńca, który był wówczas parafialnym we wsi Bawół, należącej do kapituły krakowskiej”[85]. Osadnictwo wczesno średniowieczne odkryto także między południową częścią współczesnej ul. Szerokiej a ul. Wawrzyńca (rejon zabudowań dawnej elektrowni gazowni). Odsłonięto relikty obiektów gospodarczych i mieszkalnych (od IX po XIII w.).

Po Wielkiej Lokacji Krakowa układ wiejski w bezpośrednim otoczeniu Krakowa zagęścił się. B. Krasnowolski pisał: Szeroka działalność osadnicza, szczególnie nasilona, odpowiadała praktyce integralnego łączenia miejskiej i wiejskiej kolonizacji na prawie niemieckim w większe kompleksy, zapewniające powodzenie poszczególnych przedsięwzięć[86]. Na terenie Kazimierza koncentracja procesów osadniczych poprzedzała lokację. Tereny na wschód od Krakowa król Kazimierz uznał za odpowiednie do lokacji nowego organizmu miejskiego. 27 lutego 1335, dwa lata po koronacji, Kazimierz III Wielki wydał przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim[87]. Lokację przeprowadzono na obszarze należącym do króla, otoczonym z trzech stron korytem Wisły Starej, a od strony południowej korytem Wilgi, pomiędzy osadą przy kościele św. Michała na Skałce, osadą rycerską przy kościele św. Jakuba i wsią kapituły krakowskiej Bawół. Typowe dla średniowiecza założenia urbanistyczne (z pewnymi zaburzeniami regularności) wymierzono z zastosowaniem tzw. miar „chełmińskich” („reńskich”)[88]. Wytyczono rynek iulice (nazwy rejestrowane są od drugiej połowy XIV w.) w kilku kategoriach, wyrażonych przez zróżnicowanie ich szerokości[89]. Elementem programu lokacyjnego był plac pomocniczy zwany Rynkiem Bydlęcym (potem Psim i Małym), w rejonie dzisiejszej ul. Gazowej. Działki siedliskowe otrzymały szerokość trzyprętową; ich głębokość, zasadniczo sznurową, determinowały zróżnicowane struktury bloków[90]. Miasto nosiło imię króla – Civitas Kazimiriensis. Lokacja była spektakularnym wydarzeniem w dziejach XIV-wiecznej

[84] SGHK, hasło Bawół, aut. Franciszek Sikora.

[85] DH 3 s. 227

[86] KAZIMIERZ, Krasnowolski, s. 31-33.

[87] Zamierzenie podjęto wcześniej, skoro w 1334 r. wymieniony był mieszczanin kazimierski.

[88] Zasadniczą miarą był sznur (47,10 m), dzielący się na 10 prętów (4,71 m), 75 łokci (0,628 m) i 150 stóp (0,314 m).

[89] Wg B. Krasnowolskiego „Czteroprętową – otrzymały ulice wyznaczające główny ciąg północ–południe: Krakowska (północny odcinek ulicy noszącej do dziś tą nazwę) i Solna (późniejsza Wielicka; południowy odcinek dzisiejszej ul. Krakowskiej). Szerokość trzyprętową zyskała ul. Sukiennicza (dzisiejsza Józefa), wybiegająca z ul. Krakowskiej w kierunku Bawołu. Pozostałe, koncentrujące zabudowę ulice, miały szerokości dwuprętowe. Uliczki nieskupiające zabudowy, określane jedynie opisowo (dziś niezachowane), miałyby szerokość jednoprętową. Obok funkcji komunikacyjnej mogły służyć do doprowadzania i odprowadzania wody”.

[90] KAZIMIERZ, Krasnowolski, s. 31-33:

aglomeracji krakowskiej[91]. Była największą fundacją miejską króla[92], choć równocześnie przedsięwzięciem bardzo ryzykownym, ze względu na usytuowanie na obszarze zalewowym, bez znaczącego zaplecza majątkowego.

Król zdawał sobie sprawę z trudności, kosztów oraz z niebezpieczeństwa zdominowania nowopowstającego ośrodka przez bogaty Kraków, z możliwości degradacji Kazimierza do rzędu mało znaczącego przedmieścia. Stąd wspierał Kazimierz nadaniami tak, by miasto mogło rozwijać się bez przeszkód[93]. Monarcha zezwolił na zasiedlenie obszaru usytuowanego pomiędzy zamkiem krakowskim (tj. Wawelem) a Rudawą i jej ujściem do Starej Wisły, zwanego w okresie późniejszym Stradomią (od 1375 r.) lub Pons Regalis (od 1419 r.), oraz na jego prawne włączenie do miasta Kazimierza, co się rzeczywiście dokonało w 1419 r. na mocy decyzji Władysława Jagiełły[94].

Radę miejską wybierać mieli mieszkańcy, natomiast wójt mianowany był przez władcę. Funkcja związana z władzą samorządową (rada, ława) i funkcje gospodarcze skoncentrowane były na Rynku (ratusz wzmiankowany od 1369 r., co najmniej od początku XV w. murowany; sukiennice przyległe do ratusza, funkcjonujące w oparciu o przywilej królewski z 1387 r., o strukturze zapewne podobnej do krakowskich; drewniane kramy).

Ratusz kazimierski na placu Wolnica (XIX-XX wiek)

Mieszkańcy otrzymali przywilej sprzedaży na terenie całego Królestwa towarów przez siebie wytworzonych, przywilej wzniesienia wagi do ważenia metali, użytkowania rzek otaczających

[91]Choć przedsięwzięcie nie dorównywało jednak rozmachem Wielkiej Lokacji Krakowa z 1257 r. W akcie lokacyjnym Kazimierza nie przewidziano dla nowego miasta tak rozległego zaplecza majątkowego jakie otrzymał niegdyś Kraków. Swoje posiadłości Kazimierz pozyskiwał stopniowo i etapami w ciągu XIV i XV stulecia, korzystając efektywnie z pomocy monarchów, zwłaszcza Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły.

[92] Miasto było obszarowo niewiele mniejsze od Krakowa ponieważ obejmowało 50 ha, wobec 65 ha Krakowa.

[93]Uposażenie rolne było niewielkie. Pierwotne – to wschodni kompleks dawnych ról Bawołu (pomiędzy centrum dawnej wsi a zakolem Wisły w rejonie dzisiejszej ul. Daszyńskiego), o rozłogu zachód–wschód, wraz z przypuszczalnym uposażeniem wójtowskim (zapewne identycznym z późniejszym folwarkiem miejskim, zwanym od XVII w. Dajworem). Niewielki areał poszerzyły wsie miejskie, które w 1784 r. miały dać początek Podgórzu. J. Laberschek, *Zaplecze osadnicze Krakowa od średniowiecza do końca XVIII wieku*, s. 24.

[94]J. Laberschek, *Zaplecze osadnicze Krakowa od średniowiecza do końca XVIII wieku*, s. 24.

miasto, w odległości jednej mili od jego granicy, a także prawo organizowania cotygodniowych targów w piątek. Rynek kazimierski pierwotnie dorównywał wielkością krakowskiemu; pełnił podobne funkcje – tutaj odbywał się handel, tu zbudowano ratusz, gdzie miały siedzibę władze administracyjne i sądownicze miasta. Na rynku ulokowano też inne budynki użyteczności publicznej: kramy, waga czy postrzygalnia[95]. Jednak program lokacyjnego Kazimierza, podobnie, jak jego przywileje, został tak skonstruowany, by nie konkurował z Krakowem.

[95] Dzisiejsza nazwa Plac Wolnica wywodzi się od łacińskiego Forum liberum (prawo wolnego handlu mięsem poza kramami) i istnieje w takiej formie od końca XVIII wieku, gdy Kazimierzowi nadano przywilej wolnego handlu.

W 1340 r. do nowego miasta przyłączono wykupioną od kapituły wieś Bawół, której granicą była dzisiejsza ul. Jakuba (wraz z nieistniejącym, południowym przedłużeniem), dawna droga na zapleczu zachodniego pasma działek ogrodowych Bawołu. Wiążąca oba układy ul. Sukiennicza (dzisiejsza ul. Józefa) po przekroczeniu tej linii wyraźnie załamuje się[96], a funkcja dawnej wsi pozostaje niejasna[97]. Ze spisów przyjmujących prawo miejskie, które się dochowały wynika, że do Kazimierza w latach 1370-1400 przybywało przeciętnie od 40 do 50 osób rocznie. W 1385 roku przy ul. Sukienników (Textorum) były np. 22 posesje, przy ul. Krakowskiej w 1387 roku - 31 posesji, przy ul. Szewskiej (Sutorum) w 1390 roku - 36 posesji zamieszkałych[98]. W wieku XIV Kazimierz miał ludność mieszaną, głównie polsko-niemiecką. Wśród radnych przeważali Niemcy, musieli zatem stanowić większość patrycjatu. Pospólstwo nie mogło nic uchwalać, tylko objawiać życzenia. Jeżeli jednak uchwała jakaś była na rękę radzie miejskiej, to objawianą przez pospólstwo wolę ogłaszano jako obowiązującą uchwałę[99].

Bezpośrednio po przyłączeniu Bawołu zaczęto wznosić fortyfikacje, obejmujące także rejony przedlokacyjnego osadnictwa przy Skałce i kościele św. Jakuba, położone poza modularnym układem miasta. Prócz funkcji obronnej pełniły także rolę tamy przeciwpowodziowej nisko położonego Kazimierza. Inicjatorem i fundatorem był zapewne Kazimierz Wielki, natomiast utrzymanie gotowych fortyfikacji obciążało kasę miejską. Obwód murów obronnych zakreślał formę nieregularnego czworoboku zbliżonego do trapezu. Nieregularności narysu były spowodowane przebiegiem Wisły oraz bagien otaczających miasto. Powierzchnia miasta w murach wynosiła 45 ha, a długość linii obwarowań 2850 metrów. Mur wzniesiony został z łamanego i dzikiego wapienia na zaprawie wapiennej[100]. Mur - zwieńczony blankowanym krenelażem z chodnikiem od strony miasta, wzorowany na murze krakowskim[101], miał grubość 1,5—1,7 metra. Pierwotna wysokość nie jest znana, można ją szacować na około 7 metrów (łącznie z krenelażem); mur kazimierski nie miał baszt. W pierwotnym układzie miasto miało pięć bram: Gliniana (Krakowska) od północy i Wielicka (Solna) od południa leżały na głównej trasie przez miasto. Na wschód od niego znajdowała się Brama Bocheńska stanowiąca drugi wylot południowy. Na zachód prowadziła Brama Skawińska (św. Stanisława), a na wschód — Bydlna (prowadziła na łąki stanowiące zamiejską część wyspy wiślanej)[102]. Bramy mieściły się w niskich wieżach bramnych wysuniętych przed lico muru. Mury osłaniała fosa, od zachodu, północnego zachodu i południa zastąpiona przez koryta Wisły. Przed bramami znajdowały się mosty zwodzone[103]. Co najmniej od XVI w. znakomitsze rodziny mieszczańskie mieszkały przy Rynku, w murowanych na ogół kamienicach, z których część, cechująca się przedprożami, pochodziła z XIV w., powtarzając wzór przyrynkowej kamienicy krakowskiej. Źródła

[96] Jeszcze wyraźniejsze było (do regulacji w XIX w.) załamanie ciągu ul. św. Wawrzyńca, której odcinek położony w obrębie Bawołu skierowany był ku kościołowi św. Wawrzyńca.

[97] Spisy podatkowe z lat 1369 i 1385–1390 nie odnotowują tu posesji: zatem tutejsi mieszkańcy nie byliby mieszczanami. Można jedynie domyślać się, że już w XIV w. teren ten zamieszkiwali Żydzi, źródłowo potwierdzeni w końcu XV w.

[98] K. Łatak CRL, http://www.bozecialo.net/index.php/opisparafii/historia-parafii

[99] Bąkowski, s. 56

[100] https://medievalheritage.eu/pl/strona-glowna/zabytki/polska/krakow-miejskie-mury-obronne-kazimierza/

[101] Uproszczenie w stosunku do Krakowa polegało m.in. na rezygnacji ze strzelnic w blankach krenelażu.

[102] Po wzmiankach w końcu XIV wieku nie pojawiła się już w zapiskach. Zapewne zlikwidowano ją w XV w. w podczas modernizacji obwarowań.

[103] J. Widawski, *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

nowożytne potwierdzają też wysoką pozycję ciągu Krakowska – Wielicka w stosunku do ulic pozostałych. Niżej w hierarchii był Rynek Bydlęcy.

Rozbudowana była funkcja sakralna. Kazimierz „odziedziczył" trzy świątynie przedlokacyjne.

- Kościół św. Michała na Skałce, noszący od drugiej połowy XIII w. podwójne wezwanie (śś. Michała i Stanisława), urastał (obok wawelskiej katedry) do rangi sanktuarium narodowego patrona. W dobie lokacyjnej był siedzibą parafii, obejmującej północno-zachodnią część Kazimierza i wsie, położone na lewym brzegu dopływu Wisły – Wilgi. Kościół na Skałce, od 1472 roku będący we władaniu paulinów[104], sprawował opiekę duszpasterską nad niewielkim terenem miasta, podlegali mu bowiem mieszkańcy części ulicy św. Jakuba, domów przed bramą Skawińską, części ul. św. Katarzyny, domów koło sadzawki św. Stanisława, folwarku nad Wilgą i części Podbrzezia; poza murami miasta dochodziły wsie Pychowice, Kobierzyn, Zakrzów i Dębniki.

Kościół św. Jakuba

- Kościół św. Jakuba był siedzibą parafii, obejmującej południowo-zachodnią część miasta i wsie należące do rodu Strzemieńczyków, położone na zachód od Wilgi. O kościele św. Jakuba pierwsze wzmianki pochodzą z 1313 roku. Granice zaś parafii św. Jakuba wyglądały następująco: czwarta część rynku od strony św. Jakuba, ul. Piekarska od strony tegoż kościoła, połowa ul. św. Jakuba, zagrody położone w pobliżu Wisły za kościołem, domy przy Wiśle i koło bramy skawińskiej oraz Podbrzezie; poza murami dochodziły wsie Wróblowice, Swoszowice, Kurdwanów, Płaszów, Prokocim, Wola Duchacka, Łagiewniki, Borek

[104] Zakon Świętego Pawła Pierwszego Pustelnika (paulini; Ordo Sancti Pauli Primi Eremitae): katolicki zakon kanoników regularnych, założony w XIII w. na Węgrzech przez Euzebiusza z Ostrzyhomia; nawiązywał do pustelniczego życia Pawła z Teb (IV w.); przyjęto Regułę św. Augustyna; z Węgier zakon rozprzestrzenił się na teren Chorwacji, gdzie powstało ok. 50 klasztorów, w Remete zbudowano pierwsze paulińskie sanktuarium maryjne; szczyt rozwoju zakon osiągnął w XVI w.: (8 prowincji i ok. 300 klasztorów); zmieniła to dopiero klęska wojsk węgierskich pod Mohaczem w 1526; do Polski paulini zostali sprowadzeni w 1382; odbudowa zakonu związana była ze zmianą jego charakteru z pustelniczo-kontemplacyjnego na kontemplacyjno-apostolski; prowincja polska, z jej gł. sanktuarium na Jasnej Górze, stała się jednym z najsilniejszych centrów życia paulińskiego.

i Jugowice. Parafia obejmowała więc ponad 48 km kwadratowych i stanowiła największy z okręgów dekanatu.

- Kościół parafialny Bawołu św. Wawrzyńca. Pierwsze wzmianki o kościele p.w. św. Wawrzyńca pochodzą z roku 1322. Jan Długosz zapisał, że z woli Kazimierza Wielkiego parafia istniejąca przy kościele św. Wawrzyńca została przeniesiona do parafii Bożego Ciała. Chodziło zaś wyłącznie o wieś Bawół przylegającą od wschodu do rynku głównego, którą król nabył od kapituły krakowskiej i w 1340 roku przekazał miastu. Sam kościół św. Wawrzyńca z osadą na Zabłociu oraz przynależnymi mu dziesięcinami ze wsi Gaj i Libertów, pozostał aż do roku 1439 niezależną prebendą. Dopiero 27 stycznia 1439 roku, za wyraźnym poparciem królowej Zofii, kościół ten został inkorporowany do parafii Bożego Ciała i przejęty przez kanoników regularnych[105].

Dominantami w panoramie miasta były dwie monumentalne świątynie, fundowane przez Kazimierza Wielkiego. Ich szybko podjęta budowa podkreśla wagę lokacyjnego przedsięwzięcia.

- Główna parafia kazimierska, obejmująca wschodnią część miasta związana była z kościołem Bożego Ciała, wpisanym – wraz z cmentarzem – w modularny prostokąt – na bagnistym terenie[106] - przy północno-wschodnim narożniku Rynku[107]. Kościół był farą kazimierską (ok.1340–1405), z ołtarzem głównymi stallami (1 poł. XVII w.). Przekaz Jana Długosza pozwala domyślać się, że już w połowie XIV wieku urządzano na Kazimierzu wystawne odpusty Bożego Ciała z procesjami.
- Północno-zachodnią część miasta zajął kościół śś. Katarzyny i Małgorzaty z klasztorem Augustianów[108] (2 poł. XIV w., 1786 zamieniony na magazyn). Lokacyjną genezę obu zespołów potwierdzają właściwe lokacyjnemu planowi urbanistycznemu miary, zastosowane w rozmierzeniu rzutów.

---

[105] Kanonicy regularni, grupa zakonów kanonickich reguły św. Augustyna, wyrosłych z idei życia wspólnotowego kleru świeckiego w XI–XIII w. W odróżnieniu od kanoników przy katedrach i kolegiatach składają oni śluby zakonne. Na ziemiach pol. działali bożogrobcy, duchacy i duchaczki, krzyżowcy z czerwoną gwiazdą, markowie, norbertanie i norbertanki. W węższym znaczeniu nazwa ta odnosi się do kongregacji zorganizowanej na początku XII w. przy bazylice św. Jana na Lateranie (kanonicy regularni laterańscy), posiadającej w Polsce liczne klasztory (m.in. Żagań, Mstów, Kalisz, Kraków). Sprowadzenie z Leodium kanoników regularnych i fundacja ich kościoła opackiego w Czerwińsku (przed 1155) wiązane są z osobą biskupa Aleksandra z Malonne, pierwszego z pol. dobrodziejów klasztoru. Bolesław Wstydliwy osadził w Krakowie kanoników z pokutniczego zgromadzenia zwanego markami (przy kościele św. Marka). Jan Długosz sprowadził ich do Kłobucka (1466–80). Na zlecenie klasztorów k.r. pracowali artyści tej miary jak: T. Dolabella, J. Hoffman, S. Gucci, M. A. Palloni. Ten ostatni współtworzył najpiękniejszy z kanonickich zabytków: kościół świętych Piotra i Pawła na wileńskim Antokolu, wzniesiony 1668–76 z fundacji K. Paca wg projektu J. Zaora. Wnętrze zdobi przebogata dekoracja stiukowa (P. Perti, J. Galli).

[106] DH 3 s. 227.

[107] M. Borowiejska-Birkenmajerowa, Kształt średniowiecznego Krakowa, Kr. 1972, s. 154, 156, 162-3.

[108] Zakon Braci Świętego Augustyna (augustianie; Ordo Fratrum S. Augustini, OSA): męskie zgromadzenie zakonne, powstałe we Włoszech w l. 1244-56; Regułę św. Augustyna nadał zakonowi papież Aleksander IV (1256); początkowo była to wspólnota eremicka (pustelnicza), a od 1303 mendykancka (żebrząca); na Śląsku i Pomorzu augustianie pojawili się jeszcze w XIII w.; w 1342 z fundacji Kazimierza III Wielkiego wzniesiono klasztor z kościołem św. Katarzyny na Kazimierzu pod Krakowem, gdzie król osadził zakonników sprowadzonych z Czech; w XIV w. powstały również klasztory w Olkuszu, Warszawie, Rawie i Ciechanowie; rozwój augustianów w środkowej Europie zahamowały wojny husyckie, a zwł. reformacja (czł. zakonu był M. Luter), a w nowszych czasach kasaty z XVIII i XIX w.; już na początku istnienia augustianie zarzucili model życia eremickiego na korzyść duszpasterstwa, a od XIV w. również misji; pod koniec XVIII w. augustianie posiadali

Wspomnieć trzeba, że w granicach parafii znajdowały się dwa domy zakonne tercjarek reguły franciszkańskiej, jeden przy ulicy św. Wawrzyńca, ufundowany w 1382 roku, drugi przy ulicy Bożego Ciała, dokładnie naprzeciw kościoła, ufundowany w 1551 roku. W 1593 roku oba domy zostały zamknięte, a zakonnice przeniesione do nowo utworzonego klasztoru Koletek na Stradomiu.

Parafia Bożego Ciała na Kazimierzu została utworzona niebawem po lokacji miasta[109]. W spisie świętopietrza parafię wymieniono po raz pierwszy w 1343 roku, ale zapis dotyczył poboru zaległości z poprzedniego roku, zatem w 1342 roku parafia już istniała. Pierwotnych granic parafii nie da się ustalić precyzyjnie. Obejmowała połowę części południowej, połowę części północnej i całą część zachodnią rynku z ratuszem (dzisiaj pl. Wolnica) oraz ulice: św. Wawrzyńca, Szewską - Sutorum z przedmieściem szewskim (północny odcinek dzisiejszej ul. Krakowskiej), Bożego Ciała (do ul. Miodowej), Rynek Bydlęcy - Forum Caninum (okolice dzisiejszej ul. Gazowej), Sukienniczą - Textorum (dzisiaj ul. Józefa), Krakowską, Wielicką - Vielicense alias Salis (południowa część dzisiejszej ul. Krakowskiej), i wiele innych, które choć umieszczone w regularnym układzie lokacyjnym miasta wytyczonym w 1335 roku, to jednak nie miały swoich nazw. Zachowane księgi miejskie z XIV wieku określają je jako zaułki (vicus), siedliska (areae) oraz przecznice (platea transversalis), które dopiero w wieku XV albo i później otrzymały nazwy. Nie obejmowała ona terytorium przynależącego do kościołów św. Michała na Skałce i św. Jakuba.

Przedmiotem sporów badaczy jest wiązanie Kazimierza z początkami założonego przez Kazimierza Wielkiego uniwersytetu, oparte na przekazie Jana Długosza: „1361 Kazimierz W. chcąc podnieść i ozdobić swoje królestwo na wzór innych krajów Studium Generalnym w mieście Kazimierzu, założonym przezeń pod Krakowem we wsi kapitulnej zw. Bawół, w pobliżu muru miejskiego, w miejscu obszernym i na tysiąc kroków przeszło dookoła się rozciągającym, wymurował z kamienia nadobnym kształtem nową wszechnicę, domy piękne, i sklepione, lektoria i liczne oficyny na mieszkania dla doktorów i mistrzów rzeczonej szkoły”[110]. Pod koniec życia król miał rozpocząć budowę gmachu Akademii w kwartale na południe od Starej Synagogi, w miejscu, na którym później Jan Długosz podjął próbę utworzenia klasztoru kartuzów. W 1477 Kazimierz Jagiellończyk – na prośbę Jana Długosza - wyraził zgodę na fundację klasztor kartuzów „in villa nostra Casimiria”, miejscu „ gdzie ongiś Kazimierz Wielki zakładał Studium Generale”[111] W 1478 sprzeciwili się temu kazimierzanie „dla miejsca, które tak długi czas stało opróżnione z domów i ogrodów, nieupoważnieni żadnym przywilejem królewskim”[112], zajęli je i na zasadzie przedawnienia nie dopuścili do zbudowania tego klasztoru, chociaż Jan Długosz oświadczył, że sam zaspokoi wszystkie prawa miejskie[113]. Opuszczony gmach miał istnieć jeszcze w 2 połowie XV wieku[114].

---

w Polsce 23 domy zakonne; w okresie rozbiorów władze dokonały kasaty placówek; likwidacji uniknął jedynie klasztor krakowski.

[109] Żaden z zachowanych dokumentów nie wzmiankuje o istnieniu ewentualnego dokumentu królewskiego lub biskupiego powołującego do życia nową parafię i określającego jej granice oraz uposażenie. Informacje na temat powstania parafii podane przez J. Długosza i S. Ranatowicza nie są również w pełni miarodajne. Można jednak przyjąć, że parafia została ostatecznie utworzona w 1340 roku, kiedy to król włączył do miasta dawną wieś Bawół.

[110] DH 3 s. 384-5.

[111] A. Brandowski, Założenie uniwersytetu krakowskiego w roku 1364, Kr. 1872, s. 126-9, akt fundacyjny.

[112] DH 3 s. 384-5

[113] A. Brandowski, Założenie uniwersytetu krakowskiego w roku 1364, Kr. 1872, s. 126-9.

[114] J. Dąbrowski, Czy uniwersytet kazimierzowski działał na Kazimierzu, „Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie”, 5 (1959), Wrocław 1961 s. 69 i n.

Rozwój Kazimierza w. był tak dynamiczny, iż pod koniec XIV wieku miasto w obrębie murów miejskich, nie było zdolne pomieścić ludności, choć zajmował obszar ponad 6 km². Ta zaczęła więc zasiedlać tereny nad Starą Wisłą, przylegające do miasta od północy i północnego-wschodu. Powstawały kazimierskie przedmieścia. Największym z nich był Stradom (zob.), nazywany również Mostem Królewskim, po drugiej stronie Starej Wisły. Przed 1385 r. powstało przedmieście zwane Blechy, określane też jako „ulica koło bramy Glinianej", zaś od końca XV w. jako Podbrzezie. Osada mogła tu istnieć przed lokacją, a teren należał do parafii św. Jakuba. Po lokacji rozwijała się tu rozproszona zabudowa wiejska. Oś przedmieścia stanowiła droga (zachodni odcinek dzisiejszej ul. Miodowej), rozwidlająca się w dwa ciągi: równoległy do ówczesnej Wisły (dzisiejsza ul. Podbrzezie) i równoległy do północnego odcinka fortyfikacji miejskich (od XIX w. zatarty)[115]. Przyległa osada rybacka zwana Podbrzeżem, poświadczona była w 1389 r. Przedmieście Szewskie (inter sutores), odnotowane w źródłach w 1378 r., usytuowano za kazimierskimi murami, między bramą Glinianą a Mostem Królewskim. „Wyrzucenie" szewców poza centrum miasta wynikało z ich niskiego w średniowieczu statusu. Koniecznej dla produkcji szewskiej i garbarskiej wody dostarczała Wisła oraz biorąca stąd początek fosa. W widłach fosy i Wisły funkcjonowała łaźnia.

[115] KAZIMIERZ, Krasnowolski, s. 31-33:

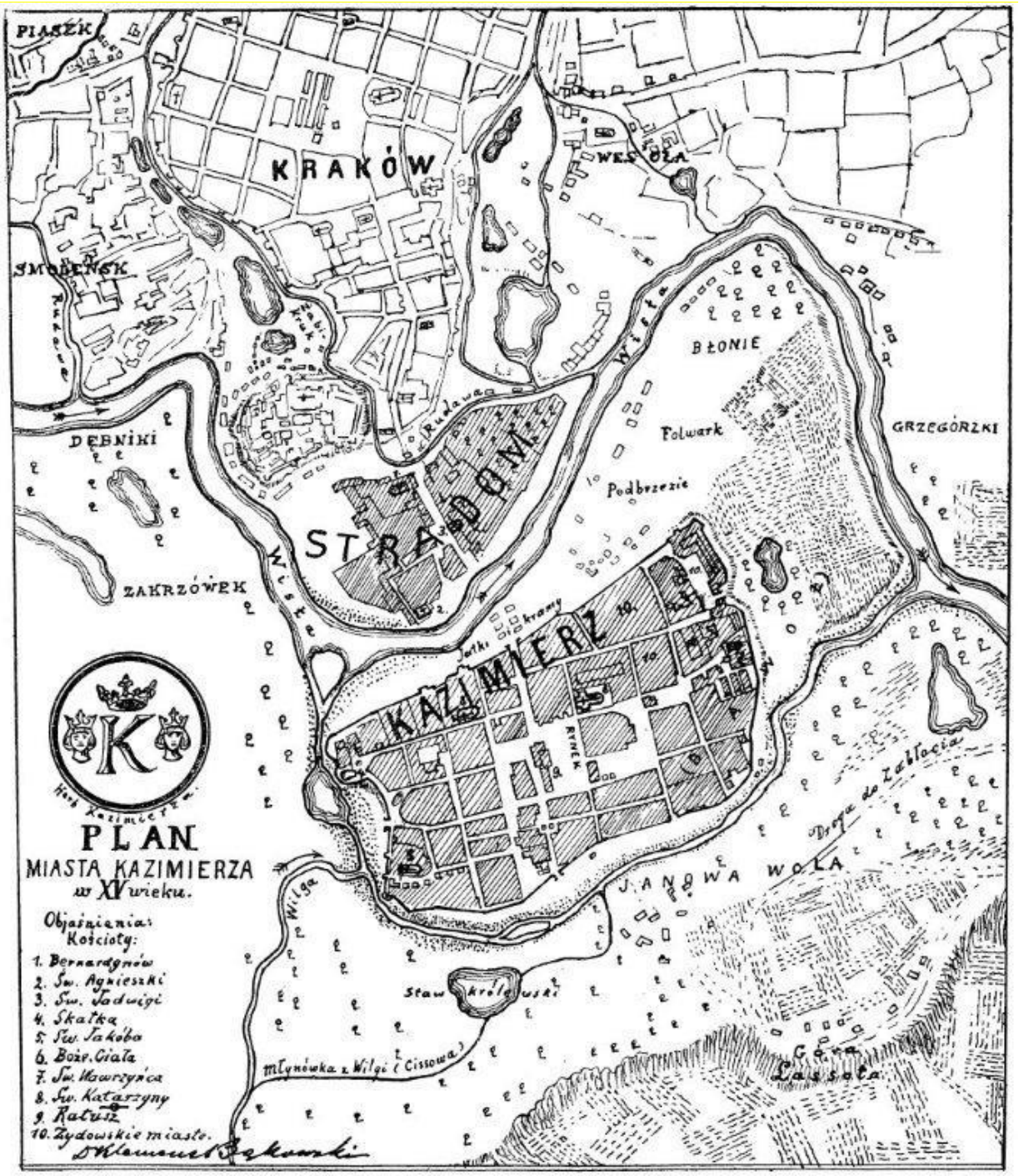

Fortyfikacje były modernizowane, zapewne na wzór krakowskich. Już w 1422 nastąpiła regulacja fos. Władysław Jagiełło upomniał przy tej okazji miasto, przypominając o konieczności wzmacniania i uzupełniania obwarowań. Nasilenie robót renowacyjnych przypadło na pierwszą połowę XVI wieku. Między zabudową miejską a murami pozostawała niezabudowana przestrzeń, z wolna kształtująca się w formę ulicy podmurnej.

W ciągu XV wieku zaczęła się zaznaczać przewaga ludności polskiej[116]. W pierwszej połowie XVI wieku element niemiecki spolszczył się niemal zupełnie. Obok Niemców i Polaków, na Kazimierzu mieszkali też - niemal od początku - Waloni (Gallici), Czesi (Bohemi), Holendrzy, Litwini i Włosi.

[116] Wśród Niemców kazimierskich wielu pochodziło z miast śląskich, Polacy rekrutowali się natomiast z miasteczek i wsi różnych dzielnic, w większości małopolskich.

Wspomnieć należy budowniczego zamku wawelskiego Bartłomieja Berrecciego (+1537), architektów Giovanniego Cini ze Sieny i Filipa z Fiesole, muzyka królowej Bony, Aleksandra de Pesentis z Werony oraz drukarza Hieronima Wietora. Zachowane akta miejskie oraz metryki kościelne od 1578 roku poświadczają, że parafia do końca XVI wieku zachowała wielonarodowościowy i wielojęzyczny charakter[117]. Populację Kazimierza w XVI wieku szacuje się na ok. 5 tysięcy. Na demografię miasta miały wpływ epidemie, powracające fale morowego powietrza (dżumy). Niekiedy zmniejszały one populację niespodziewanie i dramatycznie[118]. W grudniu 1592 roku rajcy kazimierscy otrzymali nawet pismo od Zygmunta III, z którego dowiedzieli się, iż przypadki zarazy w mieście w ostatnich latach to także wynik słabego dozoru i że w przyszłości krakowski "burmistrz powietrzny" otrzyma na czas zagrożenia jurysdykcję również na Kazimierzu[119].

Mury miejskie Kazimierza; Fragment panoramy Krakowa z lat 1536/37; Z prawej, na pierwszym planie, niezbędna każdemu miastu szubienica.

Era rozkwitu przyniosła wypełnienie układu urbanistycznego zwartą, w dużej mierze murowaną, zabudową mieszkalną. Generalna likwidacja wolnego pasa przymurnego nastąpiła w XVII wieku. W XVI wieku przystawiono do murów Starą Bożnicę i rozbudowany zespół augustianów. Kanonicy regularni laterańscy, osadzeni w 1405 r. przy kościele Bożego Ciała staraniem króla i biskupa krakowskiego, doprowadzili do ukończenia budowy kościoła i stworzenia dużego kompleksu klasztornego[120]. W 1472 r. przy gotyckim już wówczas kościele na Skałce osadzono, staraniem Jana Długosza paulinów, zapoczątkowując wieloetapowe kształtowanie zespołu klasztornego. W 1583 przy ul. Piekarskiej osadzono augustianki, przeniesione w 1604 r. w bliższe sąsiedztwo zespołu augustiańskiego, gdzie – w miejscu dzisiejszego klasztoru – otrzymały murowany dwór i drewniany dom.

Z ilości chrztów można nadto wnosić, że najbardziej zagęszczone ludnościowo były wówczas, obok Rynku Wielkiego, ulice Żydowska, Szewska i Krakowska. Sporo rodzin mieszkało przy Psim Rynku. Piętrowe kamienice dominowały przy Rynku (poza pierzeją południową), przy głównej osi – ówczesnych ulicach Wielickiej i Krakowskiej, przy zachodnim odcinku ówczesnej Sukienniczej

[117] K. Łatak CRL, http://www.bozecialo.net/index.php/opisparafii/historia-parafii

[118] Epidemie panowały w mieście w tym samym czasie co w Krakowie, m.in. w latach 1348-1350, 1360, 1372, 1383-1385, 1425, 1430, 1464-1467, 1473, 1482, 1496, 1507, 1515, 1543, 1547, 1559, 1572, 1588-1589, 1591-1592, 1599.

[119] K. Łatak CRL, http://www.bozecialo.net/index.php/opisparafii/historia-parafii

[120]Zakończenie tego procesu przypadło na rządy ks. Marcina Kłoczyńskiego (1611–1644), przynosząc m. in. pozyskanie murowanej, przyległej do klasztoru zabudowy mieszkalnej przy ul. Józefa, z przekształceniem całości w skupione przy trzech dziedzińcach manierystyczne założenie

(zwanej od początku XVI w. Żydowską). W rejonie Psiego Rynku i południowo-wschodniej części miasta dominowała zabudowa drewniana [121]. Teren ten zamieszkali Żydzi, których w 1495 Jan Olbracht przeniósł tu z Krakowa. Miasto stało się wówczas najważniejszym ośrodkiem diaspory w Polsce z licznymi jesziwami, drukarniami i synagogami[122] (zob. rozdział Miasto Żydowskie).

Kazimierzanie zajmowali się częściej rzemiosłem niż handlem. Wielu informacji na ten temat dostarczają księgi radzieckie (od 1369). Wspominają one: rzeźników, piekarzy, szewców, krawców, tkaczy, sukienników, kuśnierzy, garbarzy, kaletników, siodlarzy, kowali, szklarzy, nożowników, mieczników, płatnerzy, złotników, murarzy, kamieniarzy, cieśli, garncarzy i zdunów, słodowników i piwowarów, stelmachów, bednarzy, łuczników, malarzy i snycerzy, wytwórców cegły, kamieniarzy, mistrzów sztuki budowy mostów i innych. Warto zwrócić uwagę, że wśród sukienników pojawiają się już u schyłku XIV wieku pannifices latini, a więc sukiennicy włoscy. Rzemieślnicy zorganizowali się w cechy i zazdrośnie strzegli swej niezależności od cechów krakowskich[123].

Jednak, jak pisał Kutrzeba: „Kazimierz nie osiągnął nigdy stanowiska emporium handlowego. Wagi ani postrzygalni nie miał nigdy. Nie było trzeba wagi, bo nie było co ważyć. Nie było trzeba postrzygalni bo nie było sukna. Ale nawet konkurencję z Krakowem w jego granicach już w kilka miesięcy ograniczył tenże król tak, iż wolno im było w Krakowie sprzedawać tylko w dni targowe tj. we wtorki, i to wyłącznie: konie, woły, owce, trzodę chlewną, mięso i żywność. Ale nawet wyrobów swoich rękodzieł nie mieli prawa wystawiać na targu w Krakowie. A choć nikt im nie odjął prawa składu na sól, nigdy soli nie sprzedawano na Kazimierzu. Cały targ soli w bałwanach skupiał się w Krakowie. Kazimierz dostał dopiero w r. 1425 prawo do kupowania soli i to tylko cembrówki, którą w mieście nawet wolno było sprzedawać tylko w dni targowe. Pod koniec rządów Kazimierza W. utracił także targ na konie i bydło, tak, że tylko Kraków je miał przez czas pewien. Dopiero w r. 1379 przywróciła mu go królowa Elżbieta. Nawet piwa nie mógł skądinąd sprowadzić, jak tylko 10 wozów rocznie ze Świdnicy lub Cieszyna. Jarmark dostało miasto dopiero w roku 1389 i to tylko ośmiodniowy na św. Marcina. Jedynie »sochaczki« stanowią później specjalny przywilej Kazimierza”[124]. Prócz rzemiosła i handlu na Kazimierzu zajmowano się też uprawą roli, ogrodnictwem i hodowlą bydła.

---

[121]Drewniana i zwarta była też zabudowa przedmieścia Szewskiego.

[122] Synagoga, budowla służąca członkom gminy żydowskiej jako miejsce modlitw, dyskusji, działalności dydaktycznej, komentowania przepisów religijnych i decydowania o istotnych dla gminy sprawach; odbywano w nich posiedzenia sądów. Przepis talmudyczny nakazywał zakładanie synagog w miejscowościach, w których mieszkało co najmniej 10 dorosłych Żydów. Najczęstszym rozwiązaniem była dwunawowa hala. Zasadniczym, a w większości synagog średniowiecznych jedynym pomieszczeniem, była główna sala modlitw przeznaczona dla mężczyzn. Umieszczano w niej Aron ha-Kodesz – szafę służącą do przechowywania Tory, oraz bimę – mównicę, skąd odczytywano modlitwy, wygłaszano nauki i przemawiano w czasie zebrań poświęconych sprawom świeckim. Oprócz dwunawowych (Stara Synagoga na Kazimierzu) budowano również synagogi jednoprzestrzenne. Typ ten utrzymał się do XVI w. (Remuh, 1557). Z czasem zaczęto budować salę główną na planie zbliżonym do kwadratu, a bima stawała się elementem dominującym. Układ centralny podkreślano przez ujednolicenie podziału ścian i stosowanie sklepień klasztornych z lunetami. Na przełomie XVI i XVII w. stałym elementem był przedsionek, służący jako miejsce posiedzeń sądów i zebrań kahału. Pod koniec XVI w. zaczęto wyodrębniać pomieszczenia dla kobiet. W synagogach drewnianych realizowano program murowanych.

[123] W 1369 było na Kazimierzu przynajmniej 8 cechów: rzeźnicy, sukiennicy, szewcy, piekarze, kaletnicy, kowale, krawcy, tkacze.

[124] S. Kutrzeba, op. cit., s. 107.

1617 Stradom, Kazimierz, Krzemionki fragment Panoramy zamieszczonej w VI tomie "Civitates Orbis Terrarum" Georga Brauna i Franza Hogenberga (wyd. Kolonia, 1617).

Na pierwszą połowę XVI wieku przypadło nasilenie robót renowacyjnych przy fortyfikacjach. Sądząc ze zróżnicowanych form reliktów zwieńczenia murów obronnych, prace przy ich modernizacji były podejmowane kilkakrotnie w ciągu XVI i XVII wieku. Bramy podwyższono. Do najbardziej zagrożonej atakiem bramy Wielickiej przystawiono wieżę przybramną, potem przedbramie, a wreszcie barbakan. Wśród urządzeń komunalnych uwagę zwracał system zaopatrzenia miasta w wodę, udokumentowany od XVI w. Wodę ze źródła Bonarka w Janowej Woli prowadzono rurami pod mostem Wielickim do rurmusa i „wieży kanałowej" nad Wisłą, stąd zaś do zbiorników („skrzyń"). Inne ujęcia z „rurmusowymi wieżami" odnotowano na Podbrzeziu.

Najazd szwedzki (1655–57) wraz późniejszą okupacją (w czasach II wojny północnej) spowodowały zrujnowanie i upadek Kazimierza. W czasie wojny szwedzkiej obwarowania miasta uległy zniszczeniu; ich ostateczną dewastację przyniosła powódź, która zburzyła odcinek murów od zachodu[125]. Destrukcja zabudowy (apogeum w połowie XVIII w.), całkowicie zatarła sieć uliczną w południowo-wschodniej i w południowo-zachodniej części miasta, wraz z południową i zachodnią pierzeją Rynku, Psim Rynkiem, licznymi ulicami. Charakterystycznym zjawiskiem dla tych terenów stały się niezagospodarowane „pustki". Jako zwarty zespół przetrwał ciąg zabudowy w postaci ówczesnych ulic Wielickiej i Krakowskiej oraz centrum Stradomia. Ocalały także zespoły kościelne. Lata po okupacji szwedzkiej przyniosły ukształtowanie barokowych, zachowawczych w swych formach zespołów kościelnych i klasztornych Bernardynów i Bernardynek oraz Bożogrobców[126] na Strado-

[125] Zostały one odbudowane, ale na przełomie XVIII i XIX wieku były znów w bardzo złym stanie.

[126] Kanonicy Regularni Stróże Świętego Grobu Jerozolimskiego (bożogrobcy; w Polsce zwani miechowitami): zakon rycerski założony w Jerozolimie w 1099 przez Gotfryda z Bouillon w celu opieki nad grobem Chrystusa; oparty na Regule św. Augustyna, którą otrzymał w 1114, w 1122 zatwierdzenie papieskie; istniały 2 gałęzie zakonu: rycerska (w zmienionej postaci działa do dziś) i kanonicka (przetrwała do połowy XIX w.); od XIII w. prężny rozwój w Europie; przedstawiciele gałęzi kanonickiej przybyli do Polski przed 1163, zakładając pierwszy konwent w Miechowie, a w XII-XV w. dalsze klasztory filialne (m.in. w Gnieźnie, Nysie, Bytomiu, Krakowie, Sieradzu), które z czasem utworzyły kongregację polską, skupiającą u schyłku I Rzeczpospolitej 33 domy.

miu oraz Paulinów na Skałce. W miarę przejmowanie działek siedliskowych ze zruderowaną zabudową, powstawały nowe zespoły klasztorne: Trynitarzy[127] przy ówczesnej ul. Wielickiej i Misjonarzy na Stradomiu. Nie powiodła się próba osadzenia pijarów z Podolińca przy ówczesnej ul. św. Jakuba.

Fortyfikacje kazimierskie w XVII w.

Wiek XVIII przyniósł nieliczne, niewielkie, lecz prezentujące wysoki poziom artystyczny realizacje, wyraz artystycznych ambicji środowisk zakonnych:

- kościoły Misjonarzy (od 1719 r., budowa nieukończona; architekt Kacper Bażanka[128]),
- Paulinów na Skałce (1734–1742; architekt Antoni Gerard Münzer z Brzegu, potem Antoni Solari)
- Trynitarzy (1752–1758; architekt Franciszek Placidi).

[127] Zakon Przenajświętszej Trójcy (trynitarze; Ordo Sanctissimae Trinitatis, OSST): zakon założony w 1198 przez św. Jana de Mathę; pierwotnie zajmował się uwalnianiem i wykupem chrześcijan z niewoli u muzułmanów i propagowaniem kultu Trójcy Przenajświętszej; wraz z zanikiem niewolnictwa skoncentrowali się na duszpasterstwie chorych i więźniów, pomocy osobom, których wiara jest w niebezpieczeństwie lub nie może być wyznawana; w 1597 (ostatecznie w 1636) wyodrębniła się gałąź trynitarzy bosych; do Polski przybyli w 1685 za sprawą kardynała J.K. Denhoffa; większość klasztorów została zniesiona w 1783 (w zaborze austriackim) i w 1832 (w zaborze rosyjskim); w l. 1988-92 podjęto próbę reaktywowania zakonu w Polsce.

[128] Bażanka Kacper (ok. 1680–1726), architekt. Czołowy artysta późnego baroku w Polsce. Jako stypendysta bp. krak. J. Małachowskiego wykształcenie uzyskał w rzym. Akademii św. Łukasza, gdzie 1704 zdobył pierwszą nagrodę na prestiżowym konkursie klementyńskim. Później prawdopodobnie pracował w warsztacie wybitnego architekta jezuickiego A. Pozza. Pierwszym dziełem zaprojektowanym przez B. jest klasztor i kościół Norbertanek w Imbramowicach pod Krakowem (1711). Innym dziełem B. jest kościół Pijarów (1714-27, bez fasady, ukończonej przez F. Placidiego), gdzie artysta raz jeszcze zaprojektował ołtarz gł. doświetlony ukrytą camera di luce. Kolejną pracą B. jest kościół Misjonarzy na Stradomiu, wzniesiony 1719–28, naśladujący architekturę wł. Wnętrze wzorowane jest na kaplicy Trzech Króli F. Borrominiego przy pałacu Propaganda Fide w Rzymie, a fasada na kościele S. Andrea della Valle G. L. Berniniego. B. w tej budowli ujawnił w pełni swój niezwykły talent scenografa, komponując otwarte wnętrze z nawą o zaokrąglonych narożach i z prezbiterium nakrytym elipsoidalną kopułą, oświetlone m.in. za pomocą luster, ze studniami świetlnymi. Jest to jego najdoskonalsze dzieło, ważny przykład architektury dojrzałego baroku na ziemiach pol.

XVII w.; wizja stworzona przez Muzeum Krakowa

Ale samo miasto podupadło. Regres gospodarczy spowodował spadek liczby mieszkańców. Wyludnianiu się Kazimierza „chrześcijańskiego" towarzyszył wzrost demograficzny w Mieście Żydowskim, który sprawił, że jego struktura urbanistyczna nie uległa zatarciu; rysujący się tu równie ostro kryzys materialny spowodował całkowite zaniechanie budowy kolejnych bożnic. Całkowicie zaniechano prac fortyfikacyjnych, mimo ambitnych planów snutych po doświadczeniach „potopu". Próby te miały dwa oblicza. Z jednej strony rajcy „niepublicznych, lecz własnych szukając zysków", wznosili okazałe budowle, niekiedy na cudzej własności z wykorzystaniem materiału budowlanego z rozbieranych miejskich budowli (np. budowa czynszowej kamienicy z salą dla „dawania redut" staraniem rajcy Szymona Zakólskiego, dziś ul. Józefa 12). Z drugiej strony, podwaliny pod nowoczesny rozwój urbanistyczny tworzyła królewska Komisja Dobrego Porządku. W latach 1786–1791 dokonała inwentaryzacji stanu własnościowego pod kątem rewindykowania zawłaszczonych majątków miejskich i prywatnych. Owa inwentaryzacja, powiązana z pierwszą numeracją nieruchomości, była podstawą dla późniejszych działań władz budowlanych, zwłaszcza w okresie Wolnego Miasta.

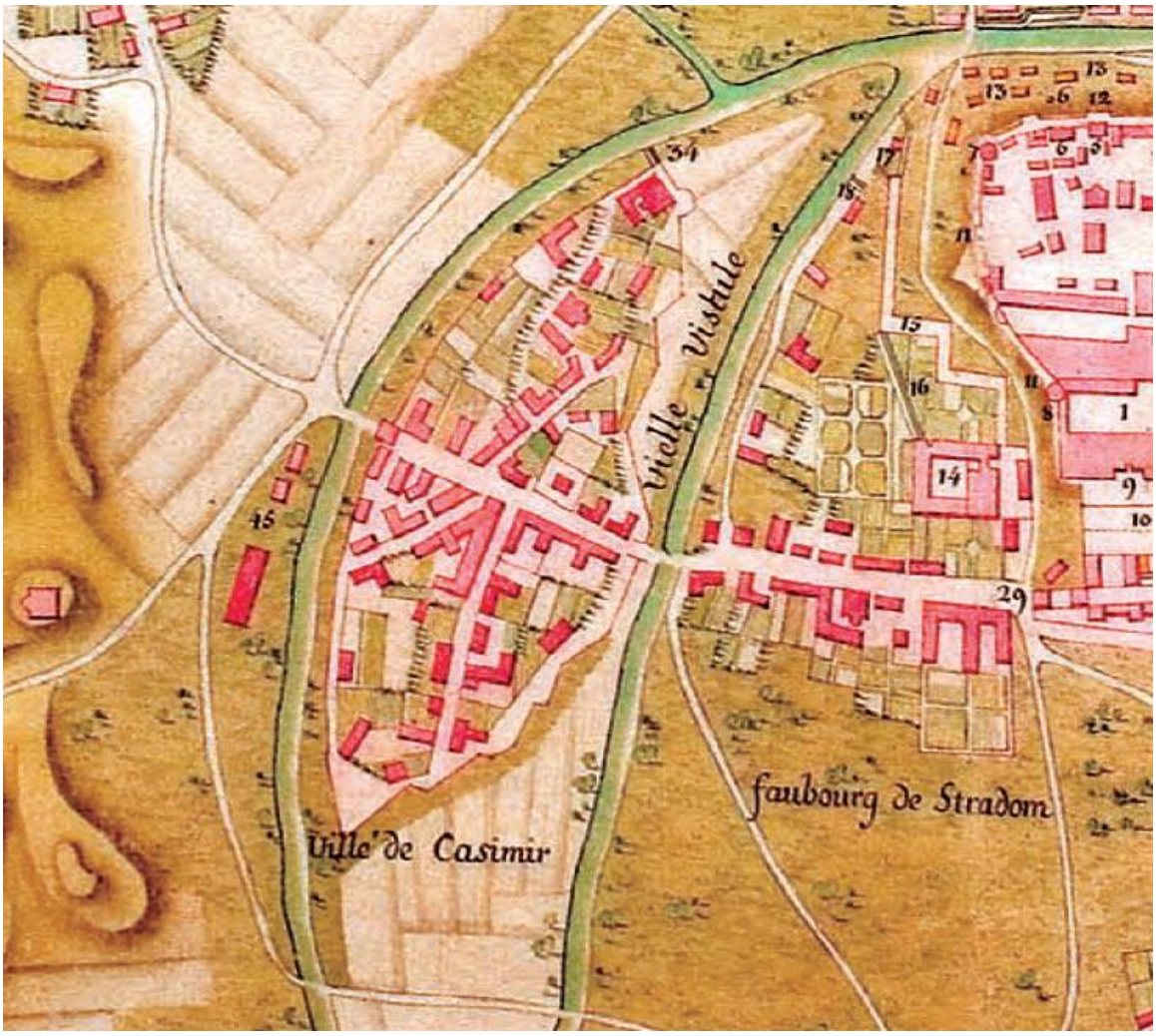

Plan Krakowa konfederatów barskich, 1772

Lokalnym wymiarem starcia się środowisk zachowawczych i reformatorskich była walka o zniesienie anachronicznej odrębności satelitarnych miast i jurydyk względem Krakowa. Pierwsze włączenie owych organizmów do Krakowa miało miejsce w dobie Sejmu Czteroletniego (1791). Odrębność miast stała się anachronizmem. W 1791 Kazimierz włączono do Krakowa, a mury getta zburzono. Status quo przywrócił sejm grodzieński (1793), ponowne połączenie „satelitów" z Krakowem przyniósł dekret Tadeusza Kościuszki (1794), kolejne rozłączenie – okres okupacji pruskiej (1795). Ostateczne włączenie Kazimierza do Krakowa - jako jego nowej dzielnicy - dokonane zostało w 1802 r., na podstawie decyzji władz austriackich z 1800 r.

W dobie Sejmu Czteroletniego próbowano wcielić do Krakowa: Kazimierz, Stradom, Siedlisko Żydowskie i domy za Bramą Wielicką, tworząc tzw. II cyrkuł miejski[129]. Jednak gwałtowne wstrząsy polityczne nie pozwoliły na dokonanie reformy i jeszcze przez kilka lat Stradom pozostawał pod względem prawnym samodzielną jednostką administracyjną. Dopiero dekret austriackiej Nadwornej Komisji Galicyjskiej z 1800 roku zadecydował o połączeniu Stradomia z Krakowem, co nastąpiło w roku następnym[130].

[129] A. Grabowski, *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*. Kraków 1852, s. 14-15.

[130] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. XXIII.

Lata 1815–1846, okres istnienia Wolnego Miasta Krakowa, umożliwiły dalszy rozwój dzielnicy zgodnie z ówczesnymi koncepcjami urbanistycznymi. M.in. usunięto w 1818 r. szpital św. Leonarda (służący jako przytułek ubogich), który wraz z kościołem o tym samym wezwaniu[131], stał poza murami kazimierskimi, na brzegu Wisły (u wylotu obecnej ul. Krakowskiej)[132].

„Plan miasta Krakowa w obrębie okopów" opracował w 1836 r. Teofil Żebrawski

Pozostałości fortyfikacji podzieliły los krakowskich, ulegając rozbiórce w okresie pierwszego zaboru austriackiego i w dobie Wolnego Miasta. W życie wprowadzano plany regulacyjne, nazywane wtedy „planami upięknienia", opracowane w latach 40. Przez architekta Karola Kremera.

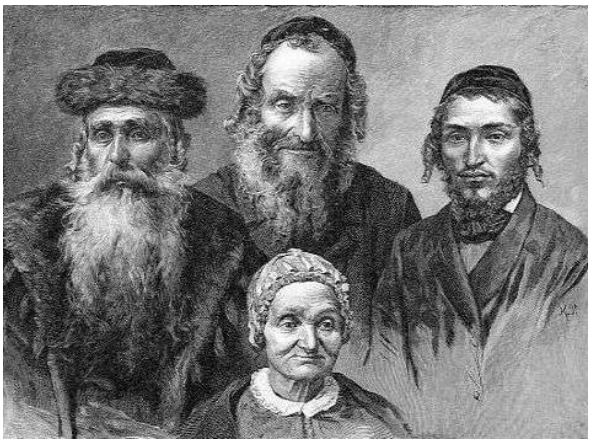

Juden aus Krakau und Umgebung Michał Kluczewski wg Kazimierza Pochwalskiego Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. T.11: Galizien. Wien: Verlag der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1898.

Dotychczasowa odrębność „miasta żydowskiego" została zlikwidowana wraz z wyburzeniem jego murów w roku 1822, tym samym umożliwiając ekspansję ludności żydowskiej na teren całego Kazimierza.

Aneksja Krakowa przez Austrię w 1846 sprawiła, że miasto objęto austriacką taryfą celną, co zmusiło kupców do uiszczenia opłaty celnej od wszystkich posiadanych towarów. Ci, którzy mieli pełne składy zbankrutowali natychmiast. Kraków przestał być atrakcyjnym partnerem handlowym, mimo nadgranicznego położenia. Marazmowi próbowano przeciwdziałać. W 1850 powstała w Krakowie Izba Handlowo-Przemysłowa, a dwa lata później Ludwik Zieleniewski założył pierwszą nowoczesną fabrykę, która produkowała maszyny.

Jednak decyzje polityczno-strategiczne sprawiły, że rozwój miasta poszedł w innym kierunku. Zapadła decyzja o przekształceniu Krakowa w twierdzę. Pierwsze prace nad fortyfikacjami podjęto już w 1849. Na dodatek w tym samym roku całą Galicję objęto stanem wyjątkowym (trwał do 1854).

---

[131] Od 1443 działał szpital dla trędowatych, kościół pod tym wezwaniem powstał w latach 1447-1448 z inicjatywy mieszczan kazimierskich. Podmyty przez Wisłę w 1700 r. (wskutek zamulenia Starej Wisły po powodzi z roku 1675 główny nurt rzeki przeniósł się do Zakazimierki), kościół rozebrano w 1704 r.

[132] Świszczowski twierdził, że mógł się on znajdować po południowej stronie przeprawy przez Zakazimierkę, jednak np. na planie kołłątajowskim budynek zaznaczony na brzegu północnym, kazimierskim).

Kraków zamieniono stopniowo w największą i najnowocześniejszą, obok Verdun, twierdzę w Europie. Jej rozbudowa przyniosła zyski przedsiębiorcom, ale też liczne ograniczenia w postaci tzw. rewersów demolacyjnych. Na dodatek w 1850 wybuchł w centrum miasta pożar. Spłonęło 160 domów, cztery kościoły, pałac biskupi i tzw. Dolne Młyny. Nieszczęścia dopełniła epidemia cholery w 1855.

Fragment planu katastralnego 1848 – obszar od Skałki do kościoła Bożego Ciała

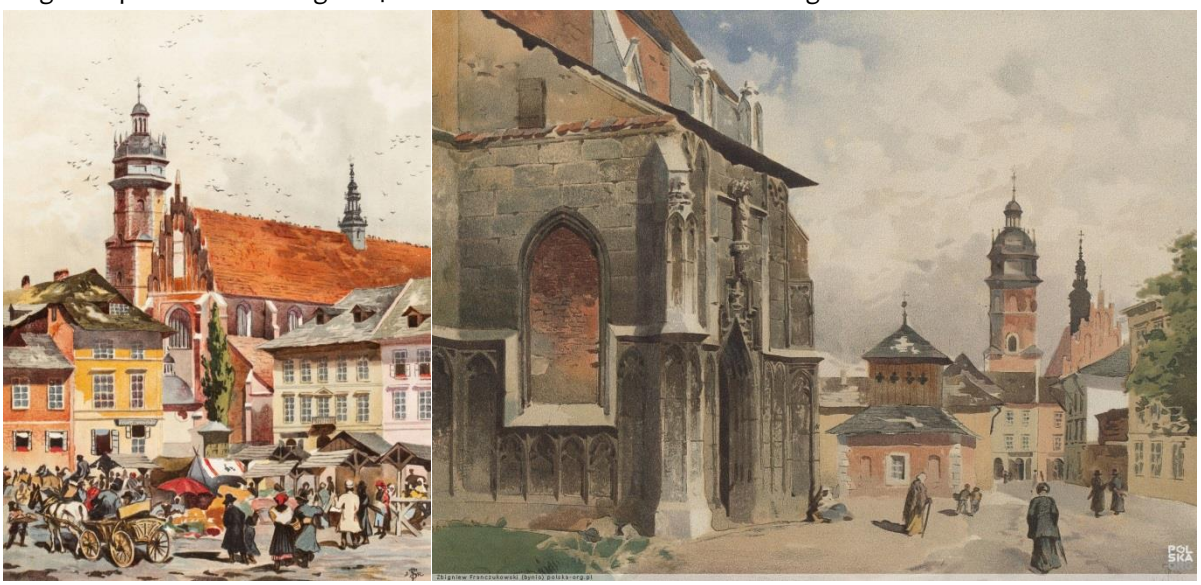

Juliusz Kossak (1824-1899) i Stanisław Tondos (1854-1917), Targ na Kazimierzu - Plac Wolnica, 1886 rok. Grafika z teki "Klejnoty miasta Krakowa".

Szansą – prócz zysków z budowy umocnień, był rozwój kolei. W 1856 otwarto linię kolejową do Dębicy, w 1884 do Oświęcimia, a niedługo potem do Suchej Beskidzkiej i Żywca. Sieć nowych połączeń była jednak w głównej mierze nastawiona na potrzeby twierdzy i garnizonu, a nie przemysłu. Od początku lat 60. można było zauważyć pewną liberalizację habsburskiej polityki. Przywrócono prawo obierania rektora Uniwersytetu, wprowadzono polski język wykładowy. Miasto stało się areną patriotycznych demonstracji. Kiedy w styczniu 1863 wybuchło w zaborze rosyjskim kolejne powstanie, Kraków udzielał walczącym rodakom pomocy. Władze, mimo wprowadzenia w Galicji stanu oblężenia, patrzyły na to przez palce. 21 XII 1867 Żydzi otrzymali pełne prawa obywatelskie.

Fragment planu katastralnego 1848 – obszar w rejonie kościoła i szpital Bonifratrów

Lata późniejszej autonomii galicyjskiej (1866–1918) przyniosły niezwykle istotną dla integracji z dotychczasowymi dzielnicami Krakowa zmianę. Zasypane zostało otaczające Kazimierz od północy koryto Wisły, tworząc na jego miejscu nową ulicę, nazywaną Plantami Dietlowskimi. Największym pożytkiem dla Krakowa było pozyskanie nowych terenów dla industrializacji. Dotychczas miasto nie miało praktycznie szans na znaczący rozwój przemysłu. W latach 1887 - 1888 ukończono otaczającą miasto kolej obwodową, przerzucając jednocześnie przez Wisłę most (dziś Dębnicki). W 1878 na Grzegórzkach powstaje miejska rzeźnia, a w 1883 po raz pierwszy pojawia się elektryczne oświetlenie. W 1884 w mieście założono telefony. Miejskie wodociągi oddano do użytku w 1901, a trzy lata później uruchomiono własną elektrownię.

Pod koniec XIX stulecia, w miarę rozbudowy zewnętrznych pierścieni fortów, nasilił się ruch budowlany na terenach odblokowanych przez wojsko. Inwestowano we wznoszenie kamienic, przynoszących stałe i pewne źródło dochodów. Także Żydzi zaczęli coraz częściej wybierać zawód budowniczego i architekta. Ci najbardziej wzięcie realizowali projekty niemal hurtowo.

- **Beniamin Torbe** (ur. 1858-1931) – krakowski architekt, absolwent wiedeńskiej Bauschule; koncesję na wykonywanie zawodu budowniczego otrzymał w 1889. Jego działalność związana była przede wszystkim z architekturą mieszkaniową. Zaprojektował ponad 100 mieszczańskich kamienic, typowych dla Krakowa przełomu XIX i XX wieku. Reprezentowały one głównie nurt neobarokowy; rzadziej formy późno historyczne łączył z detalem secesyjnym. Jednym z ciekawszych projektów była przebudowa synagogi Tempel w latach 1893-94. Prace nadały jej charakter eklektyczny, podkreślający wcześniejsze elementy neoromańskie. Członek Towarzystwa Technicznego Krakowskiego (od 1890). W obszarze PK Kazimierza ze Stradomiem zrealizował **56 obiektów.**
- **Nachman Kopald** (1834-1911) – architekt działający w Krakowie. Skończył Wydział Budowlany w Szkole Przemysłowej we Lwowie; od 1877 miał koncesję na roboty murarskie. 5 października 1881 r. c.k. Namiestnictwo udzieliło mu koncesji na wykonywanie zawodu budowniczego (architekta), jednak pozwolenie na pracę w Krakowie posiadał od 5 I 1882. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **26 obiektów.**
- **Leopold Tlachna** - koncesjonowany projektant-budowniczy; pracownie miał przy ul. Kanoniczej 22. Prócz wielu obiektów mieszkalnych zaprojektował m.in. synagogę Stowarzyszenia

Izraela Meiselsa w Krakowie (1876). Zorganizował i oddał do prowadzenia bratu „Przedsiębiorstwo budowy Jakub Better i Maurycy Tlachna z Krakowa". W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **50 obiektów.**

- **Karol Knaus** (1846–1904), architekt. Działał gł. w Krakowie. Był samoukiem, praktykował u inż. W. Kołodziejskiego, pod jego kierunkiem wykonał plany i nadzorował budowę klasztoru Niepokalanek w Jarosławiu. Od 1877 pracował u T. Prylińskiego przy restauracji Sukiennic. W 1879 został inspektorem w Budownictwie Miejskim, w następnym roku pracował przy budowie Kasy Oszczędności w Krakowie, 1888–89 z T. Stryjeńskim budował Pocztę Gł. A z T. Prylińskim Kasyno Oficerskie. 1899 wzniósł gmach „Sokoła". Prowadził prace restauracyjne: m.in. 1883 na zamku w Suchej, 1886 przy probostwie kościoła św. Anny, 1888 w kościele Paulinów na Skałce, 1893 w kościele św. Katarzyny. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **40 obiektów.**
- **Zygmunt Luks** (1844-po 1910) – architekt, prowadził własne przedsiębiorstwo budowlane. Od 1884 posiadał uprawnienia budowniczego w Krakowie. Wzniósł tam własną kamienicę, przy ul. Sarego 5 (1893–1894). Jego działalność w Krakowie pokrywała się z wielkim boomem budowlanym, który przypadł w mieście na okres 1880–1910.W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **13 obiektów.**

Poszerzono granice miasta realizując wizję tzw. Wielkiego Krakowa. Działania na rzecz unowocześnienia miasta przerwał wybuch wojny. Ofensywa wojsk rosyjskich, które wcześniej zajęły większą część Galicji, w połowie listopada 1914 dotarła pod Kraków[133]. Armia austro-węgierska utraciła teren, inicjatywę oraz niemal 250 tys. żołnierzy (w tym 100 tys. jeńców). Straty Rosjan wyniosły ok. 230 tys. zabitych i wziętych do niewoli. Rosjanie mieli prawie dwukrotną przewagę liczebną, a Niemcy nie kwapili się z pomocą. Wojska Mikołaja II, by dotrzeć do serca miasta, musiały przełamać linię umocnień. W dniach 16-25 XI na północ od Krakowa doszło do pierwszego starcia. Austriakom udało się powstrzymać uderzenie, ale Rosjanie nie zrezygnowali. Po zajęciu Wieliczki, przez XXI Korpus Armijny, postanowiono zaatakować od wschodu, od strony najsłabiej ufortyfikowanego skraju VII Obszaru Warownego (dzięki zdradzie płk. Alfreda Riedla Rosjanie znali siłę i lokalizację fortów). Analiza pierwszego ataku na twierdzę nakazywała ostrożność. Na pomoc zaczęto przerzucać więc X korpus III Armii. 1 grudnia 1914 XXI Korpus podszedł pod austriackie umocnienia. Dowództwo austriackie zgromadziło na zagrożonym odcinku, prawie całą załogę twierdzy (w znacznej mierze złożoną z żołnierzy polskiego pochodzenia). Dowodzący obroną gen. Karl Kuk posłał na zagrożony odcinek całą dostępną artylerię. „Druga bitwa o Kraków" rozpoczęła się rankiem 5 XII. Po przygotowaniu artyleryjskim Rosjanie ruszyli na Bieżanów i Bogucice, na wzgórze Kaim. Osią ataku był gościniec lwowski. Austriacy odpowiedzieli ogniem artylerii fortecznej - haubic 150 mm (z fortu Rajsko) oraz ciężkich haubic kalibru 305 mm (z fortu Kościuszko). Nawałą ogniową kierowano z balonów obserwacyjnych. Zażarte walki przeciągnęły się w zimną, grudniową noc. O świcie 6 XII, po kolejnym przygotowaniu artyleryjskim, ruszył kontratak obrońców: „wybiegli spod ziemi i jęli dobijać uciekających w popłochu Rosjan" – pisał świadek wydarzeń[134]. Po kilku godzinach Rosjanie cofnęli się do Wieliczki. Na wzgórzu Kaim poległy 3 tysiące żołnierzy: 900 po stronie austro-węgierskiej (zostali pochowani na Cmentarzu Rakowickim) i 2000 po stronie rosyjskiej (pochowani na cmentarzu w Kokotowie).

---

[133]3 IX żołnierze rosyjscy zajęli Lwów, 26 IX oblegli Przemyśl, 14 XI doszli do linii Wolbrom - Skała - Proszowice - Nowe Brzesko.

[134] Wg informatora Szlaku Twierdzy Kraków.

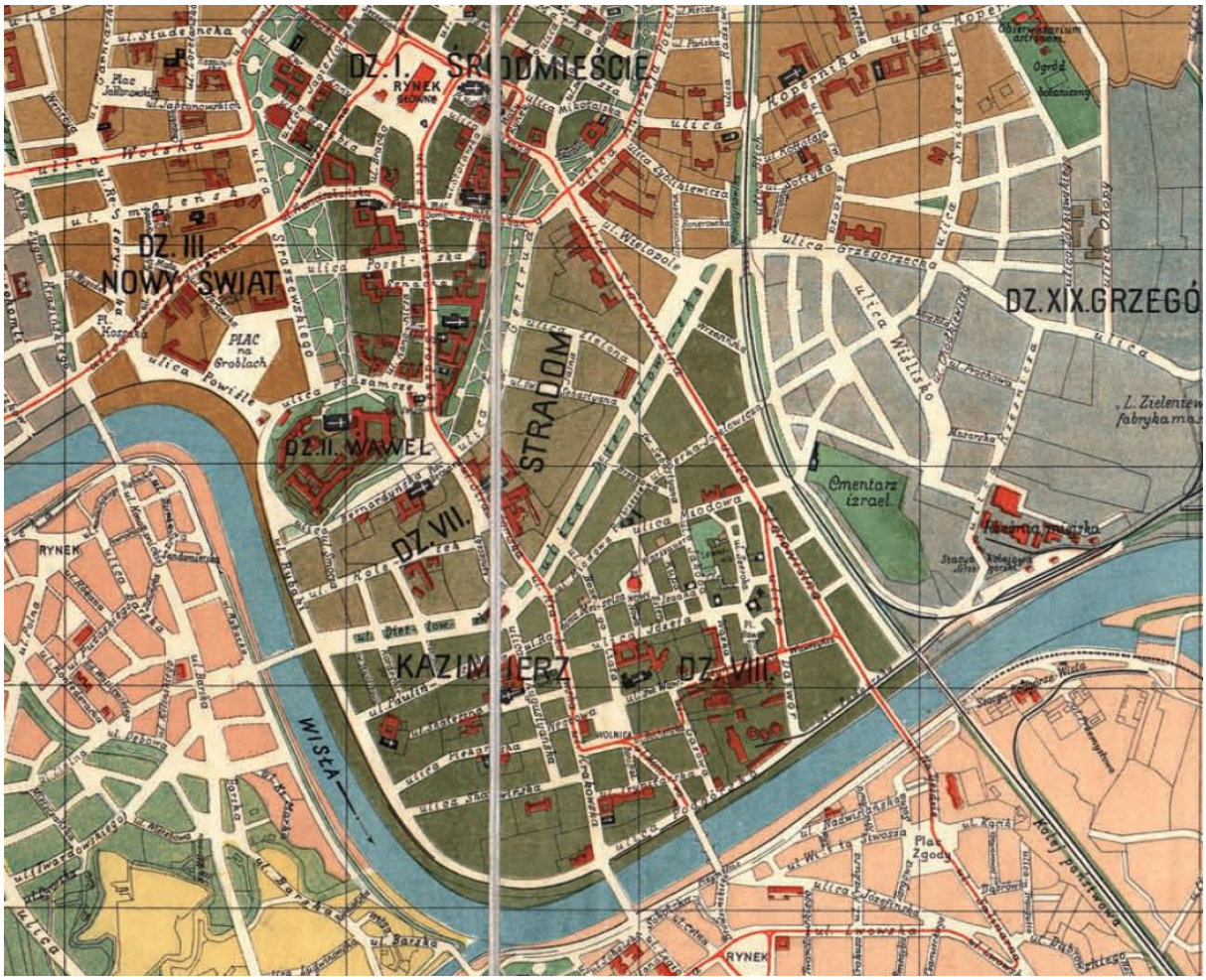

Plan Wielkiego Krakowa, 1916

Blokada twierdzy od wschodu trwała nadal, ale skuteczny ostrzał artyleryjski sparaliżował działania Rosjan, zmusił do wycofania najpierw poza zasięg dział fortecznych, a po bitwie pod Limanową – na wschód. Front przesunął się na linię Dunajca i od tej pory Kraków znajdował się już na dalekich tyłach. Miasto ocalało.

Początki niepodległości były trudne. Okres zmagań wojennych w obronie granic Polski, w których wprawdzie nie uczestniczył sam Kraków, ale licznie krakowianie, doprowadził do biedy i zamieszek już w czerwcu 1919. Nadzieje wiązano z przejęciem przez Kraków pośrednictwa handlowego pomiędzy Polską i krajami powstałymi na gruzach Cesarstwa Habsburskiego. Jednak Kraków nie wytrzymał konkurencji Górnego Śląska. Wpływ na to miał m.in. brak (do 1934) bezpośredniego połączenia kolejowego z Warszawą. Kraków pozostał jednak najsilniejszym obok Warszawy, Katowic i Poznania, ośrodkiem handlowym i znaczącym ośrodkiem przemysłowym.

Liczył się jednak przede wszystkim jako ośrodek akademicki i artystyczny. Coraz większą uwagę przywiązywano do krakowskich zabytków. Dzięki wpisaniu do rejestru zabytków czterech najwspanialszych dzielnic zabytkowych Krakowa (Starego Miasta, Stradomia, Kazimierza, Wawelu

z otoczeniem) radykalnie zwiększyły się możliwości ingerencji konserwatora. Bogdan Treter zapoczątkował szczegółową kwalifikację zabudowań we wnętrzach bloków zabudowy i sanację tych śródmiejskich bloków[135].

W okresie dwudziestolecia międzywojennego, a zwłaszcza w latach trzydziestych XX wieku, wzrosła aktywność architektów i budowniczych. W tym okresie pracowało także ok. 80 architektów i budowniczych pochodzenia żydowskiego, m.in.: Leopold Bachner, Ignacy Bierer, Bernard Bierkenfeld, Alfred Düntuch, Juliusz Eintracht, Izydor Goldberger, Zygmunt Grünberg, Edward Kreisler, Szulem Mehl, Adolf Siódmak, Fryderyk Tadanier, Józef Wetzstein[136]. Miasto zawdzięcza im szereg realizacji, zwłaszcza z zakresu architektury mieszkaniowej. Wymieńmy niektórych:

- **Lamensdorf** (Herman) Henryk (1876-1928) - architekt pochodzenia żydowskiego; syn Aloisa Lamensdorfa pochodził z niezamożnej rodziny właściciela kazimierskiego zajazdu; ukończył Wydział Budowlany Krakowskiej Szkoły Przemysłowej studiując pod kierunkiem Józefa Pokutyńskiego i Beniamina Torbe uzyskując dyplom w 1902. Jego kamienice wykazują się wysokim standardem rozwiązania wnętrz i klatek schodowych oraz wyposażone są w windy, co było w tamtym czasie rzadkością. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **41 obiektów.**
- **Oberleder** Jozue (Szczepan Kalinowski; 1883-1962) – architekt, przed wojną przedsiębiorca budowlany (zam. ul. Zwierzyniecka 17); od 1921 był członkiem loży B'nej B'rith („Solidarność"). Jego częstym partnerem projektowym i architektonicznym był Ferdynand Liebling. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **32 obiekty.**
- **Liebling** (Feiwel) Ferdynand (1877-1942), architekt; debiutował w 1902 projektem konkursowym (II nagroda) na budynek hali przedpogrzebowej nowego cmentarza żydowskiego przy ulicy Miodowej; projektant – prócz kamienic - m.in. gmachu Sądu Powiatowego i Urzędu Podatkowego Miasta Podgórza (ul. Czarnieckiego 3), autor przebudowy synagogi Ahawat Raim (ul. Szpitalna); często współpracował z Jozua Oberlederem. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomem zrealizował **12 obiektów.**
- **Jonkler** Salomon (1891-1943) – projektant-budowniczy (zamieszkały ul. Dietla 95). Nie ograniczał się do Krakowa; np. w okresie największej rozbudowy Rzeszowa - w związku z inwestycjami Centralnego Okręgu Przemysłowego, projektował także tam (ul. PCK 8). Jonkler należał do grona aktywnych architektów, według jego projektu powstało w kilka kamienic, m.in. w rejonie ulic Urzędniczej, Królewskiej i Friedleina. W obszarze PK Kazimierz ze Stradomiem zrealizował **12 obiektów.**

Sam Kazimierz w okresie międzywojennym nie był miejscem szczególnie atrakcyjnym i chętnie odwiedzanym. Uwagę przyciągały jednak kazimierskie świątynie (także synagogi) i pulsujący

---

[135] B. Treter, *W sprawie reformy opieki nad zabytkami sztuki i kultury*, [w:] „Biuletyn Regionalny Urzędu Planowania Przestrzennego w Krakowie", nr 4, Kraków, grudzień 1945–styczeń 1946.

[136] Zdecydowana większość krakowskich architektów i budowniczych Żydów zginęła podczas II wojny. Na początku okupacji, na podstawie rozporządzenia z 18 maja 1940, część z nich została wysiedlona poza granice miasta, w ramach akcji Judenaussiedlung aus Krakau. Głównym miejscem przesiedlenia był dystrykt lubelski, z powiatami lubelskim, białopodlaskim i radzyńskim, skąd wywożono ich do obozów zagłady w Bełżcu, Sobiborze i Treblince. Wiele osób trafiło do krakowskiego getta, a później do obozu Płaszów. Tylko nielicznym udało się przeżyć okres Holocaustu. Większość z nich opuściła Polskę, udając się do Brazylii, Izraela czy Wielkiej Brytanii, by tam nadal pracować w zawodzie.

życiem drobny handel. Wielu amatorów miało żydowskie restauracje, na czele ze słynną restauracją Hirscha Thorna przy ul. Krakowskiej 13[137].

Bomby niemieckie spadły na Kraków 1 IX 1939. 3 IX wydano rozkaz ewakuacji z miasta wojska, urzędów i najcenniejszych zabytków znajdujących się w zbiorach krakowskich muzeów. 6 IX do miasta wkroczyły wojska niemieckie. 12 X utworzono dla podbitych ziem polskich, niewłączonych bezpośrednio do Niemiec, tzw. Generalną Gubernię, a Kraków został jej administracyjną stolicą. Fakt ten nie pozostał bez konsekwencji dla przebiegu następnych lat okupacji. Miasto wchłonęło wiele niemieckich urzędów, znaczący garnizon wojska i policji. Podczas II wojny światowej Niemcy przesiedlili Żydów kazimierskich do getta w Podgórzu, niszcząc dzieła sztuki żydowskiej i zamieniając synagogi na składy.

Przesiedlenie kazimierskich Żydów do getta w Podgórzu; ANKr, Akta miasta Krakowa, Starosta Miasta Krakowa (Der Stadthauptmann der Stadt Krakau), sygn. SMKr 211 pl 01 fot.18-1_RT8

[137] Rympel M., *Słowo o Żydach krakowskich w okresie międzywojennym (1918–1939)*, [w:] *Kopiec wspomnień*, Kraków 1964, s. 571. „Myliłby się ten, kto by sądził, że w restauracji Thorna jadali wyłącznie Żydzi. Uczęszczali tam wprawdzie ludzie, przestrzegający rygorystycznie przepisów rytualnych, gdyż Thorn, jako człowiek głęboko religijny, prowadził ściśle rytualną kuchnię, ale większość klienteli stanowili nie-Żydzi. Wyżsi urzędnicy, radni miasta, profesorowie Uniwersytetu, literaci – przesiadywali u Thorna długie godziny i delektowali się smażonymi szyjkami gęsimi, faszerowanym szczupakiem, strudlem z jabłkami i rodzynkami, i innymi smakołykami kuchni żydowskiej, popijając przy tym prawdziwą, aromatyczną pejsachową śliwowicę i miód. Restauracja otwarta była przez cały tydzień. W soboty jednak, zgodnie z przepisami religijnymi, nie pobierano opłaty za konsumpcję. Jeśli do lokalu wszedł w sobotę człowiek nieznający tych zwyczajów, nie uprzedzano go, podawano do stołu. Dopiero po spożyciu oświadczano, że zapłatę uiści w inny dzień. Klient był zwykle zdumiony zaufaniem, jakim go obdarzono. Po kilku dniach sam się zgłaszał i płacił. Zapewnił mnie swego czasu jeden z synów Thorna, że nie zdarzyło się, by ktokolwiek pozostał coś dłużny z tego tytułu".

Ulica Szeroka, fot. Daniel Zawadzki, 1963

Po roku 1945 Kazimierz, zwłaszcza dawna dzielnica żydowska cieszył się złą sławą, był zaniedbany i niebezpieczny. Zmianom i renowacji stały na przeszkodzie m.in. nieuregulowane stosunki własnościowe nieruchomości. Dopiero wpis Kazimierza wraz z Wawelem i Starym Miastem na listę UNESCO podniósł rangę tego miejsca. Stopniowo postrzeganie tej części miasta zmieniło się w latach 90. Dzielnica stała się atrakcją, miejscem pełnym pubów, restauracji i kawiarni, chętnie odwiedzanym przez turystów i studentów. Wraz z Festiwalem Kultury Żydowskiej, Kazimierz zaczął odwoływać się do swojej przeszłości.

Miasto Żydowskie

> Co krok spotykało się tam poważnych, biblijnych, starych Żydów w lisich czapach i długich, czarnych, lśniących chałatach. Stare Żydówki w rudych lub czarnych peruczkach na głowie. Piękne młode Żydóweczki w kolorowych szalach, które stojąc w drzwiach nędznych sklepików reklamowały swój towar. Był to skrawek Bliskiego Wschodu z całym jego urokiem i brudem.
>
> Magdalena Samozwaniec[138]

W powszechnym obiegu często spotykamy się z ahistorycznym twierdzeniem, jakoby Kazimierz powstał jako miasto żydowskie i w całości był zamieszkany przez ludność pochodzenia żydowskiego. Świadomość historycznego istnienia strefy żydowskiej i chrześcijańskiej zatarła się w ludzkiej pamięci. Nie zmienia to faktu, że twierdzenie takie ma solidny, wielowiekowy fundament.

Żydzi od X wieku przybywali z terenów wschodniej Słowiańszczyzny i Nadrenii, osiedlali się w monarchii piastowskiej. W średniowiecznym społeczeństwie Żyd traktowany był jak własność monarchy, a zamach na niego uważano za podniesienie ręki na skarb władcy. Prawa zagwarantował im przywilej księcia Bolesława Pobożnego (1264). Powtarzany przez kolejnych władców gwarantował m.in. wyjęcie spod władzy sądów miejskich i poddanie sądownictwu książęcemu, swobodę handlu, bezpieczeństwo życia, ochronę mienia, swobodę praktyk religijnych oraz urządzenia samorządnych gmin.

Tzw. brakteat hebrajski, moneta bita w Krakowie w pierwszej połowie XIII wieku – bezkruszcowa, blaszana, tłoczona jednostronnie, co najmniej raz w roku wymieniana po niższym kursie na nowy wzór, co stanowiło dochód mennicy i przyspieszało obieg pieniężny. (Zaremska 2011, s. 90–93)

Liczna grupa przybyszów zamieszkała w Krakowie. W roku 1304 pojawia się wzmianka o ulicy Żydowskiej, Judengasse (współcześnie św. Anny), kolejne dotyczą cmentarza żydowskiego (1311) i synagogi (1356). W 1334 Kazimierz Wielki przyznał przywilej Żydom z Krakowa i Małopolski, który gwarantował podstawowe prawa, w tym handlu i wolności religijnej. Przywilej podporządkowywał ich jurysdykcji króla lub wojewody. Gminy żydowskie, tzw. kahały, kierowane były przez starszych, których zatwierdzał wojewoda, sprawujący od XV wieku zwierzchność nad Żydami. W Polsce zakazywano Żydom osiedlać się w dobrach kościelnych i prywatnych, a w większych miastach nakazywano zajmować osobne dzielnice, ale w odróżnieniu od Europy Zachodniej, nie zmuszano ich do noszenia odrębnego stroju i zamieszkiwania w otoczonych fosami gettach.

Osobne przywileje, samorząd, sądownictwo i dążenie do zachowania odrębności etnicznej, uczyniły z Żydów wyraźnie wyodrębnioną grupę. Niestety, widoczne różnice w religii, języku i obyczajach budziły podejrzenia i fantastyczne opowieści. W konsekwencji doszło w Europie do wypędzeń i pogromów, które w 1349 dotarły na Śląsk. W Krakowie, w 1408, pogłoski o mordach rytualnych

[138] M. Samozwaniec, Maria i Magdalena, Kraków 1987, cz.1, s. 154

doprowadziły do rabunku części dzielnicy żydowskiej, czemu nie zapobiegła interwencja straży miejskiej.

Zamieszkom sprzyjał dodatkowo konflikt interesów. Żydowskim bankierom zarzucano lichwę powodującą ubożenie mieszczan-chrześcijan. Do wygnania starozakonnych nawoływał w 1453 f anatyczny franciszkanin (od 1724 święty, patron prawników i kapelanów wojskowych) Jan Kapistran[139], ale jego akcja nie znalazła w Krakowie tak brutalnego odzewu jak np. we Wrocławiu[140]. Jednak nienawistne słowa nie pozostały bez echa. W 1454, po pożarze Krakowa i klęsce w bitwie z Krzyżakami pod Chojnicami (co uznano za karę Bożą), król cofnął wydane wcześniej przywileje i gwarancje monarszej opieki dla Żydów. Żydów krakowskich zmuszono do sprzedaży terenu gminy i nakazano przeniesienie się na inne miejsce. Wprawdzie w 1485 krakowska gmina żydowska wyrzekła się handlu i pośrednictwa w mieście, z wyjątkiem sprzedaży rzeczy zastawionych, jednak to nie załagodziło konfliktu.

Dokument wystawiony w 1485 stanowiący ugodę między krakowskim kahałem a krakowską radą miejską w sprawie handlu żydowskiego w Krakowie. W dolnej części własnoręczne podpisy starszych gminy – burmistrzów kahalnych: Mojżesza Fiszla, syna Efraima, Jakuba Kappelmana, syna Aleksandra Lewita, Józefa, syna Efraima, i Mordechaja z Sącza, syna Jakuba. Akt ten, w którym Żydzi zmuszeni okolicznościami zrzekli się prawa do handlu detalicznego w Krakowie, stał się węzłowy w mającym trwać przez wieki konflikcie między kupcami krakowskimi i żydowskimi – dla jednej ze stron był koronnym argumentem, przez drugą jego moc była podważana (z kwestionowaniem świadomości podpisujących włącznie), a treść różnie interpretowana. Według Bałabana jest to najstarszy dokument spisany w języku hebrajskim zachowany w Polsce (ANKr, sygn. zespół 658/1249)

[139] W 1453 na prośbę Zbigniewa Oleśnickiego i Kazimierza IV Jagiellończyka, przybył do Krakowa gdzie głosił kazania na Rynku Głównym i w kościele Mariackim. W następstwie kaznodziejskiej działalności około 130 mieszkańców Krakowa zdeklarowało chęć wstąpienia do obserwanckiej gałęzi Zakonu Braci Mniejszych, dając początek nowej wspólnocie zakonnej. W 1454 powstał dla niej, dzięki kardynałowi Oleśnickiemu, który ofiarował miejsce pod Wawelem, klasztor i kościół pw. św. Bernardyna ze Sieny.

[140] W trakcie pobytu Jana Kapistrana we Wrocławiu, grupę miejscowych Żydów oskarżono o kradzież i profanację konsekrowanych hostii. Oskarżonych aresztowano i postawiono przed trybunałem, na czele którego stanął sam Kapistran. Trybunał skazał 14 Żydów na śmierć przez ćwiartowanie, kolejnych 27 spalono na stosie. Około 20 osób ochrzczono pod przymusem. Po porozumieniu z Władysławem, królem Czech i Węgier, Jan Kapistran nakazał wygnać pozostałych we Wrocławiu Żydów, przy czym dzieci do lat 7 zostały ochrzczone i przekazane chrześcijanom

Bezpośrednim impulsem dla Jana Olbrachta był pogrom w 1494, spowodowany konfliktem o prawo do handlu na rynku krakowskim. Do skierowanych przeciw kolonii żydowskiej działań przyłączył się kler. W 1495 sąd inkwizycyjny nakazał osadzenie w więzieniu rabiego Jakuba Polaka i starszych krakowskiego kahału; 22 innych Izraelitów zwolniono za poręczeniem majątkowym. Król, nie bez wstawiennictwa Kallimacha, storpedował działania przeciw Żydom oskarżanym o nieznaną bliżej zbrodnię natury religijnej. Uznano, że inkwizycja, będąca instytucją powołaną przez Kościół do tropienia herezji, nie ma prawa oskarżać wyznawców judaizmu. Więźniowie opuścili areszt[141]. Król postanowił ostatecznie rozdzielić zwaśnione strony – polecił krakowskim Żydom przeniesienie się na teren Kazimierza, do enklawy wydzielonej im w północno-zachodniej części miasta. Żydzi mieszkali na Kazimierzu najpewniej od początku jego istnienia jako miasta lokacyjnego. Była to jednak początkowo nieliczna społeczność, mieszkająca najpewniej w obszarze dawnej wsi Bawół. Kraków i Kazimierz nie były ośrodkami równej rangi. Możliwości działalności gospodarczej na nowym miejscu były mniej korzystne, jednak tu nie obowiązywała ugoda z 1485, która odbierała Izraelitom prawo do handlu detalicznego.

Król musiał wydać zgodę na przeprowadzkę, nic nie wskazuje jednak, by podpisał w tej sprawie oficjalny dekret. Rzecz jednak się dokonała i od końca XV wieku przez następne stulecia żydowska gmina miała być związana z Kazimierzem, a nie z Krakowem. W roku 1504 Żydom nie wolno już było zamieszkiwać w Krakowie bez zgody monarchy. Miasto Żydowskie (Oppidum Iudaeorum o powierzchni początkowo ok. 5%, potem niespełna 11% obszaru chronionego fortyfikacjami[142]) było niezależne od władz samorządowych. Od końca XV w. aż do końca XVIII w. Kazimierz rozwijał się dwutorowo. Oppidum Iudaeorum objęło, w swych pierwotnych granicach, dawne Nawsie Bawołu (dzisiejszą ul. Szeroką, już w 1488 r. określaną jako *circulus iudaeorum*).Teren ten, przyległy od północy i wschodu do muru obronnego, kilkakrotnie poszerzano:

- 1533: pozyskano pas dawnych ogrodów Bawołu przy dzisiejszej ul. Jakuba (tzw. Vicus antiquus iudaeorum); zabudowa zwarta, w większości murowana, późno gotycka i renesansowa, w kształtowaniu której uczestniczyły wybitne warsztaty budowlane (np. w 1536 r. współpracownicy Berrecciego).
- 1553–1554: przesunięto granice na południe (rejon „rynku żydowskiego" i wylotu ul. Żydowskiej); zabudowa mieszkalna zwarta, większości murowana; okazałe domy szybko bogacących się kupców i bankierów.
- 1583: przesunięto granice południową po cmentarz kościoła św. Wawrzyńca (area nova iudaeorum); drewniana zabudowa biedoty.
- 1608: włączono tereny po północnej stronie ówczesnej ul. Żydowskiej (po dzisiejszy pl. Nowy); drewniana zabudowa biedoty.

Granice między Miastem Żydowskim a resztą Kazimierza wyznaczał początkowo drewniany parkan, od 1627 r. mur, z bramami i furtkami zamykanymi na noc. W rezultacie powstała dzielnica żydowska, wyraźnie oddzielona od części zamieszkanej przez chrześcijan, która przez wiele wieków rozwijała się autonomicznie. Obejmowała teren obecnych ulic Miodowej, Starowiślnej, św. Wawrzyńca, Wąskiej, Józefa i Nowej. Centrum stanowiła dzisiejsza ulica Szeroka. Była

[141] https://www.muzeumkrakowa.pl/images/upload/sklep/do-poczytania/Cracovia-Iudaeorum.pdf

[142] KAZIMIERZ, Krasnowolski, s. 31-33:

to enklawa autonomiczna – Żydzi rządzili się w niej samodzielnie – nad sobą mieli tylko króla, w którego imieniu władzę sprawował wojewoda krakowski.

Wiek XVI rozpoczął się od konfliktów pomiędzy Żydami krakowskimi a czeskimi. W tym samym wieku przybyła do Krakowa grupa wykształconych Żydów sefardyjskich z Italii, którzy towarzyszyli królowej Bonie. W 1578 roku mieszkało na Kazimierzu około 2000 Żydów. Miasto stało się najważniejszym ośrodkiem żydowskim w Polsce z licznymi jesziwami, drukarniami i synagogami (z których 7 wciąż istnieje). Kazimierz stał się istotnym ośrodkiem kultury żydowskiej w Polsce i na świecie. Na początku XVI w. założona została przez Jakuba Polaka akademia talmudyczna, której najwybitniejszym przedstawicielem był Mojżesz Isserles, zwany Remu. Mieszkał tu słynny kabalista Natan Spira. (1585-1633), rabin Joel Sirke s(zm.1640), wybitny znawca prawa religijnego oraz Jom Tow Lipmann Heller (1578-1654), kabalista i autor komentarzy do Talmudu i wielu innych. Działali lekarze, m.in. Mojżesz Fiszel, pochodzący z Hiszpanii Salomon Kalah oraz Eliezerben Elijahuha – Rofe Aszkenazi. W 1534 r. pierwszą w Polsce drukarnię hebrajską założyli bracia Haliczowie. Żydowscy kupcy prowadzili ożywioną wymianę handlową z Pragą, Śląskiem, Lipskiem, Frankfurtem, Warszawą, Gdańskiem. Środowisko to reprezentowali Izaak Jakubowicz oraz Salomon Włochowicz, faktor Zygmunta III i Władysława IV.

Gmina żydowska Kazimierza była wzorem dla pozostałych gmin żydowskich w Królestwie – wydany w 1595 roku statut gminy w Kazimierzu wytyczał granice prawne wielu innym gminom w Polsce. Przedmiotem dumy były murowane bożnice.

- Stara, o archaicznej, dwunawowej dyspozycji męskiej Sali modlitewnej, mogła sięgać genezą doby sprzed 1495 r., (nawet do XIV w.). Zyskała formę renesansową ok. 1571 r. Od zachodu dobudowano do niej siedzibę kahału („ratusz żydowski").
- Remuh (lata 50. XVI w.), zapoczątkowała serię prywatnych fundacji: powstała za sprawą Izraela, ojca słynnego rabina Mojżesza Iserlesa (Remuh).
- Wysoka powstała przed 1563 r. wywodząca nazwę od nadbudowy nad domem Sali modlitewnej.
- Na początku XVII w. (ok. 1617) w przyległej do muru obronnego kamienicy, na piętrze domu z przełomu XV i XVI w., Mojżesz Jakubowicz Jekeles urządził bożnicę Na Górce (zburzona w 1943 r.). Przeznaczył ją dla swego zięcia, kabalisty i rabina Natana Spiry. Bożnicę na zapleczu swej kamienicy ufundował ok. 1620 r. kupiec Wolf Bocian (Popper).
- Najokazalszą budowlą Miasta Żydowskiego była bożnica Ajzyka, fundowana w latach 1638–1644 przez kupca Ajzyka Jakubowicza Jekelesa.
- Staraniem gminy żydowskiej wzniesiono ok. 1643 r. niewielką bożnicę Kupa („Szpitalną"), przeznaczoną dla ubogich z pobliskiego przytułku.

Prócz synagog istniało jeszcze wiele mniejszych domów modlitw. Funkcje rytualne pełniły też łaźnie; najstarsza, po wschodniej stronie ul. Szerokiej, zasilana zapewne wodą z fosy miejskiej, mogła być identyczna ze wzmiankowaną w 1485 r.

Kłopotów przysparzała gminie sprawa cmentarzy. Do połowy XVI w. użytkowano cmentarz związany z dawnym osadnictwem żydowskim Krakowa w rejonie królewskich Dolnych Młynów i tzw. Stróży rybnej (dzisiejszych ulic Dolnych Młynów, Czystej, Skarbowej, al. Mickiewicza). Pierwszy kazimierski cmentarz żydowski, wspomniany w 1513 r., mieścił się po zewnętrznej stronie fortyfikacji miejskich, na wschód od Starej Bożnicy. Został jednak rychło zamknięty, bowiem zlokalizowany na gruntach miejskiego folwarku uszczuplał królewskie dochody. Ok. połowy XVI w. powstał

cmentarz Remuh, zajmując pas dawnych działek ogrodowych Bawołu. Cmentarz w obrębie ul. Szerokiej, poświadczony od roku 1785 r.

Wśród kazimierskich Żydów występowały wszystkie tendencje i ruchy religijne znane w diasporze aszkenazyjskiej. W XVII wieku wśród społeczności żydowskiej zaczynały być też widoczne wpływy idei haskali – żydowskiego oświecenia oraz chasydyzmu.

Żyd sprzedający towary po ulicach, akwatinta barwna Philiberta Debucourta wg akwareli Jana Piotra Norblina z druku: Zbiór rozmaitych strojów polskich. Collection de Costumes Polonais, 1817; archiwum Domu Aukcyjnego „Nautilus" w Krakowie

Załamanie przyszło w połowie XVII wieku. Miasto obrabowali Szwedzi, a na dodatek Żydów kazimierskich oskarżono i skazano, że wskazali Szwedom miejsca ukrycia srebrnego ołtarza Świętego Stanisława. Jan II Kazimierz nadał miasto żydowskie na Kazimierzu hetmanowi Jerzemu Lubomirskiemu i kanclerzowi Stefanowi Korycińskiemu. Sprawa o darowiznę majątku Żydów (zbiorowo uznanych za zdrajców) toczyła się przez wiele lat. Okres upadku gospodarczego w drugiej poł. XVII i XVIII w. związany był ze spadkiem liczby mieszkańców. Liczba ludności spadła po 1657 r. do 1800 osób; coraz częściej dochodziło do wystąpień antyżydowskich.

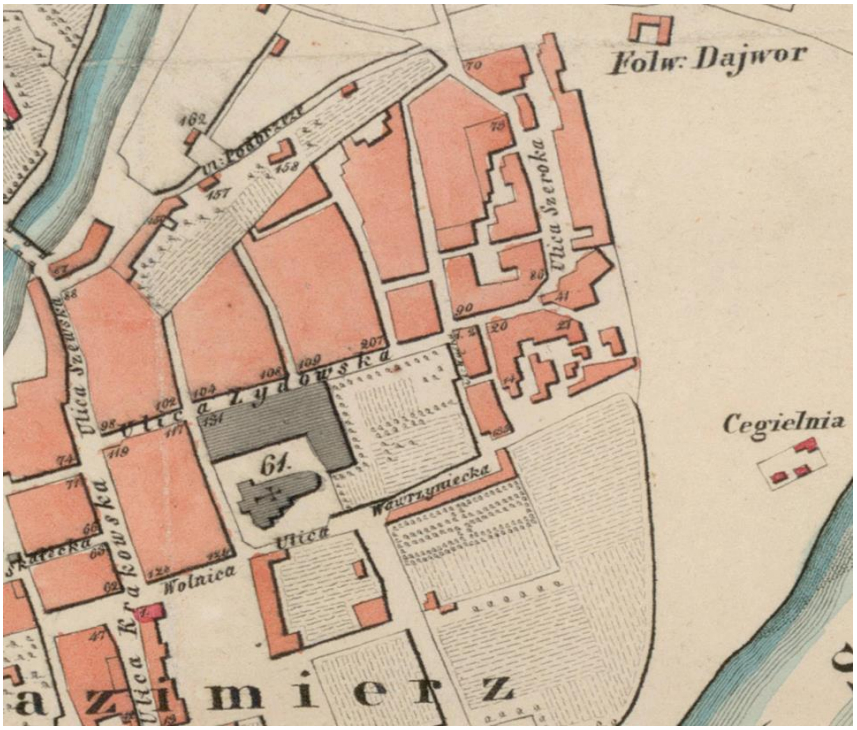

Oppidum Iudaeorum; „Plan miasta Krakowa w obrębie okopów" opracował w 1836 Teofil Żebrawski

W XVIII w. wyludnianiu się Kazimierza „chrześcijańskiego" towarzyszył wzrost liczby mieszkańców w Mieście Żydowskim, który sprawił, że jego struktura urbanistyczna nie uległa zatarciu; rysujący się tu równie ostro kryzys materialny spowodował całkowite zaniechanie budowy kolejnych bożnic. Nastąpiło też gwałtowne zagęszczenie zaludnienia dzielnicy. Od poł. XVIII w. liczba mieszkańców Miasta Żydowskiego zaczęła wzrastać. W 1765 r. było ich już 3500, a w 1796 r. ponad 4000. Przywilej Stanisława Augusta Poniatow-

skiego z 1782 r., zezwalający mieszczanom kazimierskim na wynajmowanie mieszkań Żydom, zapoczątkował zasiedlanie przez nich zrujnowanych terenów chrześcijańskiej części Kazimierza. Zamożniejsi Żydzi przenosili się do Warszawy, a także do Krakowa i jurydyk podmiejskich.

Oppidum Iudaeorum; fragment planu katastralnego 1848

W pierwszej połowie XIX wieku Kraków zmieniał swój status, stając się raz częścią imperium habsburskiego, Księstwa Warszawskiego 1807-1815 i Rzeczypospolitej Krakowskiej 1815 - 1846. W 1802 r. Kraków i Kazimierz zostały połączone w jeden organizm miejski. Władze austriackie nierespektowany wcześniejszych przywilejów i statutów, którymi posługiwali się Żydzi. W 1812 r., w czasie Księstwa Warszawskiego, z europeizowani Żydzi uzyskali prawo do osiedlania się na terenie całego Kazimierza. Prawo to utrzymał w 1818 r. *Statut urządzający starozakonnych Wolnego Miasta*, kładąc przy tym nacisk na asymilację. W 1822 r. zarządzono burzenie murów Miasta Żydowskiego, co ostatecznie położyło kres jego odrębności.

Stanisław TONDOS (1854-1917) Dawna zabudowa Kazimierza. Domostwa Oppidum Iudaeorum, w tle widok na kościół Bożego Ciała, 1892 akwarela, gwasz, papier, wym.: 40 x 65,5 cm, sygn. p.d.: Tondos. Postaci zapewne malowane przez J. Kossaka. // wariant kompozycji

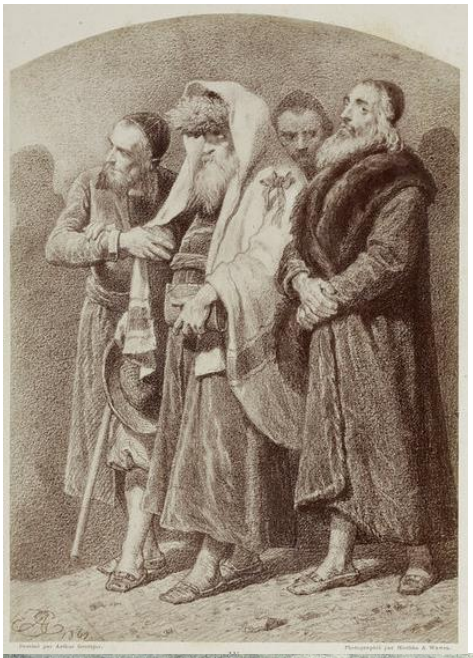

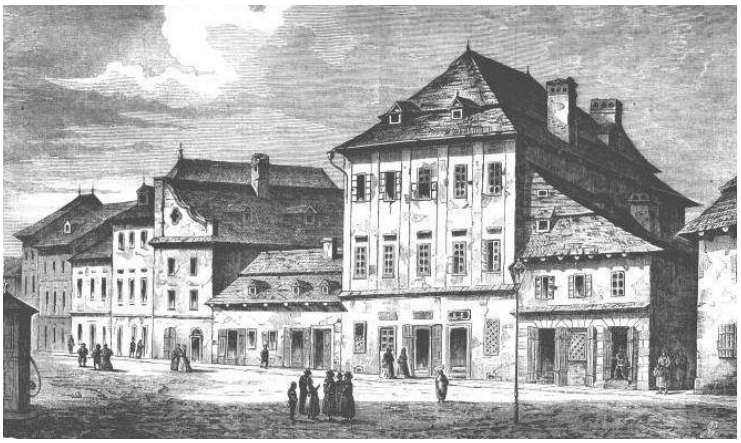

Kompozycja Artura Grottgera „Żydzi warszawscy" z cyklu „Warszawa I", 1861 r.; ale w środku - krakowski rabin Ber Meisels // Domy na Kazimierzu. Rysował z natury A. Gryglewski; Kłosy nr 284 z 8.12.1870 s.353

Wśród Żydów krakowskich coraz większą rolę zaczęli odgrywać chasydzi i zwolennicy postępu w judaizmie opowiadający się z integracją z polską kulturą. Przełomowym wydarzeniem było objęcie przez Dow Bera Meiselsa (1798-1870), urzędu rabina, który będąc religijnym tradycjonalistą opowiedział się po stronie polskich dążeń narodowych. W latach 40 XIX wieku zawiązało się także Stowarzyszenie Religijno-Cywilizacyjne, skupiające inteligencję żydowską dążącą do integracjonizmu i reformy religijnej (tzw. postępowcy). To właśnie w tym środowisku powstała idea budowy synagogi Tempel. Żydzi jako społeczność przez długi czas nie posiadali praw takich, jak chrześcijanie. Ich równouprawnienie nastąpiło dopiero w drugiej połowie XIX w.: w Królestwie Polskim w 1862 r., w Galicji i Austrii w 1867 r. Dzięki temu inteligencja żydowska chętniej asymilowała się kulturowo i decydowała się na zamieszkanie poza Kazimierzem. Ludność żydowska próbowała skorzystać na procesie uprzemysłowienia kraju. W kręgach kupiectwa i finansjery nasilały się procesy asymilacyjne, a kapitał żydowski aktywnie włączył się w tworzenie przemysłowej infrastruktury. Od końca XIX w. Żydzi brali też czynny udział w rozbudowie dzielnicy jako inwestorzy, przedsiębiorcy budowlani i architekci. Od przełomu XIX w. i XX w. ludność żydowska stopniowo zaczęła zajmować cały Kazimierz i sąsiednią dzielnicę Stradom.

Wywierali znaczący wpływ na stosunki ekonomiczne, co było jedną z przyczyn antysemityzmu: postulowano bojkot handlu i rzemiosła, domagano się ograniczenia dostępu do szkół wyższych i reglamentowania uprawnień do wykonywania wolnych zawodów. Na tym tle nasilały się nastroje antypolskie i izolacjonistyczne. Ich widocznym efektem była rosnąca popularność syjonizmu[143].

[143]W 1897 przybył do Krakowa Ozjasz Thon (1870–1936), który w swojej działalności podkreślał, iż syjonizm powinien rozwijać się razem z patriotyzmem i umiłowaniem dla kraju zamieszkania. Z biegiem czasu stał się on niekwestionowanym przywódcą krakowskich Żydów.

Żyd w tradycyjnym stroju, lata 70. XIX w., fot. Ignacy Krieger, nr inw. MHK-4518/K. // Cmentarz żydowski przy bożnicy Remu, ok. 1930 r., fot. Tadeusz Przypkowski; nr inw. MHK-Fs13635/IX // Żydowskie małżeństwo, fot. Natan Krieger, lata 90. XIX w. wł. MHK

Ortodoksi opowiadali się za tradycjonalistycznym Związkiem Izraela. Socjalistyczny odłam syjonistów – Poalej-Syjon, łączył ideę państwa żydowskiego z wizją egalitaryzmu społecznego, zaś Bund opowiadał się za budową socjalizmu razem z Polakami. Sporo sympatyków znajdowali wśród Żydów komuniści.

Stanisław Tondos (1854-1917) Dawna zabudowa Kazimierza. Domostwa przy ul. Szerokiej, 1892 akwarela, gwasz, papier, wym.: 40 x 65,5 cm.

Na przełomie wieków XIX i XX liczba Żydów w Krakowie wzrosła do 25000, co stanowiło ok. 28% całej populacji[144]. W późniejszym okresie liczba żydowskich mieszkańców miasta wynosiła ok. 25% mieszkańców, w 1931 roku było to 56000. Większość Żydów wciąż zamieszkiwała na Kazimierzu, ale znaczna liczba przenosiła się do centrum miasta, gdzie zakładano nowe synagogi i domy modlitwy. Kazimierz stał się domeną żydowskiej biedoty, ludzi żyjących z dnia na dzień.

[144] Z tego powodu przybywało miejsc o funkcjach modlitewnych i rytualnych: Dom modlitwy Kowea Itim l'Tora, ul. Józefa 42, mur., zbudowany w 1810 r. na miejscu starszego z 1773, i przystosowany na dom modlitwy ok. poł. XIX, przebudowany i remont. 1912-1913, *proj. Łazarz Rock*; Dom modlitwy B'nei Emuna, ul. Meiselsa 17 (narożny pl. Nowy 5), mur., zbudowany 1886-1887, *proj. Jacek Matusiński*; restaurowany i adaptowany w latach 1991–1993 *proj. Dariusz Gruszka* dla ob. Centrum Kultury Żydowskiej; Dom modlitwy Chewra Tehlim, ul. Meiselsa 18, zbudowany w 1896 r., *bud. Nachman Kopald*, przebud. 1931-1933, *proj. Salomon Jonkler*; od 2007 r. w konserwacji; Dom modlitwy Salomona Deichesa, ul. Brzozowa 6 – oficyna tylna, mur., 1910, *proj. Henryk Lamensdorf*; przebudowany ok. 1925 r. ob. dom; Mykwa, ul. Paulińska nr 28, mur., 1913, *proj. Henryk Lamensdorf*. ob. dom mieszkalny; Dom modlitwy Szejrit B'nei Emuna, ul. Bocheńska 4, mur., 1914, *proj. Henryk Lamensdorf*; Bożnica Mizrachi, ul. Kupa 16, zbudowana po 1918 r. staraniem partii Mizrahi.

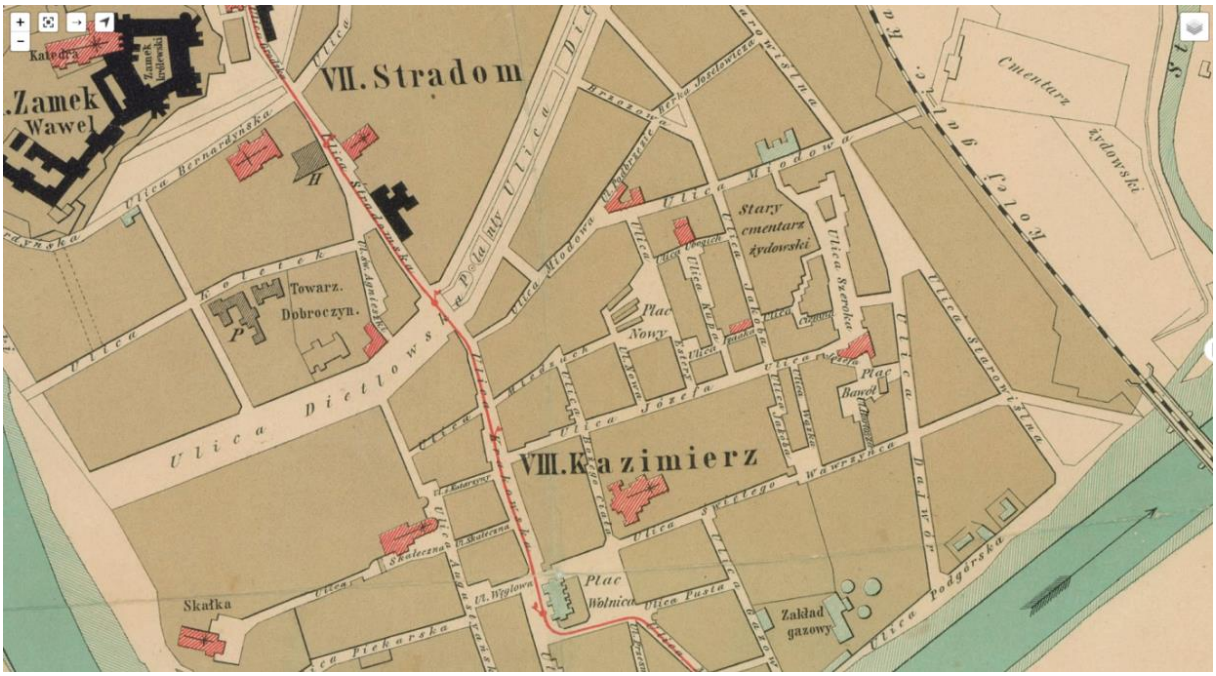

Fragment planu Krakowa z roku 1898

Żydowskie dziewczęta, lata 30. XX wieku

W II Rzeczypospolitej Żydzi byli rozproszeni po miastach, w których tworzyli z reguły zwarte wspólnoty. W Warszawie stanowili oni jedną trzecią ludności, podobnie było w Łodzi i we Lwowie, w Krakowie odsetek ten wynosił jedną czwartą[145] (64 tysiące). Kraków zyskał przy tym opinię najważniejszego ośrodka polonizacji. W czasie spisów powszechnych odsetek osób pochodzenia żydowskiego przyznających się do używania języka polskiego był najwyższy ze wszystkich dużych miast.

Przed 1939 r. Żydzi stworzyli rozwiniętą infrastrukturę społeczną, realizującą interesy i aspiracje mniejszości. Na uwagę zasługuje powstanie Gimnazjum Hebrajskiego[146] oraz szkoły dla ortodoksyjnych dziewcząt Beis Jakow (rychło powstała cała sieć podobnych szkół); przy ul. św. Stanisława otwarto seminarium kształcące w duchu tradycji nauczycieli. Kazimierz w międzywojniu pozostawał dzielnicą wybitnie żydowską i naturalną bazą społeczną dla większości żydowskich organizacji i instytucji. Działały partie polityczne, organizacje charytatywne, kulturalne, artystyczne i sportowe. Na Kazimierzu koncentrowało się też życie religijne krakowskich Żydów.

[145] Powyższe wyliczenia oparte są na kryterium wyznaniowym. a świadomość przynależności do wspólnoty wyznania mojżeszowego zwykle oznaczała identyfikację z narodową. Wedle kryterium deklarowanej narodowości odsetek Żydów wynosił w 1921 7,8 % a w 1931 8,6 %.

[146] Gimnazjum Hebrajskie było jedną z najważniejszych szkół średnich w międzywojennym Krakowie. W 1934 roku gimnazjum otrzymało pełne prawa publiczne; absolwenci gimnazjum byli zwolnieni z egzaminów wstępnych na Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie. Uczniowie nie mogli należeć do organizacji politycznych.

Ignacy Mościcki z wizytą u przedstawicieli gminy żydowskiej. Za prezydentem prezes gminy dr Rafał Landau. Tło akcji: Stara Synagog. Fot. nieznany, 1927. narożna kamienica została wyburzona

Targ rybny na placu przed synagogą Izaaka (Ajzyka), fot. Adam Karaś, ok. 1926.

Zbieg ulic Bożego Ciała i Józefa, fot. nieznany, ok. 1930

Jesienią 1939 r. w Krakowie mieszkało ponad 68 tysięcy Żydów. Od początku okupacji Niemcy wprowadzali wymierzone rasistowskie rozporządzenia, m.in. nakaz noszenia opasek z gwiazdą Dawida, rekwirowanie mienia, czy zakaz wchodzenia na Rynek Główny i spacerowania po Plantach. 18 V 1940 szef dystryktu krakowskiego Otto Wachter ogłosił, że do 15 VIII w mieście może zostać tylko 15 tys. pracowników żydowskich wraz z rodzinami. Reszta musiała Kraków opuścić. Wyjeżdżający mogli wybrać miejsce zamieszkania i zabrać ze sobą posiadany jeszcze majątek ruchomy. Dla osób wysiedlanych przymusowo okupanci niemieccy urządzili obóz przejściowy przy ul. Szlak. Okupanci wysiedlili większość mieszkańców, a następnie utworzyli (w marcu 1941) getto po południowej stronie Wisły. Zabytki kultury żydowskiej były regularnie dewastowane i wykorzystywane np. w charakterze magazynów. Od 15 X 1941 za opuszczanie getta bez przepustki karano śmiercią. W 1942 r., w kolejnych akcjach wysiedleńczych, Żydów wywożono do obozów zagłady w Bełżcu, część zamordowano na miejscu. Ostateczna likwidacja getta nastąpiła w marcu 1943 r. Część pozostałych jeszcze Żydów pognano do Płaszowa, część wysłano do Auschwitz, wielu zamordowano na miejscu.

Wysiedlenie ludności żydowskiej do getta w Podgórzu; ANKr, Akta miasta Krakowa, Starosta Miasta Krakowa (Der Stadthauptmann der Stadt Krakau), sygn. SMKr 211 -21-5.

Wysiedlenie do getta. ANKr, Akta miasta Krakowa, Starosta Miasta Krakowa (Der Stadthauptmann der Stadt Krakau), sygn. SMKr 211 -18-8.jpg

Efekt porównania liczebności społeczności żydowskiej z sierpnia 1939 r. i pierwszych miesięcy po zakończeniu wojny jest wstrząsający. Według danych Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego w Krakowie, w końcu stycznia 1945 r. przebywało ok. 500 Żydów. Były to przede wszystkim osoby ukrywające się w mieście oraz okolicznych miejscowościach.

W końcu lutego 1945 r. w Krakowie zarejestrowało się 1500 osób narodowości żydowskiej, zaś kilka miesięcy później, w czerwcu 1945 r. przebywało tam już 6461 Żydów. Ocaleni decydowali się raczej na wyjazd z kraju, zwłaszcza po pogromie, jaki miał miejsce 11 VIII 1945. Sprowokowało go błahe zdarzenie przed synagogą Kupa.

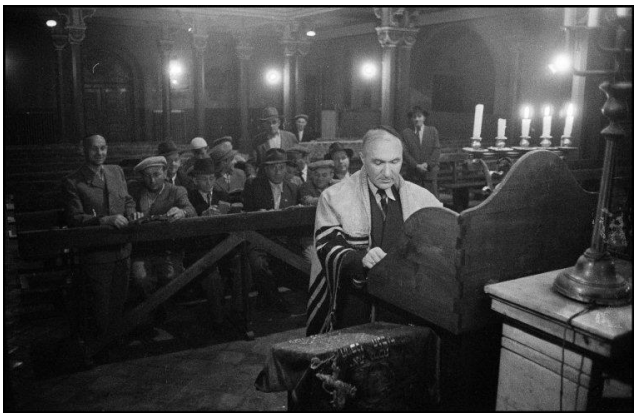

Żydzi w synagodze; 1956

W latach PRL-u Kazimierz był zaniedbaną dzielnicą o substandardowej zabudowie, często traktowaną jako siedlisko marginesu i „jednostek aspołecznych". Współcześnie na obszarze Miasta Żydowskiego dominuje prosta, a raczej prostacka rozrywka. Czytelna jest tendencja maksymalnego zabudowywania działek. Powstają realizacje często urągające historii tego miejsca, przytłaczające sąsiadujące z nimi obiekty.

Ulica Józefa, fot. Daniel Zawadzki, 1964. // Ulica Szeroka 9-10, fot. Eugeniusz Wilczyk, ok. 1960.

Stradom

Najważniejszym z przedmieść kazimierskich był Stradom, zwany też Mostem Królewskim. Od Kazimierza, którego administracja sięgała aż do ujścia rzeki Rudawy (w okolicach dzisiejszego placu Na Groblach)[147], oddzielało go koryto Wisły. Stradom zachował pewną autonomię (własny wójt) oraz udział w radzie i ławie miejskiej; nie należał do kazimierskich parafii, lecz do krakowskiej Wszystkich Świętych.

Stradom; Braun I Hogenberg, Civitates Orbis Terrarum, 1618

Osada leżała nisko, na bagnistym terenie i była narażona na regularne powodzie. Co gorsza znaczną część Stradomia zajmowała glinianka, skąd brano, według tradycji, glinę na budowę kościoła Mariackiego. Nie sposób precyzyjnie określić terenu, który nadawał się do osiedlenia i gospodarczego spożytkowania. Kapryśne cieki wodne, często, zwłaszcza po większych powodziach, zmieniały koryto pozostawiając po sobie starorzecza, nieciecze i błotniste zastoiny. Stradom był pod tym względem szczególnie zagrożony. Tylko dzięki korzystnemu położeniu między miastami zawdzięczał, że ktoś skusił się na jego zabudowę[148]. Powstał tu bowiem węzeł drożny, skupiający szlaki handlowe. W połowie XIV wieku przez teren Stradomia przechodził, najdawniejszy zapewne, szlak handlowy z Krakowa na południe. W połowie XIV wieku został on wyrównany, a w miejscach podmokłych wyłożony drewnem - tzw. mostnicami. Od tego wywodziła się najstarsza nazwa obszaru - Pons Regalis[149]. Budynki skupione były wzdłuż drogi[150]. Według niektórych opinii w miejscu skrzyżowania traktu z dzisiejszą ulicą Koletek istniał lejkowato rozszerzający się ku ówczesnemu korytu Wisły placyk, który uważano za stradomski rynek[151]. Był on zasadniczym elementem układu przestrzennego z dwoma pasmami głębokich działek siedliskowych.

---

[147] Mieszkańcy przedmieścia już w 1335 roku podlegali kazimierskiej jurysdykcji. W 1419 Władysław Jagiełło zdecydował, że w radzie i ławie Kazimierza zasiadać będzie po 2 przedstawicieli Stradomia; *Kodeks dyplomatyczny m. Krakowa*. Wyd. F. Piekosiński. Kraków 1879, t. I, nr 133. Nie osłabiło to tendencji „separatystycznych", które musieli hamować kolejni władcy. Prócz regulacji prawnych nie żałowali Stradomiowi także przywilejów. Zob. dokumenty królewskie ujęte w *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335-1902*, oprac. M. Friedberg, Warszawa 1966, poz.: A 21, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 47, 48, 67, 71, 72; zob. też K. Estreicher, *Kraków. Przewodnik dla zwiedzających…* Kraków 1938, s. 256.

[148] Wyraźne ślady osady przedlokacyjnej odsłonięto w obrębie posesji przy ul. Bernardyńskiej 8 i stykającego się z nią ogrodu klasztoru Bernardynów. Zaobserwowano warstwę kulturową z XI–XII w. oraz ślady osadnictwa wcześniejszego.

[149] S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków1981, s. 218 - 219.

[150] Nazwa Stradom, która po raz pierwszy pojawiła się w 1376 roku, wywodzona jest od łacińskiego *strata*, co oznaczało drogę brukowaną kamieniami; zob. M. Rożek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*. Kraków 1997, s. 393.

[151] Inni sytuują go bliżej wylotu ulicy Grodzkiej.

W miejscu dzisiejszej ulicy Bernardyńskiej biegła boczna droga prowadząca do podwawelskiej wioski. W najbliższym sąsiedztwie gruntów miejskich znajdowały się tereny monarsze, czyli tzw. dobra wielkorządowe[152]. Rybaki. Przez ulicę Podzamcze poprowadzono młynówkę Rudawy, która zasilała fosę Krakowa, napędzała królewskie młyny i prowadziła wodę do nadwiślańskich stawów usytuowanych pod Wawelem[153]. Łączyła się z ramieniem Rudawy i razem wpadały do Wisły[154].

Jan Nepomucen Głowacki, Wawel od Stradomia (z lewej osada Rybaki)

Stradom zabudowany był luźno[155], przeważnie domami drewnianymi; nieliczne prywatne murowane budynki stały w północnej części ulicy[156]. W XV w. wykształciły się na Stradomiu dwie enklawy drewnianej zabudowy rozproszonej w ogrodach: Raj (pośrodku wspomnianego placu) i Piekło (pomiędzy zespołem klasztornym bożogrobców a ówczesnym brzegiem Wisły)[157]. Drewniane zabudowania regularnie padały pastwą płomieni. W XV w. spłonęły także kościoły miechowitów i bernardynek, odbudowane dopiero w 1 połowie kolejnego stulecia.

---

[152]W ich skład wchodził oczywiście Zamek Wawelski i osada usytuowana pod zamkiem czyli tzw. Podzamcze, notowana w źródłach nie-przerwanie od 1368 r., zamieszkała głównie przez czeladź zamkową, rzemieślników parających się rzemiosłem artystycznym oraz przez szlachtę i duchowieństwo.

[153] Przyczyniło się to zapewne do wykształcenie grupy rzemieślników biegłych w sprawach hydrotechnicznych. W roku 1433 Jan Strasz z Kościelnik zlecił Mikołajowi Loszkowi ze Stradomia naprawę grobli niższej sadzawki, koło wielkiej drogi z Krakowa do Wawrzeńczyc. Strasz winien zapłacić Loszkowi 36 grzywien, dać 1 miarę grochu, 1 miarę prosa, 3 miary żyta oraz 40 wozów chrustu. Loszek miał zreperować groblę sadzawki, podwyższyć na 5 łokci starą groblę, jak to jest zaznaczone na drzewie rosnącym na grobli i we wszystkich miejscach równo podwyższyć, z obu stron utwardzić; AP Kraków, CC 4 s. 905.

[154] M. Mastalerzówna, *Przedmieście Stradom w wiekach średnich* [w:] *Studia nad przedmieściami Krakowa.* Kraków 1938, s. 104.

[155] Jadwiga, królowa polska, poświadcza, że Mikołaj zwany Nogay, wikariusz katedry krakowskiej, sprzedał swój dom z placem, sadzawką i wszystkimi użytkami, leżący na podgrodziu krakowskim i kazimierskim („ratione domus Stradomiae") koło mostu mniejszego, po lewej stronie idąc w kierunku Kazimierza, mansjonarzom katedry krakowskiej za 12 grzywien. Kraków, 15 X 1398; Bibl. Czart., dok. perg. 251, vol. VIII/31.

[156] W roku 1424 z podziału dóbr ojczystych Jakubowi i Prokopowi z Iwanowic przypadł m.in. dom na Stradomiu. W 1477 przy budowie kościoła w Książnicach Wielkich pracował murarz Urban ze Stradomia. *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*. Kraków 1997, cz. III, z. 2, s. 329.

[157] 1521. Zygmunt I zatwierdza ugodę między klasztorem św. Katarzyny a Michałem i Jadwigą Bogaczami o dom na Stradomiu zwany „Piekło"; AP Kraków, Katalog AADMKr I, nr 453.

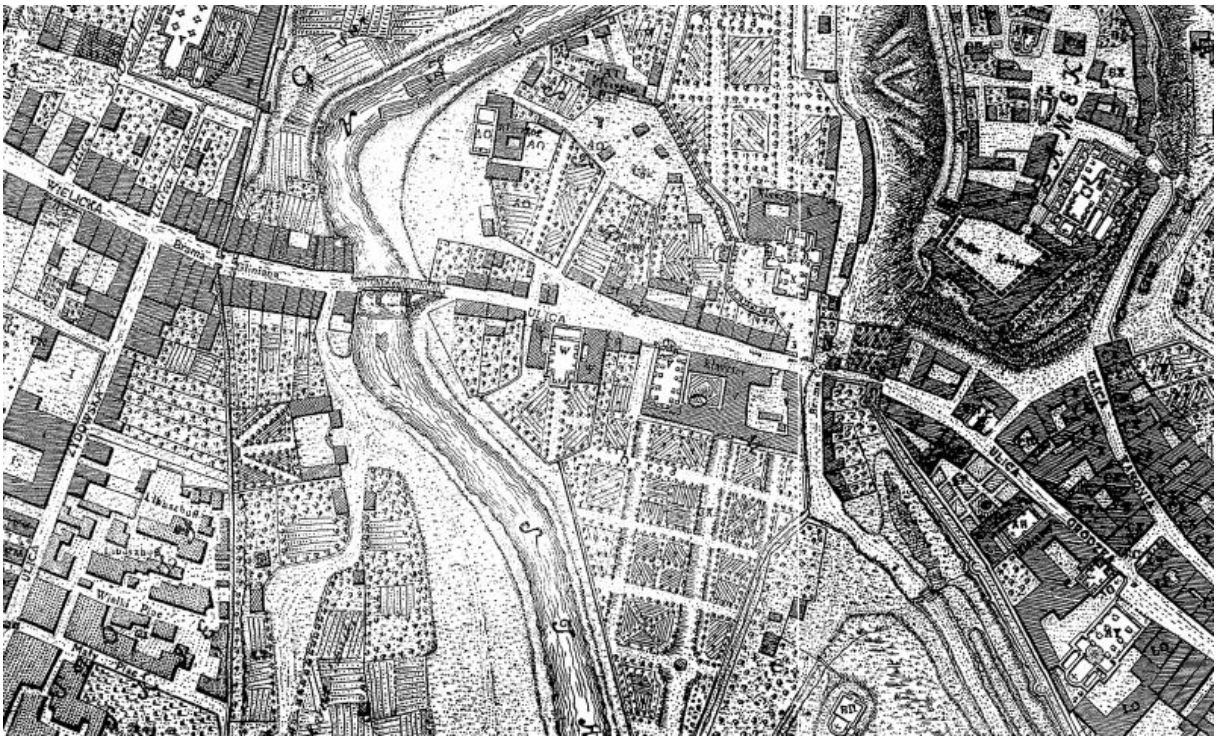

Stradom; fragment Planu Kołłątajowskiego, 1785

Pierwszą budowlą sakralną Stradomia była fundacja szpitala z **kościołem św. Jadwigi**[158] i klasztorem Kanoników Stróżów św. Grobu Jerozolimskiego (bożogrobców z Miechowa)[159]. Ufundować go miał koło 1360 r. Kazimierz Wielki (według Jana Długosza); budowę rozpoczęto jednak później. Ok. 1375 r. prace wznowiła Elżbieta Łokietkówna; ona też oddała ją bożogrobcom[160]. Najstarsza wzmianka o kościele pochodzi z 1378 r. Data ukończenia budowy kompleksu nie jest pewna. W XV wieku fundację kontynuowali władcy oraz rycerstwo[161]. W 1401 r. Jan z Tęczyna kasztelan

[158] Budynek oznaczony numerem 12/14, zajmujący niemal 1/4 wschodniej pierzei ul. Stradom, uzyskał współczesny kształt pod koniec XVIII wieku. Pierwotnie było to należące do zakonu Braci Krzyżowych Pańskiego Grobu Jerozolimskiego założenie szpitalno-klasztorne św. Jadwigi (początkowo także św. Elżbiety).

[159] W roku 1360 Kazimierz Wielki odebrał klasztorowi miechowskiemu 8 wsi, które oddał nowo fundowanemu przez siebie szpitalowi św. Jadwigi Śląskiej na Stradomiu. J. Długosz, *Liber beneficiorum* t. III, s. 30. Fundacja miała być zadośćuczynieniem - według tradycji - za monarszy rozkaz utopienia ks. Baryczki.

[160] 1375 królowa węgierska i polska Elżbieta zwraca klasztorowi miechowitów szpital Ś. Jadwigi dla chorych i ubogich, którego budowę podjął jej brat Kazimierz koło mostu między Krakowem a Kazimierzem, ustanawia prep. gnieźn. Benedykta i prep. miech. Marcina rektorami tego szpitala, i zobowiązuje ich, aby ukończyli jego budowę własnymi środkami podług zezwolenia papieża Urbana (Mp. 3, 875; DLb. 3 s. 30-1); 1377 kl. nad Wisłą pomiędzy Krakowem a Kazimierzem został nadany kl. miech. przez króla Ludwika i królową Elżbietę. Pierwszym prepozytem był brat Marcisz pleb. z Szydłowca, który mury zbudowane przez króla pokrył dachem, zbudował chór i inne zabudowania kosztem kl. miech.; wraz ze szl. matką z Sieborowic spoczywa w klasztorze (RMiech., s. 126); [1395-1424].

[161] 1420 Marcin V na prośbę Władysława Jag. poleca prep. kat. krak., aby inkorporował do kl. Ś. Jadwigi za murami Krakowa zakonu Grobu Pańskiego kościoły parafialne we wsiach: Chełm z dochodem 15 grz., Chodów z dochodem 14 grz., Uniejów z dochodem 18 grz. i Wrocieryż z dochodem 12 grz., którymi zarządzał do tej pory kl. miech. (Miech., s. 394-5; ZDK 2, 235 - reg.). 1439 sobór bazylejski potwierdza kl. Ś. Jadwigi posiadanie kościołów par. we wsiach ww. (ZDK 2, 392). 1442 sędziowie polubowni, rozsądzając spór między Janem prep. miech. a Jakubem prep. kl. Ś. Jadwigi poza Krakowem o inkorporację kościołów par . w Uniejowie, Chodowie, Chełmie i Wrocieryżu, przysądzają kl. Ś. Jadwigi te kościoły, które inkorporował do tego klasztoru zm. pap. Marcin V, wraz z ich uposażeniem. Klasztor winien z tych dochodów utrzymać tylu braci w klasztorze, aby

krakowski z asesorami orzeka, że brzeg Wisły od strony miasta zgodnie z dokumentem Kazimierza Wielkiego [z 1358 r.] należy do m. Krakowa, a nie do klasztoru i szpitala św. Jadwigi, który zabrania miastu budować tu i składać drewno, i twierdzi, że brzeg ten koło i za kościołem św. Jadwigi nadała mu królowa Elżbieta[162]. Jan z Tęczyna odrzucił także pretensje m. Kazimierza, twierdzącego, że brzeg Wisły należy do niego[163]. W roczniku miechowskim zapisano pod r. 1401, że przełożony miechowski Michał Klasztor w Krakowie przy św. Jadwidze, dobry i piękny ukończył, a także tego roku tamże w Krakowie czyli Stradomiu kupił ogród z placem i sadem za 13 grzywien i 2 inne domy za 17 grzywien dla klasztoru św. Jadwigi. Budynki klasztorne wystawiono staraniem kasztelana krakowskiego Jana z Czyżowa. Jan Długosz opisał świątynię jako budowlę z kamienia i cegły, w pobliżu Wisły i mostu "królewskiego" prowadzącego na Kazimierz. Drewniane budynki klasztoru i szpitala, stopniowo zastępowano murowanymi. Zabudowania otaczały przybudówki, domki czynszowe i kramy[164]. Drewniane zabudowania padały pastwą płomieni[165]. Utrzymanie i stałe odbudowy wyczerpywały środki finansowe, a i te co były w dyspozycji budziły wątpliwości co do sposobu wykorzystania[166].

Klasztor OO. Bernardynów został założony w roku 1453 przez św. Jana Kapistrana[167], wikariusza generalnego franciszkanów obserwantów (z reformowanej we Włoszech gałęzi zakonu braci mniejszych św. Franciszka z Asyżu), który przybył do Polski na zaproszenie Kazimierza Jagielloń-

---

mogła być odprawiana służba Boża. Prepozyt miech. może posyłać z kl. miech. do kl. Ś. Jadwigi braci wedle własnej woli, będą jednak oni podlegać prep. Ś. Jadwigi. Ma też wyłączne prawo prezentować biskupowi na wakujące plebanie godnych kandydatów spośród zakonników kl. Ś. Jadwigi, których sobie wybierze, bez przeszkód ze strony prep. Ś. Jadwigi. Ugoda ma być przestrzegana pod zakładem 1000 fl. węg. (ZDK 2, 431); 1445 sobór bazylejski, relacjonując sprawę inkorporacji kościołów par. w Chełmie, Chodowie, Uniejowie i Wrocieryżu, poleca bpowi przem. oraz archidiakonom lwowskiemu i krak., aby potwierdzili kl. Ś. Jadwigi posiadanie ww. kościołów (ZDK 2, 485).

[162] Elżbieta królowa Węgier ponowiła fundację swego brata Kazimierza W. w 1375, lecz w jej dokumencie nic nie ma o prawie szpitala Ś. Jadwigi do brzegu Wisły (DLb. 3 s. 30). W dokumentach dla m. Kazimierza z 1335 i 1340 nic nie ma o nadaniu tego brzegu Wisły (KMK 1,18 i 24).

[163] *Słownik historyczno-geograficzny Województwa Krakowskiego w średniowieczu*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora; Ossolineum 1981; cz. 1, z. 2.

[164] 1562. Zygmunt August nadaje (jako patron i kolator szpitala św. Jadwigi na Stradomiu) kramarzowi Stanisławowi Gutowskiemu dworzyszcze na gruncie tegoż szpitala i nakazuje wielkorządcy wwiązać obdarzonego w posiadanie dworzyszcza; AP Kraków, Teut. 65 s. 213-16.

[165] Kościół św. Jadwigi płonął w latach 1473, 1536 i 1556.

[166] Np. 1470-80 Michał zw. Michałko prep. miech., wiedziony współczuciem dla nędzy kl. Ś. Jadwigi, kupił dla tegoż klasztoru od Władysława Jag. za 2000 grz. własnych pieniędzy i pieniędzy kl. miech. czynsz tygodniowy (bergrecht) [w żupie boch.] 1 kopy gr. Zarządził, aby z tego czynszu prep. i bracia brali dla siebie ½ grz., a na biednych przebywających w szpitalu 3 wiard. W obawie, aby czynsz nie został utracony, ustanowił dysponentami tego czynszu Elżbietę Granowską wd. po Ottonie z Pilicy [i po Wincentym z Granowa] i ż. Władysława Jag. oraz jej s. Jana, którzy mieli dzielić czynsz między klasztor a szpital, tak jakby to przez królową a nie przez kl. czynsz był zakupiony. Po jej śmierci przejął czynsz jej s. Jan Granowski kaszt. krak., który z tego tytułu uzurpował sobie pr. ustanawiania magistry tego szpitala, co należało do prep. kl. stradomskiego (DLb. 3 s. 31, 34)

[167] Jan Kapistran przybywszy do Krakowa głosił codziennie (między sierpniem 1453 a majem 1454) płomienne kazania, które gromadziły tłumy wiernych. Tradycja wiąże je m. in. z miejscem, w którym obecnie znajduje się przybernardyńska, ozdobna studnia św. Jana Kapistrana; zob. J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich.* Kraków 1992, s.482-483. 14 maja 1454 założyciel klasztoru i zgromadzenia opuszcza Kraków i udaje się do Wrocławia K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 12.

czyka i kardynała Zbigniewa Oleśnickiego. Oleśnicki oddał jego towarzyszom na własność posiadłość na Stradomiu, która do tej pory była własnością jego brata Jana. Na ofiarowanym gruncie zbudowano w tym samym roku drewniany kościół pod wezwaniem św. Bernarda ze Sieny, wraz z klasztorem[168]. O wyglądzie kościoła bernardynów z czasów fundacji Oleśnickiego wiemy niewiele. Jeszcze mniej o jego najbliższym otoczeniu. W 1454 roku działka ofiarowana przez kardynała Oleśnickiego bernardynom została powiększona o tereny doń przylegające, wykupione specjalnie w tym celu przez króla. Najstarsze dokumenty zachowane w klasztornym archiwum dotyczą zatwierdzenia przez Kazimierza Jagiellończyka darowizny dworu Stradomskiego i gruntów Jana z Oleśnicy na rzecz Jana Kapistrana i przyszłego klasztoru oraz nadania przez króla tymże zakonnikom ogrodu i stawu[169]. W 1454 r. bogato uposażony zakon zdecydował się na rozpoczęcie, korzystając z opieki Oleśnickiego, budowy ceglanego kościoła w stylu gotyckim. Budowano go przez wiele lat. Po śmierci Oleśnickiego (1 IV 1455 r.) nadzór nad budową przejął Jan Długosz, będący wykonawcą testamentu biskupa. Pod jego okiem dokończono i zasklepiono prezbiterium. Wielki wkład, jako fundatorzy, wnieśli: Hińcza z Rogowa i mieszczanie krakowscy: Marcin Bełza i Marcin Bera. Wzniesiony kościół skierowany był prostokątnym prezbiterium na zachód, a od frontu miał wieżę z ostrosłupowym hełmem[170]. W 1467 r. roku w Krakowie utworzono siedzibę polskiej prowincji bernardyńskiej[171]. W 1473 roku pożar zniszczył zabudowania klasztorne i kościół (zapewne jeszcze nieukończony). Wypadek ten przedłużył czas budowy gotyckiej świątyni. Dopiero w 1501 roku rajca krakowski Paulbar [Paul Ber] wystawił korpus kościoła, zakrystię i refektarz. Syndyk konwentu Turzon wyreperował wkrótce potem dachy i powiększył przykościelny cmentarz. W połowie XVI wieku w otoczeniu kościoła i klasztoru (od południa – obecnie ograniczony zabudową od ulicy Koletek) pojawił się ogród klasztorny o nieregularnym kształcie zbliżonym do trapezu. Jan Boner otoczył całą posesję bernardyńską parkanem, który nie chronił przed wodami powodziowymi. W latach 1542, 1578 i 1580 wylewy Wisły uszkodził zabudowania na Stradomiu[172].

Na fali religijnego „wzmożenia" kasztelan sandomierski i administrator żup solnych w Wieliczce Hińcza z Rogowa wybudował drewniany kościół pod wezwaniem św. Agnieszki, oddając go zakonnicom reguły św. Franciszka z Asyżu. Znalazł przy tym możnych sojuszników, którzy wsparli fundację[173].

---

[168] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 7.

[169] K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 12.

[170] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 7.; J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich.* Kraków 1992, s.505.

[171] W 1488 roku polska prowincja bernardynów została podzielona na trzy kustodie: krakowską, wileńską i poznańską; K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 23.; J. Wyrozumski, *Dzieje Krakowa. Kraków do schyłku wieków średnich.* Kraków 1992, s.485.

[172] K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 33.

[173] Np. 1523 Zygmunt Stary zezwala Wisławowi Włodkowi zapisać kl. Ś. Agnieszki za murami Krakowa [Stradom] roczny czynsz 35 fl. na wsiach Sieradzice i Łękawa za 700 fl. pol., które kiedyś pożyczył od klasztoru jego br. Jan (MS 4, 4368).

Na tle rozwoju architektonicznego skromnie przedstawiały się fortyfikacje. Od 1488 r. notowano ante murale alias parkan. Następnie od początku XVI w. podwyższano bramy i wprowadzano przedbramia. Rywalizacja mieszczan kazimierskich z przed mieszczanami Stradomskimi sprawiła, że w 1505 r. król Aleksander Jagiellończyk próbował zlikwidować Stradom; zabronił budowania domostw, a mieszkańcom przedmieścia nakazał przeniesienie się na Kazimierz. Pretekstem była potrzeba unowocześnienia fortyfikacji krakowskich i kazimierskich likwidacja osady osłabiającej system obrony. Jednak stradomianie przetrwali i w roku 1523 uzyskali od Zygmunta I potwierdzenie swych praw (choć Kraków i Kazimierz były temu przeciwne)[174]. Pierwsza połowa XVI wieku była okresem sporego ruchu budowlanego i co ciekawe prym wiedli tu dworzanie oraz słudzy królewscy[175]. W 1550 roku przedmieście Stradom liczyło 47 budynków, z których 5 stanowiło własność prywatną księży lub należało do klasztoru św. Jadwigi. Z klasztorem wiązała się też fundacja szpitala dla wojskowych weteranów[176]. Spis nie uwzględniał dworków szlacheckich, które zwolnione były z obowiązku płacenia podatków na rzecz miasta[177]. W ślad za osadnictwem uaktywniło się drobne rzemiosło i handel[178].

W dniu 3 V 1556 r. katastrofalny pożar zniszczył drewniane zabudowania Stradomia i Kazimierza[179]. Morze płomieni zatrzymano dopiero na przy kościelnym cmentarzu, przy figurze Ukrzyżowania,

---

[174] M. Rożek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*. Kraków 1997, s. 393, 395.

[175] Np. 1536. Mikołaj Lutomierski wojski większy sieradzki i celnik krakowski scedował na rzecz Zofii Konarskiej cały dwór nad Wisłą pod zamkiem krakowskim, z którego ustąpili na jego rzecz Szczepan gwardian, Stanisław z Sanoka i Bernard z klasztoru bernardynów na Stradomiu; *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*. Kraków 1997, cz. II, z. 4, s. 739. 1538. Urszula żona Jana Konarskiego z Częstoszowic zastawia za 100 florenów Piotrowi Rożnowi z Bruśnika, dworzaninowi królewskiemu, swój dom na Stradomiu leżący koło klasztoru bernardynów, pomiędzy domem Kołacznickiej i Pierśnickiego; AP Kraków, TC 30 s. 754-6. 1541. Zygmunt I uwalnia dom Piotra, Włocha - sługi i szewca królowej położony na Stradomiu za brama Grodzką od wszelkich ciężarów prawa publicznego i gospodarczego; AP Kraków, Teut. 61 s. 302-3. 1546. Zygmunt I zatwierdza umowę dotyczącą dożywotniej gospody Pawła Grzywy, dworzanina królewskiego, w domu jego brata Jana Grzywy (koło klasztoru bernardyńskiego); AP Kraków, Teut. 61 s. 22-3. 1562. Zygmunt August darowuje swemu łożniczemu Stanisławowi Dowożnie dom na Stradomiu; AP Kraków, Teut. 64 s. 406-7. 1567 [1642]; Zygmunt August uwalnia dom szlachetnego Stanisława Primusa położony na Stradomiu od gospodnego i od podatków; AP Kraków, Teut. 71 s. 693-5.

[176] 1548 [1563, 1566]. Zygmunt August zatwierdza zapis Bernarda Maciejowskiego 132 zł rocznego czynszu na rzecz szpitala ubogich żołnierz u św. Jadwigi na Stradomiu; AP Kraków, RCC 88 s. 1875-82, 1883-90; ICC 90 s. 760-65. 1562. Zygmunt August nadaje (jako patron i kolator szpitala św. Jadwigi na Stradomiu) kramarzowi Stanisławowi Gutowskiemu dworzyszcze na gruncie tegoż szpitala i nakazuje wielkorządcy wwiązać obdarzonego w posiadanie dworzyszcza; AP Kraków, Teut. 65 s. 213-16.

[177] Przykładem może być decyzja Zygmunta III, który wyjął dom szlachetnego Stanisława Ługowskiego na Stradomiu spod jurysdykcji miejskiej i oddał go prawu ziemskiemu, w nagrodę za zasługi położone podczas obrony Krakowa przed wojskami arcyks. Maksymiliana. Warszawa 1 X 1590. AP Kraków, Zbiór Rusieckich, dok. perg. 237; zob też S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków1981, s. 232.

[178] 1514. Wzmiankowany opatrzny Wawrzyniec Pirzchowic, krawiec ze Stradomia; AP Kraków, TC 369 s. 78. 1562 [1563]. Zygmunt August wydaje uniwersał w sprawie cechu złotników krakowskich. Poleca władzom Krakowa, Kazimierza, Kleparza i Stradomia, by nie dopuszczały wykonywania rzemiosła złotniczego poza cechem; AP Kraków, ICC 87 s. 101. 1578. Michał Maleczkowski, wielkorządca krakowski, nadaje Ambrożemu Kuśnierzowi i jego synowi Walentemu w dożywocie budkę na Stradomiu za czynszem rocznym 2 grzywien na rzecz wielkorządztwa krakowskiego; AP Kraków, Teut. 67 s. 180-182. 1671. Michał Korybut zatwierdza akty poprzedników wydane na rzecz wszystkich rzemieślników stradomskich. AP Kraków, dok. 801.

[179]W 1556 roku Zygmunt August uwalnia miasto Kazimierz i Stradom na lat 10 od wszelkich podatków, opłat i ceł z wyjątkiem pogranicznego z powodu pożaru. AP Kraków, ICC 75 s. 365. W 1556 roku Zygmunt August uwalnia pogorzelców Stradomia i Kazimierza, także szpital i klasztory, od obowiązku dawania dziesięciny drzewa budulcowego, o czem zawiadamia wielkorządcę krakowskiego. AP Kraków, Teut. 63 s. 41-2, 351-2.

co oczywiście uznano za cud i zrządzenie Opatrzności[180]. Spłonął szpital św. Jadwigi i kościół św. Agnieszki na Stradomiu, ogień zdołał przedostać się przez Wisłę, gdzie zrujnował Kościół św. Katarzyny i św. Jakuba. W 1558 r. wzniesiono murowany kościół i klasztor. W 1561 roku, za zezwoleniem papieża Piusa II, osiadły w nim Siostry Bernardynki. Zniszczenia były okazją do regulacji działek, które chaotycznie zabudowywane zacierały swe formalno–prawne zarysy. Układ zabudowy z widocznym klasztorem bernardynów i przestrzenią wokół niego – niestety mocno uproszczony i zniekształcony - przedstawia tzw. Plan jezuicki Krakowa z lat 1595-1596[181].

W 1593 r. zakonnice reguły franciszkańskiej, zamieszkujące wcześniej na terenie Kazimierza przy ul. św. Wawrzyńca (od 1551) oraz ul. Bożego Ciała (od 1584), przeniesiono do ufundowanego wówczas klasztoru Koletek. Ufundował go Zygmunt Dembiński, wykorzystując mury przekazanego im dworu. Pozwoliło to na wprowadzenie zapisów klauzurowych, czego wcześniej nie dało się uczynić[182]. Klasztor zniszczony ok. 1655 (Szwedzi urządzili w nim stajnie), odbudowano w latach 1660 - 1680. W 1739 r. siostry zbudowały kaplicę pod wezwaniem św. Kolety. Koletki korzystały też z kaplicy św. Anny przy kościele Bernardynów - dochodziły do niej kilkudziesięciometrowym gankiem nad ulicą. W 1601 roku bernardyni rozpoczęli budowę muru, w miejscu dawnego parkanu, który miał oddzielić posesję klasztorną od publicznie dostępnego placu (od strony wschodniej)[183]. Z 1607 r. pochodzi informacja, że klasztor i szpital św. Jadwigi wraz z sąsiednimi zabudowaniami tworzyły osobną jurydykę[184].

W końcu września 1655 r. Stradom spłonął kolejny raz, podpalony podczas oblężenia Krakowa przez Szwedów na rozkaz dowódcy obrony miasta Stefana Czarnieckiego. Zakonnikom i przedmieszczanom dano jedynie czas na zabranie ruchomości. Śladem tych zdarzeń jest m.in. plan oblężenia Krakowa z 1655 roku, wykonany przez Eryka Dahlberga[185]. Po zniszczeniach w czasie "potopu" świątynie Stradomia zostały odbudowane w nowym, barokowym kształcie[186]. Doszczętnie zdewastowaną gotycką budowlę św. Jadwigi zastąpiono kościołem barokowym, wzniesionym z inicjatywy prepozyta Augustyna Wolskiego i konsekrowaną w 1674 roku. Była to budowla orientowana, jednonawowa o wymiarach 44 na 11 metrów, zakończona półkolistą absydą podpartą gotyckimi przyporami. Oprócz szpitala i przytułku działało przy kościele studium filozoficzne i teologiczne[187].

---

[180] A. Grabowski, *Starożytnicze wiadomości o Krakowie*. Kraków 1852, s. 78; K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 33.

[181] *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa z XVI-XIX w*. Warszawa-Kraków 1981, s. 31.

[182] Na mocy bulli Piusa V z 1560 próbowano reformy żeńskich wspólnot nie klauzurowych. Zobowiązywała je do przyjęcia klauzury oraz ślubów.

[183] Archiwum Prowincji Krakowskiej OO. Bernardynów sygn. I: i-34.

[184] W 1616 r. objął prepozyturę Samuel Nakielski, który doprowadził do poszerzenia kompleksu (w 1617 r. włączono do niego znajdujący się w sąsiedztwie dwór) i zbudował mury klasztorne (1627 r.). Od końca XVI w. do połowy XVII w. pojawiają się wzmianki o przykościelnej szkole, która nie miała osobnego budynku.

[185] Zob. *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa z XVI-XIX w*. Warszawa-Kraków 1981, s. 32. Plan sporządzony w 1667 przedstawia interesujący nas rejon jako całkowicie pusta przestrzeń. Zob. Zob. *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa z XVI-XIX w*. Warszawa-Kraków 1981, s. 35.

[186] Nie odbudowano natomiast stradomskiego młyna na Rudawie. Wzmianka o nim znalazła się w „Rewizyi młynów i gruntów przy Krakowie na około zdezelowanych, przez urząd grodzki krakowski w r. P. 1659 odprawiona": „Na tejże Rudawie pod Bernardynami na Stradomiu młyn bywał; teraz go i znaku urząd nie widział, wody tam żadnej nie masz i owszem tamto miejsce rumami zawalone", cyt. za: A. Grabowski, *Skarbniczka naszej archeologii*. Lipsk 1854, s. 133.

[187] Pruszcz pisał, iż odbudowano go od fundamentów; wykorzystano część murów, na co wskazuje np. gotycki charakter istniejącej do dziś półkolistej apsydy z przyporami, przypory, które mogły pochodzić

Budowa nowego kościoła OO. Bernardynów z fundacji Stanisława Witowskiego, kasztelana sandomierskiego miała miejsce w latach 1659 - 1680[188]. Król Jan Kazimierz proponował wprawdzie mnichom przeniesienie konwentu na bezpieczniejszy Wawel, ale bernardyni woleli stare miejsce. Zdecydowano jedynie o inkastelowaniu nowego kościoła, który został włączony w obwód obwarowań od południa, czego śladem jest puntone i taras przy murze od strony ul. Koletek. Nowy konwent musiał jednak, leżąc poza murami, uwzględniać potrzeby obrony na wypadek nagłego napadu. Nowy kompleks zbudowano w oparciu o zasady architektury militaris np. wysokość bryły została obniżona (przez pogrążenie kopuły w dachu) tak, by nieutrudniana prowadzenia ognia z wałów wawelskich[189]. Prace na wielką skalę przeprowadzono także w budynkach klasztoru. Introdukcja bernardynów do nowych budynków miała miejsce w 1676 roku[190]. W 1680 roku odbyła się konsekracja nowego kościoła OO. Bernardynów[191].

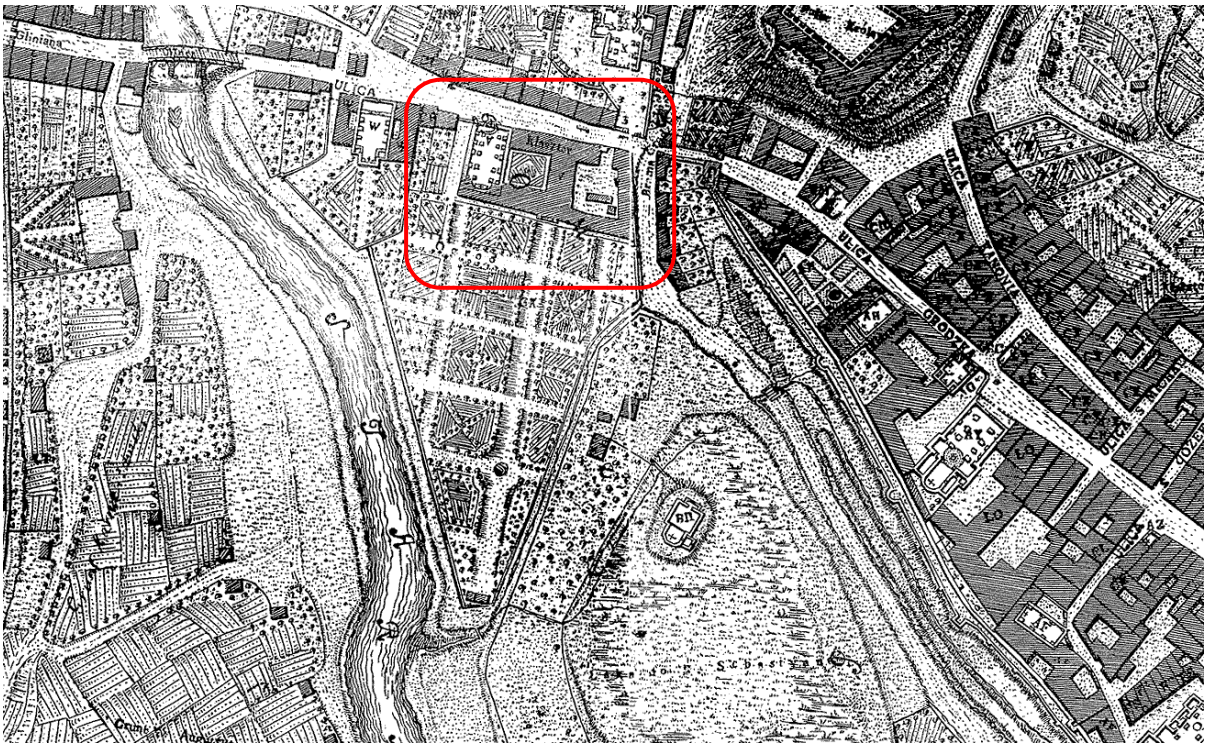

XX. Misjonarze; Plan Kołłątajowski, 1785

z wcześniejszej świątyni znajdują się także przy bocznych ścianach dawnego prezbiterium. Przylegały do niego budynki (niższe od kościoła, dwukondygnacyjne) - od południa klasztor, od północy szpital - do których dostawiono przybudówki. Do prezbiterium kościoła przylegała zakrystia. Po odbudowie (ok. 1691) kapituła krakowska założyła tu szpital (przytułek) dla ubogiej szlachty, który być może połączono z istniejącym już wcześniej prowadzonym przez bożogrobców szpitalem dla mężczyzn lub w ogóle go zastąpił (istnienie przytułku jest poświadczone w 1762 r.). Według Piotra Pruszcza kościół miał pełnić też funkcje parafialne (co jednak mało prawdopodobne).

[188] L. Sikora, *Szwedzi i Siedmiogrodzianie w Krakowie 1655 - 1657.* Kraków 1908, s. 19.

[189] K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 63.

[190] Archiwum Prowincji Krakowskiej OO. Bernardynów sygn. I: i-34.

[191] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 21.

Z dymem poszedł klasztor i kościół Bernardynek. Na jego miejscu stanął nowy barokowy, orientowany, wzniesiony w latach 1660 – 1680, sklepiony kolebkowo z lunetami, z zachowaną geometryczną dekoracją stiukową. W pracach wykorzystano zachowane gotyckie mury. W trakcie prac (1670) Stradom zalała kolejna powódź, upamiętniona tablicą na południowej ścianie kościoła św. Agnieszki, ok. 80 cm nad gruntem[192].

Wiek XVIII to okres wielkich zmian. Znaczenie Kazimierza i Stradomia zmalało, a ich administracyjna odrębność stała się niemal fikcją. Nie osłabiło to kościelnego ruchu budowlanego na przedmieściu. W latach 1728 – 1732 przy kościele OO. Bernardynów powstała kaplica SS. Bernardynek, zwanych popularnie koletkami. Zakonnice dochodziły do niej ze swego małego klasztoru po drewnianym ganku (wzniesionym na murowanych arkadach), długim na ponad 80 metrów, biegnącym ponad dzisiejszą ulicą Koletek. W roku 1788 zakonnice przeniesiono do Krakowa, a ich opustoszały budynek przejęło w 1852 roku Towarzystwo Dobroczynności[193]. W 1734 roku uporządkowano placyk (od strony wschodniej) przed kościołem bernardyńskim, który kiedyś był cmentarzem kustodialnym. Wokół niego umieszczono rzeźbione stacje Męki Pańskiej. Do pierwotnego wyposażenia należy kamienna figura NMP Niepokalanie Poczętej[194]. Cmentarz kościelny rozszerzono ku wschodowi, co było możliwe dzięki włączeniu doń parceli mieszczańskich (dawniej szlacheckich). Od strony Stradomia wzniesiono mur[195].

Po przeciwnej stronie traktu pojawiło się nowe zgromadzenie Księży Misjonarzy św. Wincentego à Paulo[196]. Sprowadził je do Krakowa biskup Jan Małachowski w 1682 roku, by powierzyć mu zarząd Seminarium Zamkowego mieszczącego się na Wawelu[197]. Misjonarze kupili ziemię na przedmieściu Stradom oraz domy: podczaszego koronnego Franciszka Jordana, kasztelana sanockiego Jerzego Mniszcha, oraz kanclerza wielkiego koronnego Jana Wielopolskiego. Dodatkowo swoją kamienicę przekazała (ok.1687) mieszczka Jadwiga Zaurowa. Zakupione tereny zamykały się w granicach:

- Od południa – Stradom i trakt krakowsko-kazimierski,
- Od południowego zachodu – fosa i mury miejskie Krakowa.

---

[192] Tablica ta, jak podaje K. Skarżyńska, jest najstarszą z zachowanych tablic powodziowych w Krakowie. Powódź w roku 1671 została utrwalona na filarze kamiennym na rogu muru ogrodowego przy kościele św. Agnieszki. Oznaczono na nim także poziomy innych powodzi, a w szczególności w 1736, 1813, 1826. Filar ten został zniszczony przy budowie muru klasztoru Koletek (Domu dla Starców Towarzystwa Dobroczynności).

[193] S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków 1981, s. 226.; M. Rożek, *Przewodnik po zabytkach i kulturze Krakowa*. Kraków 1997, s. 406.

[194] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 21.

[195] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 8.

[196] Zgromadzenie Księży Misjonarzy Świętego Wincentego ŕ Paulo (misjonarze, wincencjanie, lazaryści; Congregatio Missionis, CM): zakon męski założony w 1625 w Paryżu przez św. Wincentego ŕ Paulo, zatwierdzony w 1632 przez Stolicę Apostolską; działalność misyjna, edukacyjna, prowadzenie szkół parafialnych, seminariów duchownych, indywidualna kontemplacja; w Polsce od 1651 za sprawą królowej Marii Ludwiki; do końca XVIII w. założył 35 domów i objął prowadzenie większości seminariów diecezjalnych (19); czas zaborów przetrwał jedynie dom w Krakowie na Stradomiu; również po II wojnie światowej misjonarze-lazaryści podjęli się prowadzenia niektórych seminariów diecezjalnych (Gorzów Wielkopolski, Gdańsk); żeńską gałąź zgromadzenia tworzą siostry miłosierdzia, zwane szarytkami.

[197] Seminarium przetrwało do roku 1802, kiedy władze austriackie zdecydowały o jego zburzeniu i budowie w tym samym miejscu gmachu szpitala dla rekonwalescentów. Seminarium i późniejszy szpital mieściły się tuż przy baszcie złodziejskiej

- Od północnego zachodu – Łąka św. Sebastiana,
- Od wschodu – posiadłości szpitala bożogrobców i nurt tzw. Starej Wisły.

W 1693 r. wmurowano kamień węgielny pod nową świątynię. Brak funduszy sprawił, że rzeczywiste działania podjęto dopiero w 1719 r., realizując późno barokowy kościół pw. Nawrócenia św. Pawła, według projektu Kacpra Bażanki[198]. Kościół stanął w miejscu dawnej kamienicy Wojciecha Olkuskiego. Prace prowadzono do 1728 roku, a świątynię konsekrowano w 1732 roku.

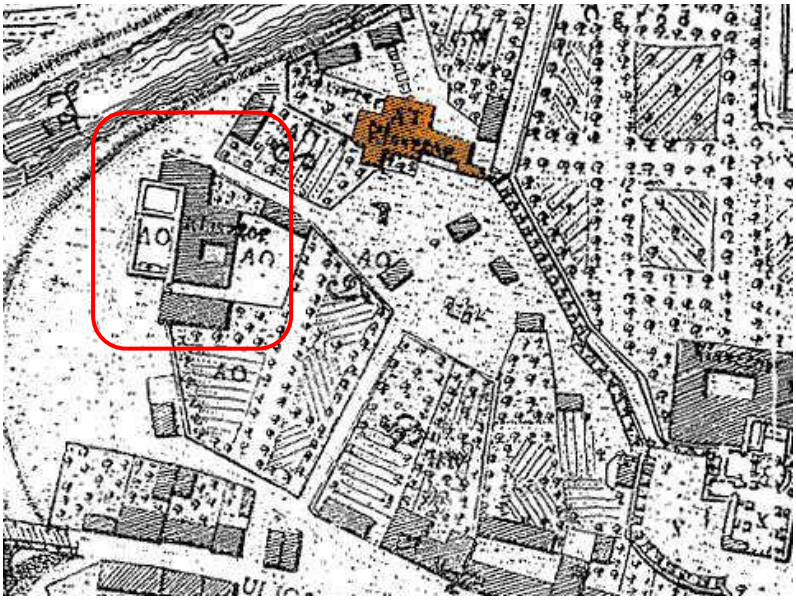

Klasztor Bernardynek(św. Agnieszki); Plan Kołłątajowski, 1785

Zabudowania domu Księży Misjonarzy powstały głównie w 1. połowie XVIII w. Po lewej stronie kościoła znajdują się budynki klasztorne. Równolegle z budową zakładano ogrody. Najmniejszy jest wirydarz, mieszczący się wewnątrz zabudowań klasztornych i otoczony krużgankiem. Ogród główny, liczący ok. trzy hektary rozciąga się po północnej i wschodniej stronie zabudowań, aż do ul. św. Sebastiana. Wejście prowadzi przez bramę na początku ul. św. Gertrudy. Założono go prawdopodobnie już pod koniec XVII w. w widłach płynącej tu wówczas Starej Wisły i Rudawy, a w 1701 r. otoczono barokowym murem. Do końca XVIII w. był podzielony na osiemnaście kwater obsadzonych drzewami i strzyżonymi szpalerami. Układ osiowy nawiązywał do rozwiązań francuskich. Ogród zaniedbano w XIX w., lecz został odnowiony pod koniec tegoż wieku: utworzono wówczas część parkową i ustawiono figurę Matki Bożej. W latach 1862 – 1863 odnowiono kościół[199].

[198] Murowany z cegły z użyciem ciosu do okładziny fasady, tynkowany. Budowla jest orientowana, założona na planie wydłużonego prostokąta, jednonawowa, bez transeptu, z węższym, krótkim prezbiterium zakończonym apsydą na rzucie połowy elipsy. Korpus trójprzęsłowy, z nawą o zaokrąglonych narożnikach i trzema parami prostokątnych kaplic zakończonych półeliptycznie z ołtarzami zawierającymi obrazy świętych. Nad kaplicami na piętrze znajdują się empory. Kaplice i empory otwarte do nawy prostokątnymi przejściami i otworami komunikują się ze sobą oraz z przedsionkami przy prezbiterium arkadowymi przejściami. Wnętrze kościoła jest wzorowane na rzymskich budowlach F. Borrominiego, m.in. kaplicy Re Magi (Trzech Króli) w Palazzo di Propaganda Fide; rozwiązanie fasady nawiązuje do kościoła San Andrea al Ouirinale autorstwa G. Berniniego. Fasada, poprzedzona schodami o pięciu kamiennych stopniach, pięciopolowa, ze znacznie wyższą częścią środkową odpowiadającą nawie i nieco cofniętymi, dwupolowymi częściami bocznymi.

[199] M.in. polichromia wykonana wedle projektu Izydora Jabłońskiego. Przy jej realizacji z mistrzem współdziałali: Stanisław Bryniowski, Franciszek Kiciński, Aleksander Kotsis, Antoni Kozakiewicz i Franciszek Streit.

Po wojnie władze zabrały duchownym część ogrodów. Zbudowano tam przedszkole i schron przeciwlotniczy[200]. W latach 60. XX stulecia i w 2015 prowadzono kolejne prace restauracyjne. Do lat 80. XX w. istniał także trzeci ogród, po południowej stronie kościoła, nazywany „ogrodem za domem"; na jego miejscu wzniesiono budynek biblioteki[201]. Obecny jego wygląd to efekt przeprowadzonych w latach 80. XX w. prac rewaloryzacyjnych, nagrodzonych w 1988 złotym medalem Ministerstwa Kultury i Sztuki.

„Plan miasta Krakowa w obrębie okopów" opracował w 1836 r. Teofil Żebrawski

W 1788 r. zlikwidowany został przez prymasa Michała Poniatowskiego[202] klasztor Koletek. Część sióstr przeniosła się wówczas do klasztoru bernardynek klauzurowych przy kościele św. Józefa w Krakowie. Po sprzedaży obiektu w 1823 r. ostatnie siostry trafiły ostatecznie do klasztoru Bernardynek. Podobnie jak zakonnice z klasztoru św. Agnieszki. Po kasacie klasztoru, budynki wraz z kościołem sprzedano[203].

Po objęciu rządów w Krakowie przez Austriaków kościół, klasztor i szpital zostały zamknięte. Bożogrobców przeniesiono do zabudowań pojezuickich przy kościele św. Barbary w Krakowie

[200] O schronie tym mówiono że był jednym z największych w Polsce; pojawiały się sensacyjne relacje sugerujące że był to schron mogący pomieścić tysiące osób na 6 podziemnych kondygnacjach. Miały tam się znajdować urządzenia do oczyszczania powietrza, uzdatniania wody, agregaty prądotwórcze itp.

[201] Zbiory biblioteczne zaczęto gromadzić wraz z przybyciem misjonarzy do Krakowa w roku 1686. Biblioteka ostatecznie ukształtowała się wraz erygowaniem w roku 1732 przez bpa Konstantego Szaniewskiego seminarium diecezjalnego, powierzonego misjonarzom. Z czasem biblioteka wzbogaciła się o nowe zbiory po scaleniu księgozbiorów domów Zgromadzenia: z Krakowa (po likwidacji seminarium zamkowego w roku 1800), z Warszawy przy kościele św. Krzyża (po kasacie w 1864 r.) oraz domów lwowskich (po II wojnie światowej). Osobny księgozbiór stanowią woluminy z biblioteki kleparskiej z Krakowa.

[202] Poniatowski Michał Jerzy (1736-94): książę, biskup płocki od 1773, administrator apostolski diecezji krakowskiej, arcybiskup metropolita gnieźnieński od 1784, prymas Polski; brat Stanisława Augusta; wspierał działalność charytatywną i oświatową; jako prezes KEN wykazał się energią i talentem organizacyjnym oraz przyczynił się do poważnej reformy szkolnictwa; zwolennik orientacji rosyjskiej, był przeciwny działaniom Sejmu Czteroletniego, a insurekcję kościuszkowską uważał za klęskę.

[203] W 1801 kościół przekształcono w magazyn. W początkach XX wieku budynek mieścił skład złomu. W 1906 Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa wykupiło go z rąk prywatnych.

(gdzie w XIX w. zgromadzenie wygasło), a szpital miano połączyć ze szpitalem św. Leonarda[204]. W latach 1797 – 1799 zrealizowano na Stradomiu sporządzony w Wiedniu projekt przebudowy założenia na Główny Dom Celny (West-galizisches Hauptzolladministrations Gebaude)[205].

W 1813 roku gwałtowna powódź zniszczyła przedmieście. Ogrody bernardyńskie znalazły się co najmniej 1 metr podwodą[206]. Prace naprawcze i porządkowe wpisały się w okres boomu budowlanego na Stradomiu, którego początki datują się na lata 30. XIX wieku. O ile stulecia wcześniejsze biegły w rytmie rozszerzania posiadłości konwentu, o tyle w wieku XIX jesteśmy świadkami procesu odwrotnego. Rozbudowujące się miasto coraz częściej zerkało na duchowne parcele przy drodze łączącej Kraków z Kazimierzem. Od około 1825 roku rozpoczął się trwający około 100 lat, proces odrywania kolejnych fragmentów ogrodów. Obrzeża bernardyńskich ogrodów zamieniono w parcele budowlane i obcięto od strony ulicy Stradom, ul. Koletek i ul. Smoczej[207]. W latach 1823 – 1832 budynek klasztoru Koletek gruntownie wyremontowano i przebudowano z przeznaczeniem na dom mieszkalny. Ok. 1854 r. budynek klasztoru adaptowano na potrzeby Krakowskiego Towarzystwa Dobroczynności (to z kolei przeniosło się potem do zbudowanego w latach 80. XIX w. w pobliżu nowego budynku, przy ul. Koletek 12). Przedmieście Stradom zostało włączone w miejską strukturę zmodernizowanego Krakowa. W latach 40. XIX wieku przebudowano ulicę Stradom, nadając jej nowy wygląd i nieco regulując bieg. Wybudowano wiele domów, przeważnie dwupiętrowych,

o całkowicie miejskim charakterze. W 1843 powstał projekt "upiększenia" Stradomia autorstwa Pawła Florkiewicza, postulujący m.in. przebicie ulicy Kopernika (dzisiejsza ul. Koletek)[208].

Gdy komora celna po włączeniu Rzeczypospolitej Krakowskiej do Austrii (1846 r.) przestała być potrzebna, w budynku dawnego szpitala umieszczono pocztę. Kiedy Austriacy przystąpili do tworzenia garnizonu krakowskiego, gmach adaptowano na K. u. K. General Kommando[209]. Władze austriackie podjęły też próbę (1848) zamienienia w koszary wojskowe klasztoru bernardyńskiego, jednak do realizacji projektu nie doszło[210].

---

[204] Zespół rysunków pochodzi ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie – teka Stradom 12/14 (inwentaryzacja 1798 i projekt adaptacji na Komorę Celną 1798-99 z przekształceniami 1802-14.

[205] Przebudowa polegała na scaleniu szpitala, zachodniej części kościoła i południowo-zachodniego skrzydła klasztoru w jeden monumentalny, czterokondygnacyjny gmach o trójtraktowym rzucie, z wyprowadzoną w kierunku wschodnim częścią dawnego kościoła, zamienionego wówczas na magazyn Komory Celnej. Budynek otrzymał jednolitą, wieloosiową elewację frontową z pięcioosiowym ryzalitem środkowym, zwieńczonym trójkątnym przyczółkiem, utrzymaną w surowych i oszczędnych formach klasycyzmu józefińskiego. Pozostałe na działce budynki (w tym część dawnego klasztoru) wyburzono. W tylnej partii posesji wzniesiono stajnie i wozownie, za nimi urządzono ogród.

[206] S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków1981, s. 261-262. Uszkodzone przez wodę wschodnie skrzydło budynku klasztornego wyburzono w latach 1822-1839

[207] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. XXIV.

[208] S. Świszczowski, *Miasto Kazimierz pod Krakowem.* Kraków1981, s. 268.

[209] Po odzyskaniu niepodległości budynki zajęte były przez dowództwo krakowskiego okręgu wojskowego. Po II wojnie światowej gmach stał się własnością miejską i został przekształcony w kamienicę czynszową; urządzono w nim mieszkania; trwa adaptacja na hotel.

[210] K. Kantak, J. Szablowski, J. Żarnecki, *Kościół i klasztor OO. Bernardynów w Krakowie.* Kraków 1938 [Biblioteka Krakowska nr 96] s. 64.

Wręcz przeciwnie, w 2 połowie stulecia podjęto szereg prac renowacyjnych i budowlanych. Druga fala wyprzedaży rozpoczęła się około roku 1883, a wstępem do niej były liczne procesy z właścicielami działek przylegających do parcel kościelnych[211]. Największe straty "terytorialne" bernardyni ponieśli podczas poszerzania ul. Koletek (wówczas Kopernika) w roku 1888[212]. Strat nie rekompensował piękniejszy wygląd ul. Bernardyńskiej, która przed 1872 rokiem zyskała alejowe wykończenie[213]. W 1935 uporządkowano plac przed kościołem i wzniesiono, według planów Karola Tchórzewskiego, balustradę od ulicy Bernardyńskiej[214]. W latach 1967 – 1969 przeprowadzono pod kierunkiem Wacława Taranczewskiego odnowienie wnętrza kościoła[215]. W latach 70. Pojawił się pomysł zbudowania na terenie ogrodów przedszkola, na wzór ogrodów Misjonarzy, ale został zablokowany.

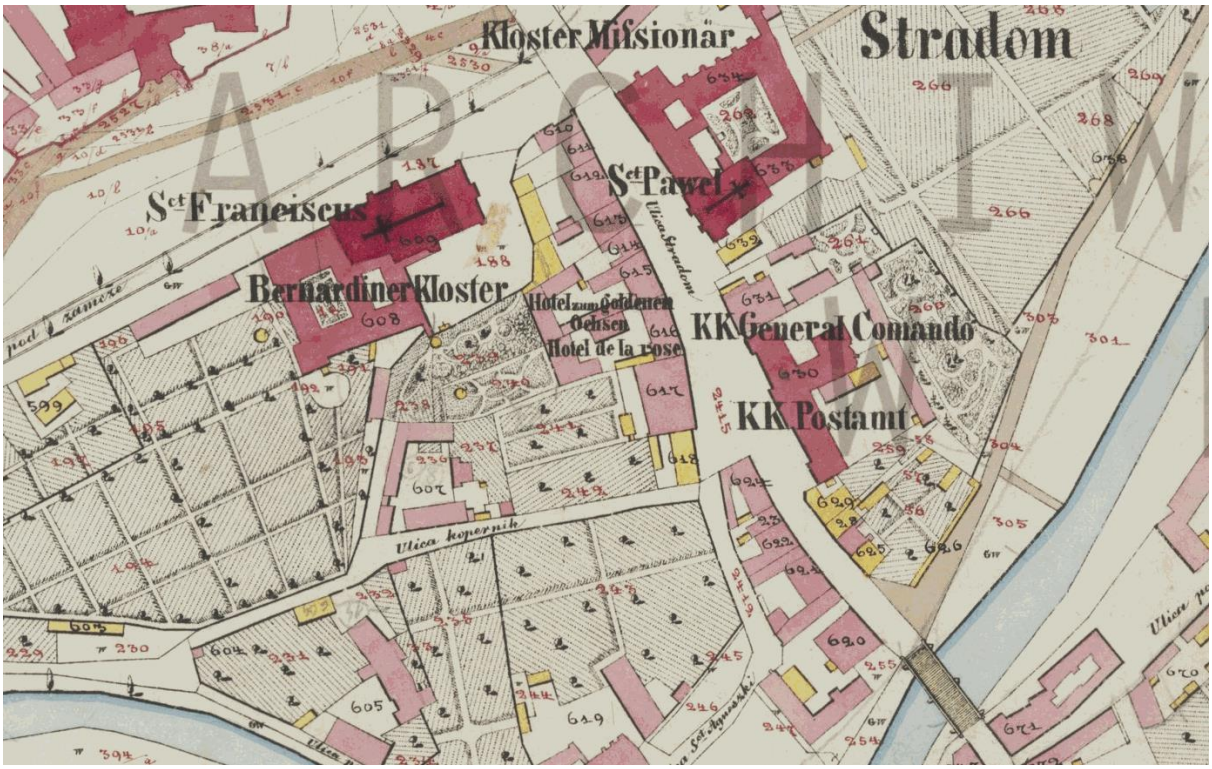

Stradom i gmach C.K urzędów – fragment planu katastralnego, 1848

[211] Archiwum Prowincji Krakowskiej OO. Bernardynów; rkps I j-1, passim.

[212] Archiwum Prowincji Krakowskiej OO. Bernardynów; rkps I j-1, passim (mapka zmian w aktach).

[213] Zob. plan Krakowa wydany przez J. M. Himmelblaua i M. Salba. *Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa z XVI-XIX w*. Warszawa-Kraków 1981, s. 191.

[214] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 21.

[215] *Katalog zabytków sztuki w Polsce.* T. IV *Miasto Kraków;* cz. IV. *Kazimierz i Stradom - kościoły i klasztory 1*, pod red. I. Rejduch-Samkowej i J. Samka. Warszawa 1987, s. 8.

Łąka św. Sebastiana

Łąka św. Sebastiana nazwa zapomniana, wyłączona z powszechnego obiegu. Szkoda, bo ma duży potencjał historyczny. Administracyjnie teren ten wchodził w obszar Brzegu Miejskiego (przed Nową Bramą[216]) - przedmieścia, później jurydyki miejskiej. Obszar opracowania leży na terenie zwanym w przeszłości Brzeg Miejski (Brzeg przed Nową Bramą)[217]. Historycznie zawierał się on między brzegiem nieistniejącego obecnie koryta Starej Wisły (ul. J. Dietla), Stradomiem, fosą i murami miasta, przedmieściem Przed Bramą św. Mikołaja, Blachem (dziś Blichem) i dawnym ujściem Prądnika. Jego mieszkańcy przynależeli do parafii św. Mikołaja.

Plan sytuacyjny Krakowa i okolic, ok. 1670

Najstarsza wzmianka o tym obszarze pochodzi z roku 1257. Bolesław Wstydliwy nadał wówczas miastu Kraków pod pola i pastwiska wieś Rybitwy z wszystkimi przyległościami, z wyjątkiem jezior [starorzeczy], z całym terytorium między miastem a rzeką Prądnik od wsi Rybitwy do wsi Krowodrza, oraz użytek Wisły z obu brzegami od granicy Zwierzyńca do granicy [dóbr] klasztoru cystersów w Mogile. Obszerniejsze informacje przynosi dokument Leszka Czarnego z 1286, w którym

[216]1257 ripa Vysle fluui, 1358 littus Wysle, 1401 littus fluminis Wysla, in littore seu rippa fluui Vysle, 1403 ante Nouam Valuam, 1420 vor deme Neuwethore am Ubir[1] der Weyssil, 1429 vor dem Newenthore, 1435 vor dem Newen Thor, 1437 vor dem Newenthore an dem Ubir der Weyssil, 1535 extra Novam Portam in ripa Istula, 1542 retro Valvam Nouam, ante Portam Nouam; SHGZK, I, s. 228.

[217] 1257 ripa Vysle fluui, 1358 littus Wyśle, 1401 littus fluminis Wyślą, in littore seu rippa fluui Vysle, 1403 ante Nouam Valuam, 1420 vor deme Neuwethore am Ubir[1] der Weyssil, 1429 vor dem Newenthore, 1435 vor dem Newen Thor, 1437 vor dem Newenthore an dem Ubir der Weyssil, 1535 extra Novam Portam in ripa Istula, 1542 retro Valvam Nouam, ante Portam Nouam. *Słownik historyczno-geograficzny Województwa Krakowskiego w średniowieczu*, oprac. Z. ·Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora; Ossolineum 1981; cz. 1, z. 2.

książę zezwala dominikanom krakowskim przeprowadzić wodę z Rudawy poprzez Krowodrzę [i przez terytorium Brzegu] do ich klasztoru w Krakowie. W 1358 r. Kazimierz Wielki, ponawiając i potwierdzając przywileje m. Krakowa, wymienia wśród własności miasta, znajdujące się w obrębie granic od dawna oznaczonych, m.in. brzeg Wisły od strony miasta w kierunku Kazimierza.

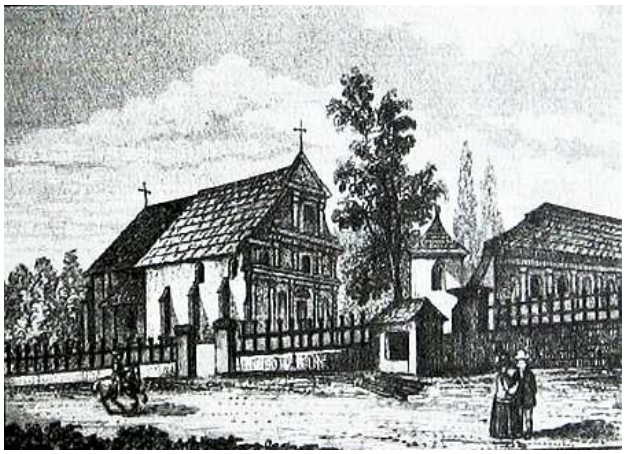

Kościół św. Mikołaja na Wesołej; 1855

W 1392 rada miasta Krakowa wydała 4 grzywny na 62 pale dla umocnienia brzegu Wisły za kościołem św. Mikołaja. W 1397 r. taż rada wydała 6 grzywien i 12 groszy na nową drogę przed Nową Bramą. W roku 1401 Władysław Jagiełło zezwolił Krakowowi przeprowadzić nową przekopę od Bramy św. Mikołaja do Bramy Grodzkiej i założyć sadzawki[218]. W tym celu przyłączył do miasta równinę zw. Błonie, ciągnącą się od tejże przekopy do brzegu Wisły (z wyjątkiem ogrodów, sadów i sadzawek królewskich i innych, znajdujących się na tym Błoniu)[219].

Do XVIII w. włącznie obszar „trójmiasta" nie uległ już zmianie. Między Brzegiem a przedmieściem Przed Bramą św. Mikołaja na odnodze stał duży młyn - Gerlacha, zw. później Kutlowskim. W źródłach zawsze był określany jako położony przed Bramą św. Mikołaja. Pole Wiślane Jezioro to pozostałość jednego ze starorzeczy Starej Wisły, identyczne zapewne ze wspomnianym w 1401 r. Błoniem. Opis jego granic z 1420 odpowiada granicy przyszłego stawu Lejpniger.

Dokument z 1420 wymienia pole Wiślane Jezioro, rzekę Rudawę[220], drogę, mały most, rzekę Wisłę, staw [Lejpniger]. Obszar ten rada sprzedała z prawem odkupu Niklasowi Wierzynkowi wraz z czynszem. W tym samym roku rajcy krakowscy dali w dożywocie Niklosowi Leypnigerowi i Hanuszowi, synowi jego brata Pawła, pole zw. Wiślane Jezioro (Felt Weysser zee), położone przed Nową Bramą za cieślarnią miejską[221]. Rozciąga się ono od Rudawy, płynącej w dół do Bramy Grodzkiej, i od tej cieślami do drogi idącej do pieca wapiennego i stąd obok tej drogi do małego mostu, którym się idzie od Rudawy do brzegu Wisły, i od tego mostu do Rudawy w kierunku Bramy Grodzkiej. Mieli oni tu - dla obronności miasta i swego pożytku - założyć staw, do którego mogą doprowadzić wodę z fosy miejskiej, ale bez szkody dla niej. Po ich śmierci staw ten miał wrócić do miasta. Z czasem cały teren został przez miasto sprzedany lub wydzierżawiony[222].

---

[218] Przekop powstał w latach 1402-1403 i został sfinansowany przez Radę.

[219] *Słownik historyczno-geograficzny Województwa Krakowskiego w średniowieczu*, oprac. Z. Leszczyńska-Skrętowa, F. Sikora; Ossolineum 1981; cz. 1, z. 2.

[220] Rudawa tutaj to sztuczna odnoga tej rzeki, zapewne przeprowadzona w XIII-XIV w. albo po 1286 (przywilej dla dominikanów — KK 1, 86), albo przed 1327 w związku z budową młyna Gerlacha (Mp. 1, 174).

[221] Rozciąga się ono od Rudawy, płynącej w dół do Bramy Grodzkiej, i od tej cieślami do drogi idącej do pieca wapiennego i stąd obok tej drogi do małego mostu, którym się idzie od Rudawy do brzegu Wisły, i od tego mostu do Rudawy w kierunku Bramy Grodzkiej.

[222] Znajdowały się tam także przedmiejskie domostwa (siedliska): Stanisława Zachwieji [koło Kutlofu naprzeciw stajni miejskiej], cieśli Błażeja [naprzeciw tejże stajni], Wojciecha Szyszki [na brzegu koło Kutlofu], trzech kowali: Piotra Sirackiego, Jana Golumba, Macieja Sczirby [siedliska tych kowali były na wale odnogi Rudawy], murarza Mik. Skrzypka czyli Prosiątka, cieśli Jana [nad Rudawą koło stajni], Zofii Tatkowej, Macieja Gawła,

Tereny na północ od Stradomia; tzw. plan saski, 1733/1734

Wyraźnie gospodarczy charakter posiadała osada wyrosła w ciągu XV stulecia przed Nową Bramą na nabrzeżu Starej Wisły (w miejscu dzisiejszej ul. Wielopole[223]). W 1469 r. rajcy zezwolili cechowi szewców zbudować nową garbarnię na gruncie miejskim przed Bramą Nową, między kościołem św. Gertrudy a stajnią miejską w kącie nad Rudawą i posiadać wieczyście za czynsz w wysokości l kopy zł. Samo miasto (1517) posiadało na tym terenie 8 pieców wapiennych przed Nową Bramą oraz pobierało 30 gr czynszu z ogrodu Pankracego Guttethera. W XVI w. na terenie Brzegu Miejskiego działały liczne zakłady rzemieślnicze (szlifiernia, tartaki). W 1539 r. Zygmunt I dał przywilej dla wielkiej piły, poruszanej siłą wody, w cieślarni miejskiej. W latach 1542 – 58 księga dochodów miasta Krakowa wymienia za Bramą Nową obiekty stanowiące własność miejską: topnię łoju, dom farbiarza [na wale z dala od Bramy], cieślarnię z wielką piłą do tarcia drzewa, dawną szlifiernię, którą posiadał Walenty Golumbek, gospodę czyli stajnię miejską prowadzoną przez Wieczorka, topnię wosku Macieja Schratella. W 1563 r. Zygmunt August zezwolił m. Kraków przenieść skład soli za miasto przed Nową Bramę w sąsiedztwo stajni miejskiej. W sąsiedztwie, u ujścia rzeki Prądnik do Starej Wisły (w miejscu obecnej ulicy Blich) powstała po 1458 r. wyspecjalizowana osada gospodarcza zwana blechem, skupiająca ludzi zajmujących się bieleniem płótna. Z jego terenem stykał się bezpośrednio obszar dawnej wsi Grzegórzki[224], położonej za kościołem św. Mikołaja, na wschód od koryta Starej Wisły. Pierwotnie była własnością szlachecką. Najstarsza wzmianka o tym obszarze to dokument z 1388 r., w którym Piotr i Jan synowie zmarłego Jana Borka stolnika sandomierskiego sprzedają miastu Krakowowi wieś Grzegórzki i młyn za kościołem św. Mikołaja (z jednym brzegiem Wisły, bez dziesięciny pieniężnej i powinności wobec króla i na wyprawy wojenne).

Jana Gayszlera, Andrzeja Przybytki, farbiarza Jerzego Harttfeldera, cieśli Marcina Jasywaka. ślusarza-klucznika Jakuba Fogla, Jakuba Skawinki, Marcina i Katarzyny Przygodów, oraz ogrody dzierżawione przez Piotra Tanigela, Mikołaja Stano, Stanisława Guttetera.

[223] Ogrody Stan. Guttetera, położone blisko Starej Wisły, są identyfikowane z późniejszym Wielopolem, własnością Wielopolskich i następnie Librowskich (Studia nad przedmieściami Krakowa, Kr. 1938, s. 169). Poza murami Krakowa było jeszcze inne Wielopole (obecnie otoczenie placu gen. W. Sikorskiego).

[224] W latach 1388-1389 zwana Grzegorszkowicze, Grzegorkowicz, Grzegorzowicze, 1392 Gregorsdorf, Grzegorzowice, 1393 Gregirsdorf, 1394 Gregorzovicze, 1415 Grzegorzeuicze, 1424 Grzegorzkowa Wyesz, villa Grzegorzkowa, 1446 Gregorzdorf, 1451 Grzegorszouicze, 1464 Grzegorszowa, 1465 Grzegorsdorf, 1469 Gregorsowicze, 1470-80 Grzegorzkowa, 1472 Gregerszdorff, 1489 Grzegorsowicz, Grzegoskowa Wiesi, Grzegorskowa Wola, 1493 Grzegorzoszka Wola, 1494 Grzegorzowska Wola, 1496 Grzegorzowka Wola, 1500 Vola Gregorij, 1501 Wola Grzegorzkowa, 1521 Grzegorzki, 1564 Wolicza Grzegorzowska.

Cieki wodne na analizowanym obszarze (stan z połowy XVII w.), XIX w.

Zabudowania Brzegu wznosiły się po obu stronach ulic zwanych później ul. Polną, a następnie św. Gertrudy (ul. L. Waryńskiego i Planty), Starowiślną (Obrońców Stalingradu), Wielopole i Librowszczyzna. Zabudowa Brzegu Miejskiego była nie trwała, ze względu na powracające wylewy Wisły i pożary. Wszystkie przedmieścia od strony wschodniej zostają spalone w 1655 r. (oblężenie szwedzkie) i 1702r. (kolejny raz wojska szwedzkie palą przedmieścia od strony wschodniej[225]). Przy wylocie ul. św. Sebastiana ustawiono (w 1821) późno barokową tzw. Latarnię Umarłych, stojącą wcześniej przed szpitalem epidemicznym na pobliskiej Łące św. Sebastiana[226]. Związany był z kościołem pod wezwaniem św. Fabiana i św. Sebastiana, powstałym z inicjatywy rajców krakowskich po 1528 r.[227] Kościółek, początkowo mały i drewniany, zbudowano na wzniesieniu, wśród mokradeł, w ogrodzie na południowym brzegu otoczonego ziemnym wałem stawu Lejpniger (nadanym szpitalowi jako uposażenie), zasilanym wodą z odnogi Rudawy. Według A. Grabowskiego miał tu odbywać się coroczny odpust ("drugi Emaus") w pierwszą niedzielę po Wielkanocy.

Po wybudowaniu szpitala i kościółka św. Sebastiana zwany Stawem św. Sebastiana. Po stawie pozostała od połowy XVII w. Łąka św. Sebastiana z resztkami stawu istniejąca jeszcze ok. 1865 r. (na miejscu stawu są ulice J. Sarego, św. Sebastiana i W. Bogusławskiego).

[225] Czekalski T., *Szkice z dziejów Dąbia*, Kraków 1993, s. 8.

[226] W pobliżu skrzyżowania ul. św. Sebastiana z ul. Bogusławskiego, być może na terenie posesji przy ul. św. Sebastiana 10.

[227] Powstanie szpitala było bezpośrednio związane z rozpowszechnianiem się kiły, zwanej chorobą francuską - potwierdza to przywilej Zygmunta Starego z 1531 r.

Szpital przeznaczony był dla chorych wenerycznie oraz ofiar innych chorób zakaźnych. W 1623 r. wygnano tu z miasta włóczęgów i żebraków. Kościół spłonął w końcu września 1655r podczas obrony Krakowa przed Szwedami. Odbudowano go przed 1677 r. (nadal pozostał drewniany). Był wówczas niewielkim budynkiem jednonawowym, ze zwężonym prezbiterium, zakończonym wielobocznie. Otoczony był wieńcem drzew na wzgórzu. Szpital znajdował się na sąsiednim wzniesieniu, do kościoła prowadził most. Podczas wylewów powodziowych wzniesienie stawało się wyspą. Dziś w tym miejscu kamienica ul. św. Sebastiana 10[228]. W maju 1793 r. kościół został zniszczony przez silny wiatr i zamknięty (jego wyposażenie przeniesiono do pobliskiego kościoła św. Gertrudy [229]). Szpital jeszcze funkcjonował, choć był w bardzo złym stanie. Ostatecznie zamknięto go w 1821r., a chorych przeniesiono do szpitala Św. Ducha. W tym samym roku ukończono budowę „kanału głównego", który biegł od miasta, przez Łąkę św. Sebastiana, do Starej Wisły[230]. Wzdłuż niej wznosił się istniejący do dziś późno barokowy mur ogrodów misjonarskich.

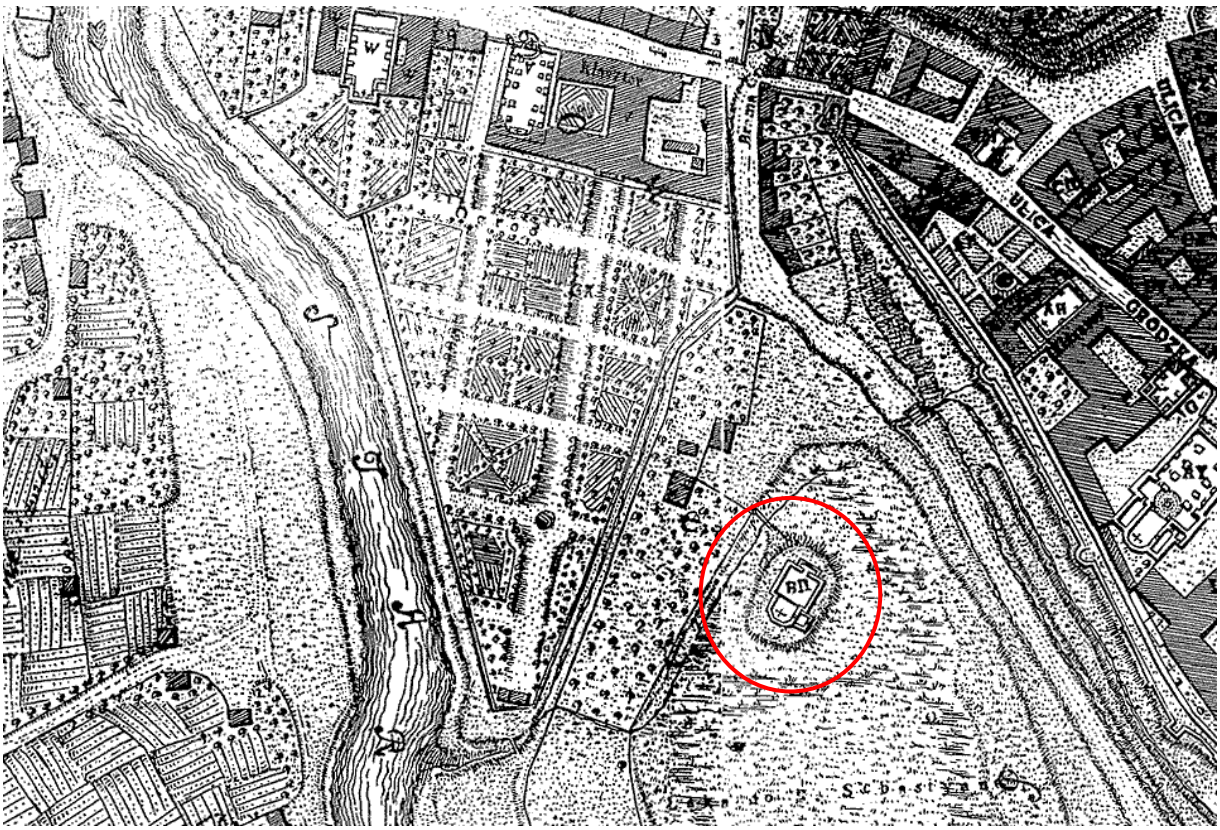

Kościół św. Sebastiana i Rocha na PlanieKołłątajowskim z 1785 r., szpital zapewne w budynku po lewej; poniżej Łąka św. Sebastiana, po prawej mury miejskie. Po lewej ogrody misjonarskie.

Jurydykę Brzeg Miejski zniesiono w 1801 r. Teren wzdłuż murów miejskich Krakowa przekształcono gruntownie w końcu pierwszej ćwierci XIX w., tworząc kolejny odcinek Plant. Plantowanie odcinka zakończono zapewne w lipcu 1822, gdy rozważano kwestię rozwiązania wyjazdów z ulic w poprzek

[228] Kościół św. Gertrudy za Nową Bramą, zbudowany w latach 1429–1432 na cmentarzu skazańców jako fundacja Mikołaja Wierzynka, od 1457 r. w gestii rady miejskiej; przebudowywany, zburzony po 1810 r.; Holzerowa, *Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porozbiorowego*, „Rocz. Krak.", t. 34, 1958 s. 148.

[229] Kościół św. Gertrudy za Nową Bramą, zbudowany w latach 1429–1432 na cmentarzu skazańców jako fundacja Mikołaja Wierzynka, od 1457 r. w gestii rady miejskiej; przebudowywany, zburzony po 1810 r.

[230] B. Krasnowolski, „Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne", Kraków 1982-1985, t. I, cz. III, s. 614.

Plant; koszty pokrywano w roku następnym. Z ówczesnymi pracami wiązać należy wyburzenie kościółka św. Gertrudy (po którym pozostała nazwa ulicy). Kościółek św. Gertrudy znajdował się na terenie obecnych Plant, koło klasztoru Dominikanów w pobliżu narożnika ul. Siennej i ul. św. Gertrudy. W kępie drzew, znajdował się cmentarz, na którym chowano ludzi niegodnych pochówku w poświęconej ziemi, m.in. skazańców i samobójców. Kościół ufundował Mikołaj Wierzynek pod koniec XIV w. na cześć swojego ojca Andrzeja – rajcy miejskiego, ściętego za defraudację (odmówiono mu nawet przed śmiercią podania komunii świętej i ostatniego namaszczenia). Z czasem obiekt popadł w ruinę. Cmentarz skazańców zamknięto po 1796 r., świątynię w 1810; w r. 1820 r. władze miejskie sprzedały ruinę kościółka na licytacji (rozebrano ją w 1822 r.) i nie pozwoliły na zabudowę powstałego placu, ze względu na projekt Plant.

Alejowy układ Plant wzdłuż ul. św. Gertrudy; „Plan miasta Krakowa w obrębie okopów" opracował w 1836 r. Teofil Żebrawski

Ten fragment promenady – mimo bezspornych atutów, rzadko bywa doceniany. Może dlatego, że stanowi jedną całość, bez ulicy pozwalającej wejść w obręb Starego Miasta. Kiedyś był jeszcze dłuższy; ulica Dominikańska, wytrasowana w 1824, powstała dopiero po likwidacji przyklasztornego cmentarza. Z notatek Grabowskiego wynika, że już w 1816 roku Szymonowski sadził topole włoskie przy początkowym odcinku dzisiejszej ul. Karmelickiej, w 1818 roku „wzdłuż Łąki św. Sebastiana" (a więc przy obecnej ul. św. Gertrudy obok późniejszych Plant), w 1819 roku przy dzisiejszej ul. Krupniczej. Charakterystycznym elementem jest taras ziemny z rampami wejściowymi (1824) usytuowany za kolegium OO. Jezuitów, później siedzibą Senatu Wolnego Miasta Krakowa. Ogród ma układ wielkiej promenady - najstarszej i najlepiej zachowanej w skali całych Plant. Oś kompozycyjną ogrodu stanowi aleja (długość 510 m), biegnąca wzdłuż dawnych fortyfikacji[231], ściany architektonicznej, w której znajdują się m.in. arsenał i cztery kościoły; zachował się w pełnej wysokości odcinek średniowiecznych murów obronnych, wchłoniętych przez zespoły klasztorne klarysek, jezuitów i bernardynek. Wąski pas ogrodu to forma zachowana z klasycystycznego okresu kształtowania układu Plant (1820-1830)[232].

Pierwotny układ uczytelniono podczas rewaloryzacji, likwidując uformowane w XIX wieku kółka i skośne, łukiem biegnące ścieżki. Alei głównej towarzyszy długie, jednolite wnętrze, z parterami (tzw. długa i krótka łąka) od wschodu i łąką od zachodu. Poprzecinane jest odchodzącymi w stronę ulicy św. Gertrudy ścieżkami. Wrażenie spokoju, separacji od miejskiego ruchu, potęguje wyjątkowe zacienienie starodrzewem oraz tarasowy - opadający ku wschodowi, układ terenu. Niestety, dochodząc do południowego krańca ogrodu, pozbawieni jesteśmy panoramicznego widoku na kościół i klasztor Bernardynów. Zasłonił go masywny gmach hotelu „Royal" (1896-1898). Miejsce wybrano

[231]Brama Grodzka, Rondel III przy Arsenale, Rondel II przy św. Marcinie, Baszta przy św. Andrzeju, przed nią Rondel I przy św. Piotrze, Bastion przy klasztorze Jezuitów, Baszta przy św. Józefie

[232] Ogólna kompozycja ogrodu była potem częściowo przekształcona w stylu angielskim (1850-1880), a następnie modernistycznym (około 1930).

wyjątkowo niefortunnie – potężna, nadbudowana jeszcze o piętro w 1911, zdominowała ten fragment Plant, rozerwała i przytłoczyła pierścień zieleni łączący się ze Wzgórzem Wawelskim.

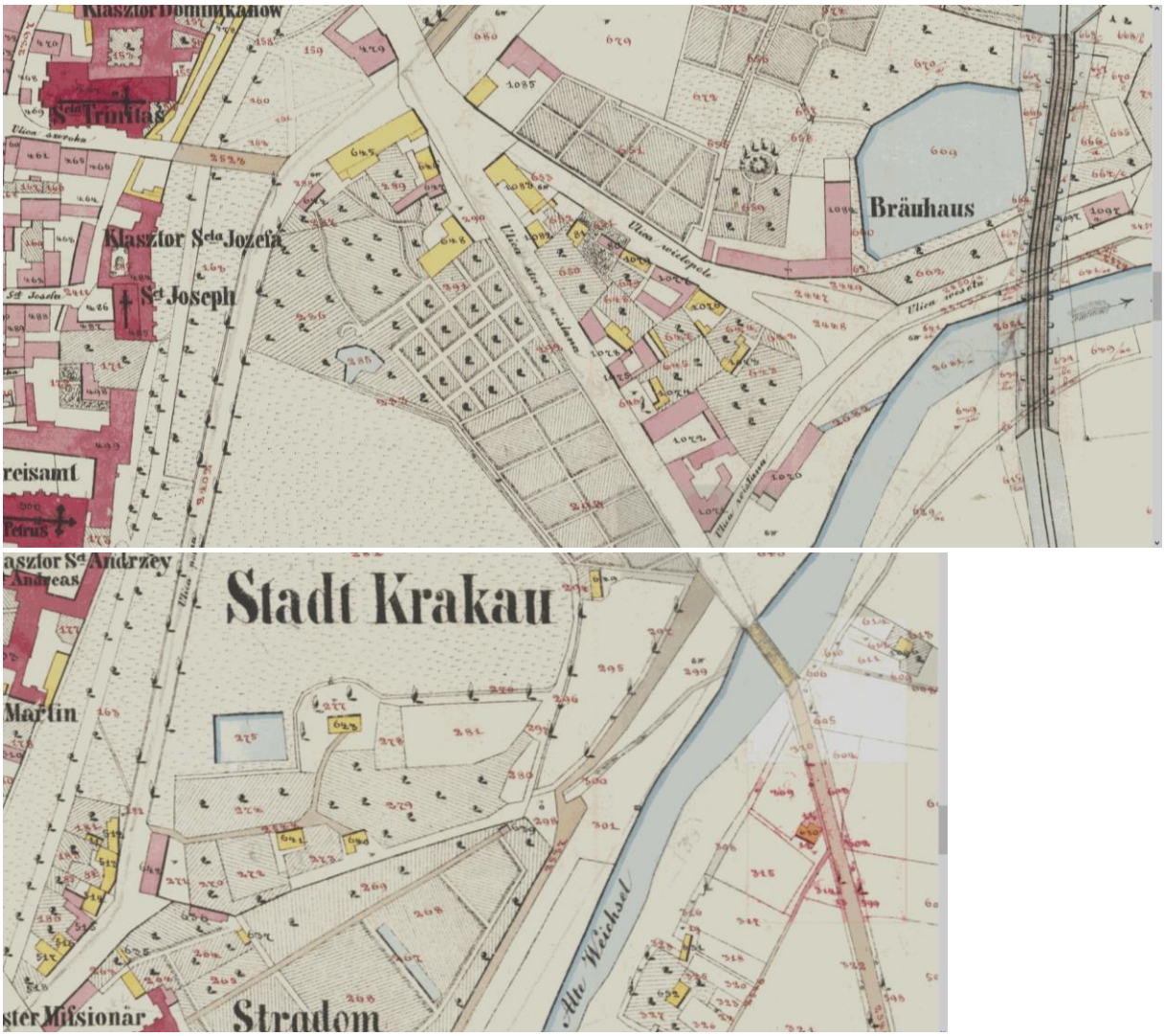

Łąka św. Sebastiana na planie katastralnym, 1848

Około roku 1870 wytyczono na obszarze Łąki św. Sebastiana ulice: Zieloną (obecnie J. Sarego), Jasną (obecnie W. Bogusławskiego) i św. Sebastiana. Ulicę św. Sebastiana wytyczono dopiero w latach 70. XIX w. na osuszonym terenie Łąki św. Sebastiana. W latach 80. XIX w. ukształtowano ul. Berka Joselewicza (z jednostronnym – wobec niewielkiej szerokości – szpalerem drzew) oraz alejowo rozwiązane, kazimierskie przedłużenie ul. św. Sebastiana (projekt z 1883 określa je jako *ulicę otworzyć się mającą*). U zbiegu wspomnianych trzech ulic powstał trójkątny plac (jego formę ustalono ostatecznie w 1895), którego wnętrze wypełnił skwer. Ulica Zielona miała być pierwotnie willową aleją wysadzaną drzewami, na zamknięciu której komponuje się widok na kościół św. Piotra i Pawła. Ostatecznie kwartał ten zabudowano kamienicami, ale ich projekty zlecono wytrawnym architektom. jednakże z udziałem znakomitych architektów tamtych czasów.

Strefę opracowania zamyka ul. Starowiślna - przedłużenie średniowiecznej drogi, prowadzącej od Bramy Nowej ku portowi nad (Starą) Wisłą w obrębie Brzegu Miejskiego. Budowę nowego traktu zaplanowano w 1865, kiedy krakowski Magistrat zatwierdził *projekt urządzenia nowej drogi*

za mostem szlachtuzowym, prowadzącej od owego mostu nad Starą Wisłą poprzek pól kazimierskich do Podbrzezia. W 1867 drogę obsadzano drzewami. W 1891 Rada Miasta zadecydowała o przedłużeniu ulicy do Wisły. 16 III 1901 oddano do użytku pierwszą linię wąskotorową tramwaju elektrycznego. Pętla tramwaju wąskotorowego zlokalizowana była w okolicy dzisiejszego skrzyżowania ulic Starowiślnej i Dietla[233]. Konsekwencją tak ukształtowanej arterii stała się budowa Trzeciego Mostu (1913; zob. Bulwary Wiślane). Mimo etapowej realizacji – ul. Starowiślna jest jednolitym założeniem, dzięki długości i wykreśleniu w linii prostej zaliczanym do czołowych realizacji krakowskiej urbanistyki. Podkreślane często aspekty widokowe (ku kościołowi Mariackiemu) są bardziej efektem przypadku, niż kompozycji.

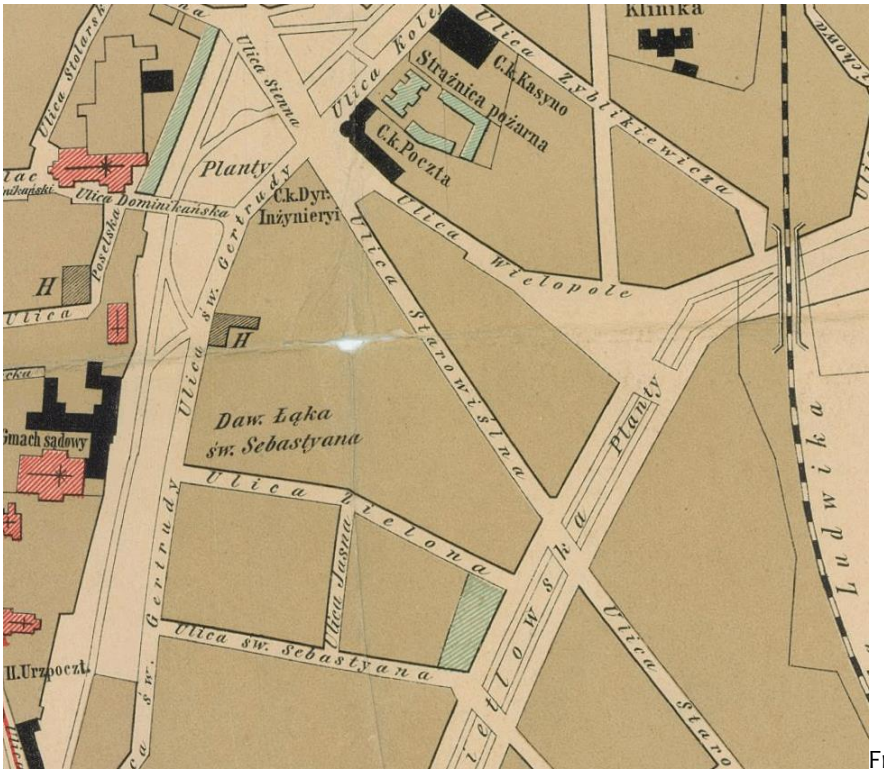

Fragment planu miasta z 1898

Nowoczesna arteria przyniosła monumentalne realizacje, choć zabudowana jest przeważnie kamienicami czynszowymi z końca XIX wieku. Uwagę zwraca zespół klasztoru i gimnazjum urszulanek, wzniesiony w XIX wieku, przebudowany w latach 30. Przez T. Hoffmanna. Tuż za nim, nieco wgłębi, stoi neorenesansowy pałac Konstantego de Pugeta. Zbudował go w 1875 r. architekt J. Kwiatkowski. To jedyny w Krakowie przykład zrealizowanego założenia rezydencji w typie francuskim, z honorowym dziedzińcem od ulicy i ogrodem z tyłu. Pałac flankowany był dwiema oficynami oddzielony od ulicy ozdobnym ogrodzeniem. Od strony ogrodu przylegały dwie altany mieszczące ogród zimowy. Pięknie urządzona siedziba przed I wojną stała się siedzibą żandarmerii. Nieco dalej mieści się scena kameralna Starego Teatru. Od 1911 roku istniał tutaj teatrzyk ogródkowy Nowości[234].

[233] www.kmk.krakow.pl.

[234] W latach 50. ubiegłego wieku Mieczysław Kotlarczyk wyremontował budynek dla Teatru Rapsodycznego, który działał tu zaledwie trzy lata.

Planty Dietlowskie

Planty Dietlowskie powstały w miejscu zasypanego koryta Starej Wisły, które od w. XVII zaczęło się zamulać. W połowie stulecia odgrywało już drugoplanową rolę, a od schyłku wieku powoli stawało się wysychającym, malarycznym starorzeczem (co było m.in. skutkiem odcięcia dopływu wody z Prądnika). Podczas wielkiej powodzi w 1813 roku koryto zostało bardzo mocno zamulone, a ciek przekształcił się w pasmo bajor, do których odprowadzano ścieki z Kazimierza i Krakowa. Stały się one siedliskiem chorobotwórczych bakterii, przyczyną XIX-wiecznych epidemii cholery[235].

Pierwszą próbę regulacji nurtu podjęto w 1818 roku, w czasie kiedy próbowano w ten obszar wprowadzić trwalszą zabudowę. M.in. nad Starą Wisłą wybudowano rzeźnię miejską (lata 1817-1818)[236]. Ostateczne rozwiązanie problemu przypadło jednak dopiero na drugą połowę stulecia.

Wczesną fazę koncepcji uregulowania Starej Wisły dokumentuje się na 1866 r. Według pierwotnych planów Stara Wisła miała być zachowana jako otwarty kanał, ujęty zielenią ograniczoną dwoma pasmami drogowymi. W pierzejach mającej powstać ulicy przewidziano wprowadzenie okazałej zabudowy mieszkalnej. Wyraźny skok w rozwoju i uformowanie nowoczesnej tkanki miejskiej przyniósł Krakowowi jednak dopiero okres po 1870 roku. Wyłoniona w wyniku przeprowadzonych w 1866 roku pierwszych wyborów Rada Miejska zaczęła konsekwentnie likwidować wieloletnie zaniedbania w gospodarce miejskiej. Zważywszy na skromne możliwości ekonomiczne gminy, proces przekształcania Krakowa w nowoczesny organizm urbanistyczny musiał być z konieczności rozłożony na wiele lat. Od początku ery autonomicznej miasto posiadało jednak ambitny program rozwoju, nakreślony przez Józefa Dietla[237](prezydenta miasta w latach 1866–1874), a konsekwentnie realizowany przez jego następców. Dietl podjął próbę zmiany sytuacji poprzez działania w dwóch kierunkach:

- działalność inwestycyjną gminy,
- uchwalenie przepisów budowlanych i podatkowych stymulujących budownictwo.

W styczniu 1871 r. przedstawił projekt „uporządkowania miasta", zawierający wykaz najpilniejszych potrzeb inwestycyjnych. Były to: dokończenie kanalizacji miasta, wybrukowanie placów i ulic, budowa wodociągów, rzeźni, budynków szkolnych, lazaretu dla nieuleczalnie chorych, rozbudowa gmachu Magistratu oraz restauracja Sukiennic. Dietl przedstawił też projekt mający uporządkować wschodnie przedpole Krakowa – zasypania starego koryta Wisły (utrudniającego integrację Krakowa z Kazimierzem) i utworzenie na jego miejscu nowoczesnej arterii. Po zasypaniu Starej Wisły zbędne stałyby się dwa mosty przerzucone przez nią u wylotu ul. Stradom i ul. Wielopole[238]. Realizację zadań umożliwić miała pożyczka loteryjna w wysokości 1,5 mln złotych reńskich[239].

---

[235] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 920.

[236] *Dzieje Krakowa*, red. Bieniarzówna J., Małecki J., Mitkowski J., t. 3 *Kraków w latach 1796-1918*, Kraków 1994, s. 130.

[237] Dietl Józef (1804–78) – lekarz (internista i reumatolog), naukowiec, społecznik. W latach 1851–65 był prof. UJ (od 1861 rektor), a w okresie 1866–74 prezydentem Krakowa; przyczynił się do unowocześnienia miasta, m.in. rozpoczął budowę wodociągów i kanalizacji. Był prekursorem balneologii, dokonał klasyfikacji wód leczniczych, spopularyzował wiele uzdrowisk, m.in. Szczawnicę, Krynicę, Iwonicz, Rabkę.

[238] *Dzieje Krakowa*, red. Bieniarzówna J., Małecki J., Mitkowski J., t. 3 *Kraków w latach 1796-1918*, Kraków 1994, s. 348.

[239] J. Purchla, *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku* [w:] „Atlas historyczny miast polskich. Tom V, zeszyt 1. Kraków", red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 18.

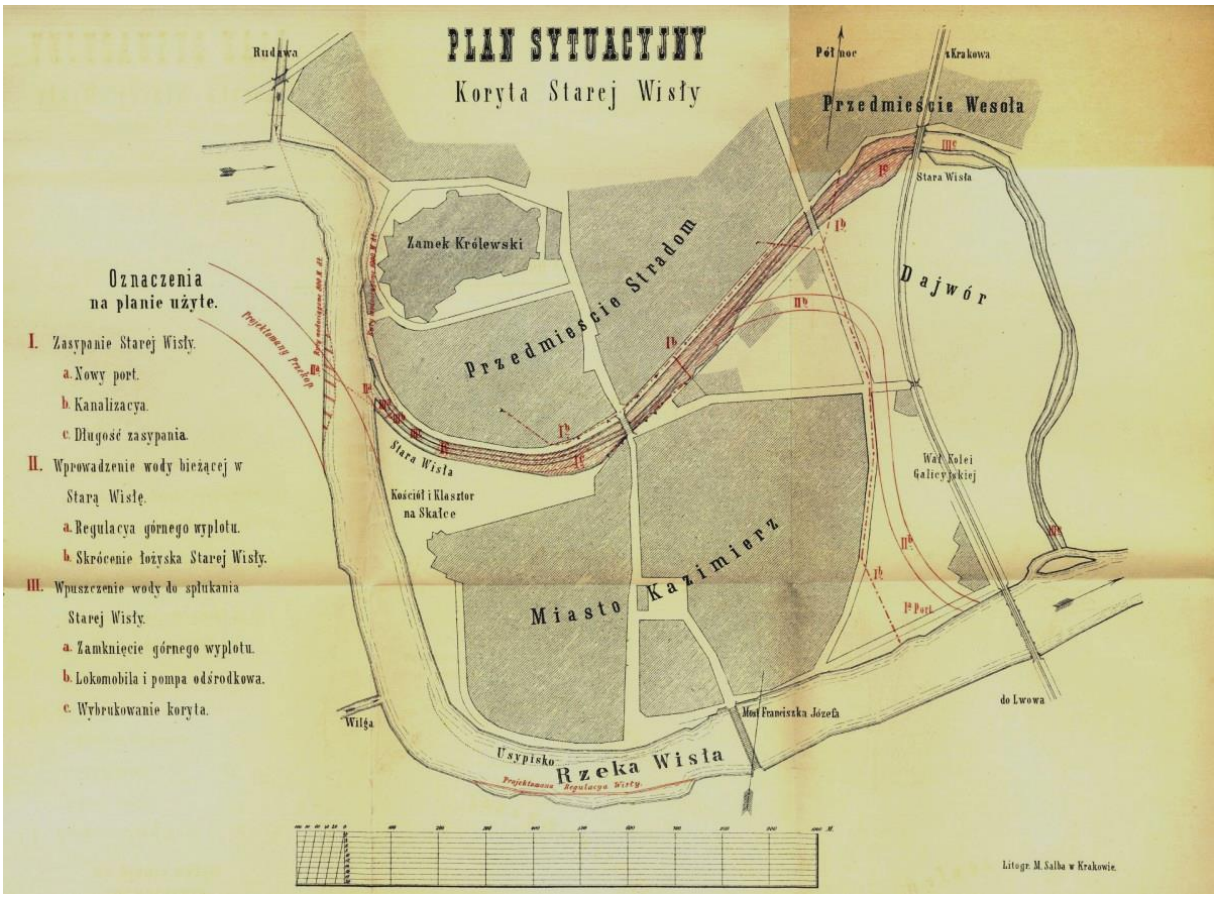

Projekt techniczny otwartego kanału Starej Wisły

W ramach projektu zaczęto m.in. budowę nowej ulicy (dziś Dietla), która pierwotnie biegła lewym brzegiem Starej Wisły. W 1873 roku Rada Miejska ostatecznie zrezygnowała z myśli utrzymania otwartego kanału[240]. Zasypanie koryta Starej Wisły należy do najważniejszego przedsięwzięcia urbanistycznego schyłku XIX w. w Krakowie. Poprawiło to nie tylko stosunki sanitarne w mieście, ale otwarło nowe możliwości budowlane. Tereny dotąd nadbrzeżne rozparcelowano i wzdłuż nowej ulicy szybko stanęły okazałe gmachy; zarówno po stronie Stradomia jak i Kazimierza. Także w planie regulacji Krakowa z 1910 roku Plantom Dietlowskim przypadła ważna rola[241]. Chodziło o wyodrębnienie średniowiecznego centrum Krakowa, otoczonego ringiem Plant, wokół którego koncentrycznie miało się rozwijać całe miasto. Pierwszy pierścień, czyli Planty, dalej drugi, czyli Planty Dietlowskie połączone z Alejami Trzech Wieszczów[242].

Ulica powstała w latach 1878 - 1880. W 1878 roku przystąpiono do zasypywania koryta od Skałki do Blichu (wg. projektu A. Konarzewskiego). Projektantem nowej arterii był B. Malecki. Twórcą ostatniej, zrealizowanej koncepcji Plant (między Stradomiem, a ówczesną ulicą Starowiślną) był

[240] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 150.

[241] Plan autorstwa Józefa Czajkowskiego, Władysława Ekielskiego, Tadeusza Stryjeńskiego, Kazimierza Wyczyńskiego i Ludwika Wojtyczki.

[242] Zob. J. Purchla *Jak powstał nowoczesny Kraków*, Kraków 1979.

architekt Maciej Moraczewski (jego plany zatwierdzone zostały w 1880 r.)[243]. Miała 1 kilometr długości i 100 m szerokości. Składała się z dwóch jezdni przedzielonych pasem zieleni o powierzchni blisko 5 hektarów. To jedyny w Krakowie przykład rozwiązanego z rozmachem szerokiego bulwaru z ciągami architektury mieszkaniowej. Jego wielkomiejski charakter przypomina swoim kształtem podobne założenia Berlina i Paryża[244]. Monumentalne założenie kształtowane było etapowo, co pozwala na wydzielenie poszczególnych odcinków związanych z historią powstawania ulicy:

1. odcinek pd. - zach., między bulwarami Wisły, a ul. Augustiańską, ukształtowany zasadniczo na początku XX w., ze zwartą zabudową w pierzei południowej (od strony Kazimierza) i otwarciem widokowym na Wawel od północy (od Stradomia);
2. odcinek między ulicami Augustiańską a Krakowską, zrealizowany w podobnym czasie, ze zwartą zabudową w obu pierzejach;
3. odcinek między ulicami Krakowską a Starowiślną, realizowany wg. Zmieniających się koncepcji od r. 1866 do lat osiemdziesiątych XIX w., ze zwartą zabudową w obu pierzejach (od strony Stradomia – także wolno stojący budynek szkoły miejskiej);
4. odcinek między ul. Starowiślną a wiaduktem kolejowym z 1863 r. realizowany w końcu XIX w., z zabudową w obu pierzejach.

Wydany w 1881 roku turystyczny plan Krakowa ukazał po raz pierwszy rozwiązanie zieleni od początku dawnego koryta, aż po ul. Grzegórzecką. Od 1887 roku ulica nosiła nazwę Dietlowskiej, a od 1933 roku ul. Józefa Dietla[245]. Urządzanie tzw. Plant Dietlowskich prowadzono od roku 1887. Na początku teren ten miał charakter wybitnie reprezentacyjny i rekreacyjny. Nowy trakt urządzono alejową zielenią przetykaną strefami trawiasto - kwietnymi. Na początku XX wieku kompozycja zieleni Plant Dietlowskich została przedłużona od ul. Augustiańskiej ku Wiśle, wiążąc się z kształtowanym wówczas pasmem bulwarów wiślanych.

Zabudowywanie otwartych terenów między Kazimierzem a Stradomiem wiązało się bezpośrednio z polityką inwestycyjną i mieszkaniową miasta, przedstawioną w programowych wystąpieniach Józefa Dietla[246]. Po kazimierskiej stronie Plant Dietlowskich wiązało się to z wytyczeniem ulic Berka Joselewicza, Brzozowej, Podbrzezia, południowego odcinka ulicy św. Sebastiana, Paulińskiej, Kordeckiego, Orzeszkowej i Wrzesińskiej. Wytyczenie ul. Paulińskiej przypadło na początek XX w., wiążąc się z końcowym etapem prac nad porządkowaniem terenów przyległych do zasypanego koryta Starej Wisły. W związku z wytyczaniem ulicy w linii prostej – w 1906 wyburzono mur otaczający od północy pauliński zespół gospodarczy (nie doszło na szczęście do wyburzenia wysuniętej ku ulicy dawnej baszty kazimierskiej, wchłoniętej przez klasztor augustiański), w 1908 r. opracowany został projekt zamiany gruntów pomiędzy miastem a Augustianami. Ulica – ujęta od południa murem obronnym Kazimierza (zachowanym jako mur ogrodowy zespołów paulińskiego i augustiańskiego), otrzymała jednostronną, zwartą zabudowę i jeden szpaler drzew. Jednocześnie z ul. Paulińską – wytyczono jej przecznice, wiążące ją z zachodnim odcinkiem Plant Dietlowskich:

---

[243] Opracowany przez niego plan regulacji koryta Starej Wisły z 1876 przewidywał w pierwszym wariancie częściowe zasypanie koryta (z przepływem wody krytym kanałem) oraz wyczyszczenie poprzez jednorazowy, wymuszony obieg wody.

[244] J. Purchla, *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku* [w:] „Atlas historyczny miast polskich. Tom V, zeszyt 1. Kraków", red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 19.

[245] *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 150.

[246] *Program uporządkowania miasta w ogólnych zarysach z 1870 r., Projekt zaradzenia brakowi mieszkań w Krakowie* z r. 1872. Intensywna działalność inwestycyjna rozwinęła się na terenie Piasku, Stradomia i Wesołej oraz na Kleparzu w obrębie rdzenia austriackiej Twierdzy Kraków

północne przedłużenie ul. Augustiańskiej oraz ulice Orzeszkowej i Kordeckiego. Ulica Wrzesińska – jako przecznica wschodniego odcinka Plant Dietlowskich – wytyczona została w latach 1901 – 1902 na terenie dawnego folwarku augustiańskiego.

Stan na koniec XVIII w.

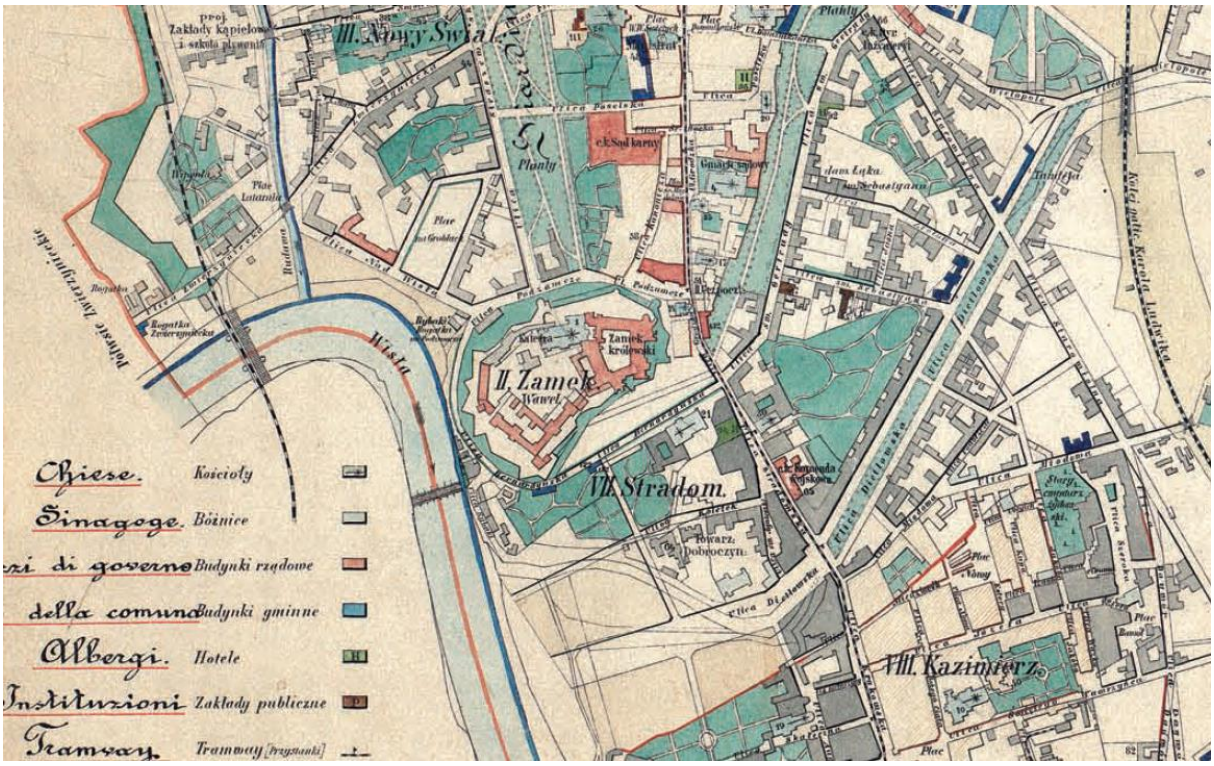

Stan na koniec XIX w.

Jednocześnie Rada Miasta – reagując błyskawicznie na strajk szkolny we Wrześni – nadała ulicy nazwę. Przebieg ul. Brzozowej, przewidziany na planie regulacyjnym Podbrzezia z 1869 r., został ustalony w wyniku prac z lat 1881-1886; jednocześnie nadano ulicy charakter alei wysadzanej drzewami. Również w latach osiemdziesiątych XIX w. ukształtowano ul. Berka Joselewicza (z jednostronnym – wobec niewielkiej szerokości – szpalerem drzew) oraz alejowo rozwiązane, kazimierskie przedłużenie ul. św. Sebastiana (projekt z 1883 określa je jako *ulicę otworzyć się mającą*). U zbiegu wspomnianych ulic powstał trójkątny plac (jego formę ustalono ostatecznie w 1895 r.), którego wnętrze wypełnił skwer.

Opisując Planty Dietlowskie jako wnętrze urbanistyczne prof. Janusz Bogdanowski tak scharakteryzował ich podstawowe cechy[247]:

U-cechy i wytyczne w ujęciu urbanistycznym

a) formy prymarne

1.struktura – zielona oś d. Plant Dietlowskich z grzebieniowo dochodzącymi krótkimi z reguły uliczkami

2.linie regulacji i zabudowy z reguły lekko załamane

3.narys – zabudowa zwarta obrzeżna, działki prostokątne, ciasne podwórka, na dalszych zapleczach ogrody w sąsiednich zespołach ZET

4.profil - pasmo dzielone współcześnie zniszczone w znacznej mierze linią tramwajową, niemniej układ bulwarowy zachowany

5.problemy rewaloryzacji – zabudowa - podwórka, rekompozycja plant i przyległych szpalerów na ulicach

b) formy sekundarne (przemieszane z poprzednimi)

1.struktura – przyległe do Plant krótkie ulice z reguły o łamanym układzie często alejowym lub szpalerowym, małe trójkątne placyki

2.linie regulacji zabudowy - proste

3.narys – gęsta siatka parcel z reguły małych, zabudowanych

4.profil - częste szpalery i aleje wzdłuż ulic i na placykach

5.problemy rewaloryzacji – remont zabudowy, rekompozycja zieleni

A-cechy i wytyczne w ujęciu architektonicznym

a) formy prymarne

1.architektura monumentalna - neogotycka

2.zabudowa mieszkaniowa – przewaga z okresu historyzmu, klasycyzująca, szeroko-frontowa, balkony rzadkie

3.elewacje-przewaga poziomowań, piony widoczne głównie w układzie okien, gabaryt lekko zróżnicowany, akcentowane osiowo portale, zabudowa zwarta w równej linii zabudowy

4.przekrój - proste spłaszczone dachy, silne okapy, akcentowane naroża

b) formy sekundarne (głównie na obrzeżu)

[247] J. Bogdanowski, *Miejskie standardy krajobrazowe dla zabytkowych subregionów krakowskiego Kazimierza* [w:] „Teki Krakowskie", t. II, s.34-35.

1.architektura monumentalna - przyległy barokowy kościół, neogotycka bożnica (Tempel)

2.zabudowa mieszkaniowa - jak wyżej

3.elewacje – jak wyżej z tym, że znaczna ilość balkonów, lokalnie mury i ogrodzenia ogrodów Stradomia

4.przekrój – dachy proste, spłaszczone, narożniki skrzyżowań często ścięte

K- cechy i wytyczne w ujęciu krajobrazowym

a) formy prymarne

1.wnętrza ulic - proste, lekko załamywane, gabaryt mało zróżnicowany, elewacje szerokofrontowe, silne okapy i artykulacja architektoniczna, na osi plant brak wyraźnych zamknięć perspektywicznych

2.wystrój zielony – szpalery drzew dawnych plant wzdłuż torowiska tramwaju, całość docelowo wymaga rekonstrukcji

b) formy sekundarne

1.wnętrza ulic – na ogół jak wyżej z tym, iż, szereg ulic bocznych posiada dobre zamknięcia perspektywiczne (Wawel, mury miejskie, baszty)

2.wystrój zielony - pierwotnie starannie skomponowany (alejowy), obecnie częściowo zachowany, wymaga rekompozycji szpalerów i alei

Tradycyjny obszar zabudowy miejskiej zaczął się gwałtownie powiększać. Prowadzona parcelacja miasta miała jednak często charakter spekulacyjny, owocujący chaotyczną, nie zawsze siecią ulic i strukturą zabudowy. Błędne decyzje m.in. częściowo zamknęły widoki na Wawel[248]. Aktywność budowlana w tym rejonie związana była m.in. z żydowską rodziną Rittermanów (właścicieli m.in. hotelu Francuskiego)[249].

Planty Dietlowskie, koniec XIX / początek XX wieku; **s**tan z początku formowania założenia parkowego

Niezrealizowanym elementem jest skwer, dziś parking, zlokalizowany pomiędzy ulicami Starowiślną a Wielopolem. W przeszłości był on elementem ciągu spacerowego Plant Dietlowskich.

[248]*Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Miasta Krakowa,* Kraków 2003.

[249] Salomon Rittermann był kamienicznikiem, przedsiębiorcą bogacącym się na wynajmie i sprzedaży wybudowanych przez siebie mieszkań i kamienic. W 1898 Rittermanowie zostali właścicielami dwóch kamienic przy ul. Dietla. Kamienica nr 93 była siedzibą rodu Rittermanów. Przy dzisiejszej ul. Wrzesińskiej, łączącej na przełomie XIX/XX w. ul. Dietla z wałem kolejowym, posiadali dwa domy, jeden nowy a drugi w budowie a ponadto niezabudowane parcele budowlane. W przededniu I wojny światowej w ich posiadaniu znajdowała się niemal cała ul. Wrzesińska i sąsiadujące z nią domy przy Plantach Dietlowskich (www.jakikazimierz.pl).

Teren ten związany jest historycznie z budynkiem XIX - wiecznej rzeźni miejskiej, którą zlikwidowano przy okazji regulacji nowej arterii (zakład przeniesiono do kompleksu usytuowanego na pobliskich Grzegórzkach). Zarys budynku dawnej rzeźni widoczny jest na planach z połowy XIX w.[250] Zamysł likwidacji starego budynku widoczny jest precyzyjnie w planie z 1876 r. zatytułowanym „Plan sytuacyjny linii regulacyjnych dróg urządzić się mających nad Starą Wisłą między mostem Kolejowym a mostem pod Rzezalnią [wylot Wielopola]". Przewidywano wytycznie jednolitej linii zabudowy, zgodniej z przebiegiem nowej arterii na południe od ul. Starowiślnej. Rzeźnia została wyburzona, ale placu ostatecznie nie zagospodarowano w sposób trwały. Po ostatecznym wytyczeniu przebiegu południowego rozwidlenia ul. Wielopole (gdzie uformowano plac narysem zbliżonym do trójkąta) powstał przy ul. Dietla prostokątny obszar, użytkowany jako targowisko (tzw. tandeta). Teren ten pozostał bez trwałej zabudowy także w 1. połowie XX w. Jego rekompozycję, z zachowaniem zieleni, przeprowadzono podczas II wojny siłami Baudienstu[251]. W latach 60. wybudowano ciąg budynków dopełniający otwartą dotąd i zaniedbaną pierzeję[252]. Likwidacja parkowego charakteru Plant Dietlowskich po II wojnie światowej sprawiła, że izolowany skwer szybko zamieniono w niechlujny parking, będący przedpolem nowo wzniesionych budynków, w których mieściła się m.in. popularna przed laty kawiarnia „Olimpijka".

Parkowy, elegancki charakter Planty Dietlowskie utraciły w 1970, w chwili przecięcia ich linią tramwajową. Kiedy w 1972 roku otwarto u wylotu ulicy Most Grunwaldzki (połączył równoleżnikowo Kraków z Ludwinowem, Zakrzówkiem i Dębnikami[253]), ul. Dietla stała się jedną z najbardziej ruchliwych w mieście.

Planty Dietlowskie, skrzyżowanie z ulicami Stradomska i Krakowską; początek XX wieku. Stan z początku formowania założenia parkowego; widoczne elementy małej architektury.

[250] Zob. plany archiwalne w dalszej części opracowania.

[251] Zob. materiały ikonograficzne w dalszej części opracowania.

[252] W późnych latach 60. XX w. pod numerem 56 postawiono szary budynek, który otrzymał tytuł „Mister Krakowa".

[253] Most został zaprojektowany przez zespół pod kierownictwem Zenona Grajka. Zbudowano go w latach 1968-1972 Jego kompaktowy kształt miał na celu jak najmniejszą ingerencję w otoczenie.

Założenie parkowe przy wylocie ul. Wielopole; lata 30. XX w.; zbiory NAC

Założenie parkowe przy wylocie ul. Wielopole; lata 30. XX w.; zbiory NAC

We wnioskach konserwatorskich z lat 90. zapisano, że zieleń Plant Dietlowskich wymaga konserwacji i uzupełniania drzewostanu (jako podstawowego elementu kompozycji zieleni), wprowadzanie krzewów akcentujących kwatery. Dla skweru między ulicami Starowiślną i Wielopole przewidziano w perspektywie likwidację parkingu i przywrócenie zieleni. Założono także zaprojektowanie oświetlenia przy pierzejach (lampy na wysięgnikach i stojące) oraz na Plantach Dietlowskich (stojące) w oparciu o wzory z końca XIX w. W 2006 rozpoczęto prace przy renowacji Plant Dietlowskich. Projekt renowacji został pomyślany tak, aby Planty spełniały funkcję miejsca wypoczynku w centrum miasta, a jednocześnie były miejscem bezpiecznym i estetycznym (projekt Anny Krzyżanowskiej). Projekt objął rekultywację trawników, renowację zniszczonych nawierzchni i elementów małej architektury, ogrodzenie terenu od strony ulicy oraz wymianę uschniętych drzew i uzupełnienie zieleni o krzewy ozdobne[254]. Wyciszenie obszaru jest niezbędne, gdyż w ustaleniach

[254] „Gazeta Krakowska" z 25 X 2006.

„Lokalnego Programu Rewitalizacji Starego Miasta" stwierdzono m.in. regularne przekroczenie dopuszczalnego poziomu hałasu[255].

Ogranicznikiem obszaru opracowania (od północy) jest końcowy odcinek ul. Wielopole, ciągnącej się od budynku Poczty Głównej do gmachu banku[256], dawnej Pocztowej Kasy Oszczędności przy ul. Wielopole (proj. Adolf Szyszko - Bohusz, 1922 - 25), który stanął w miejscu pierwszego krakowskiego stałego kina tzw. Cyrku Edison[257]. Na początku lat 20., na fali rozbudzonego odzyskaniem niepodległości patriotyzmu, najchętniej projektowano w Krakowie budynki nawiązujące do stylów historycznych, przede wszystkim do baroku i klasycyzmu. W celu podkreślenia majestatu nowych gmachów państwowych chętnie stosowano monumentalne kolumnady i ozdobne portale. Od połowy lat 20. historyzujące dekoracje zaczęły ustępować na rzecz popularnej w tym czasie estetyki art déco.

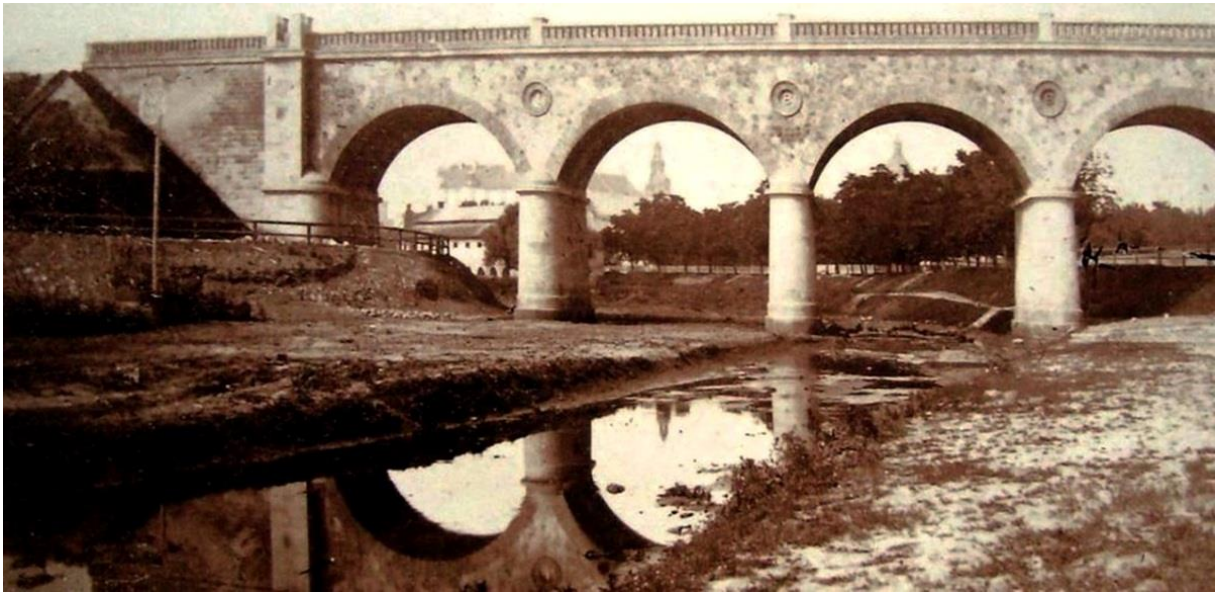

Most kolejowy (dziś przebudowany wiadukt) nad korytem Starej Wisły; lata 70. XIX w.

Od wschodu, od strony Grzegórzek, strefę zamyka most nad Starą Wisłą (dziś przebudowywany wiadukt) i nasyp kolejowy, ciągnący się ku południowemu - wschodowi, do Wisły i dalej za nią. To ślad intensywnego rozwoju infrastruktury komunikacyjnej w 2. połowie XIX wieku. Otwarty wówczas dworzec kolejowy był najokazalszą budowlą jaka powstała w Krakowie w 1 połowie XIX w. (pierwszy w monarchii austriackiej posiadał żelazną halę). W latach 50. XIX wieku linię kolejową przedłużono do Bochni i dalej w stronę Lwowa (gdzie dotarła w 1861 r.). Kolej Galicyjska Karola Ludwika musiała wznieść stałe przeprawy mostowe na Starej i Nowej Wiśle. Pamiątką tej operacji inżynierskiej pozostaje ceglany most linii dwutorowej[258] z 1863 r. (dzisiaj wiadukt nad

[255] *Lokalny Program Rewitalizacji Starego Miasta*, czerwiec 2008; Urząd Miasta Krakowa; zespół roboczy: Grażyna Adamczyk-Arns, Anna Wojnarowska, Ewa Feresztyn, Florian Hultsch, Frank Hultsch.

[256] Rozchodzi się ona z ul. Starowiślną na niewielkim placyku w przeszłości zwanym Psią Górką (gdzie zlokalizowany był wspomniany wyżej cmentarz dla „wyklętych"). Wytyczono ją na obszarze dawnej jurydyki Brzeg Miejski.

[257] T. Lubelski, „Historia kina polskiego", Kraków 2009.

[258] Całkowita długość to 98,6 m, a szerokość 11,8 m. Jest budowlą pięcioprzęsłową o rozpiętości każdego z przęseł równej 10,8 m i wysokości niemal 7 m. Ustrój nośny stanowią ceglane sklepienia zamknięte półkolistymi łukami. Oparte są na masywnych filarach o szerokości 2,18 m. Filary i przyczółki mostu wykonano z kamienia ciosowego, a wypełnienia i ściany boczne z dużych bloków naturalnego kamienia, ociosanych do

ulicami Dietla i Grzegórzecką), który stanął w miejscu drewnianej konstrukcji z lat 1854 - 1855[259]. Dziś trwa przebudowa wiaduktu i całego odcinka linii kolejowej (z usunięciem nasypu ziemnego włącznie).

postaci nieregularnych wieloboków. Po wschodniej stronie wiaduktu, od ul. Grzegórzeckiej nad filarami, zachowały się w tondach cyfry upamiętniające rok otwarcia mostu – 1863.

[259] J. Purchla, *Rozwój przestrzenny i problemy urbanistyczne miasta w XIX-XX wieku* [w:] „Atlas historyczny miast polskich. Tom V, zeszyt 1. Kraków", red. Z. Noga, Kraków 2007, s. 17.

Plac na Groblach

We wczesnym średniowieczu było tu koryto odnogi Wisły, która płynęła zakolem przez Zwierzyniec, Błonia, Piasek, obszar przed bramami Szewską i Wiślną i w miejscu dzisiejszego placu Na Groblach łączyła się z głównym nurtem rzeki. W średniowieczu odnoga Wisły zasilała fosy biegnące u podnóża murów miejskich[260]. Na tyłach domów przy ul. Poselskiej i Kanoniczej (na zachód) aż do XVII w. „leżał grunt sadzawkami pokryty, zwany Żabi kruk, którego nazwa sama zdaje się głównych mieszkańców tej okolicy wskazywać; ciągnęły się tam moczary aż po drogę wiodącą od Wisły ku Wiślnej bramie"[261]. Na zachód od Podzamcza w starorzeczu, w drugiej połowie XIV w. urządzono kilka stawów rybnych; dalej za Rudawą (Niecieczą), uchodzącą do Wisły przy końcu dzisiejszej ulicy Retoryka, założono przed 1389 r. ogród królewski (hortus ferrarum)[262]. Przez ulicę Podzamcze poprowadzono nową młynówkę Rudawy, która zasilała fosę, napędzała królewskie młyny i prowadziła wodę do nadwiślańskich stawów usytuowanych pod Wawelem[263]. Łączyła się z ramieniem Rudawy i razem ich wody wpadały do Wisły[264]. W 1401 r. dzięki nadaniu króla Władysława Jagiełły Kraków pozyskał błonia od bramy św. Mikołaja i bramy Grodzkiej po brzeg Starej Wisły, a w 1422 r. miejsce zwane Żabo-krukiem lub Żabim krukiem, usytuowane między murami a rzeką Rudawą (Niecieczą). Był to ostatni już nabytek Krakowa.

Pierwotnie obszar ten nazywano "Na stróży", gdyż tam w XVI wieku mieścił się królewski urząd pobierający opłaty za ryby, które do Krakowa wwożono przez Bramę Wiślną[265]. Dwie widoczne na dawnych sztychach sadzawki były własnością królewską[266], znajdującą się w pieczy wielkorządów krakowskich[267]. Kapryśne cieki wodne, często, zwłaszcza po większych powodziach, zmieniały koryto pozostawiając po sobie starorzecza, nieciecze i błotniste zastoiny. Według historycznych rekonstrukcji Wawel był niemal wyspą.

---

[260] O głębokich trzęsawiskach w rejonie ul. Straszewskiego pisał m.in. K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 20-21. Tenże podaje: „można za pewne uważać, że dookoła Wawelu, aż blisko po Kleparz. zwolna tylko i przez długie wieki podnosiła ludność płaski i niski teren, spadający coraz niżej ku Wiśle, zasypywała bagna i sypała drogi łączące rozrzucone siedliska, zdobywała ziemię cal po calu na bagnach".

[261] K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 22.

[262] W. Niewalda, H. Rojkowska, *Układy urbanistyczne Okołu do połowy XIV wieku*, s. 27.

[263] Przyczyniło się to zapewne do wykształcenie rzemieślników biegłych w sprawach hydrotechnicznych. W roku 1433 Jan Strasz z Kościelnik zlecił Mikołajowi Loszkowi ze Stradomia naprawę grobli niższej sadzawki, koło wielkiej drogi z Krakowa do Wawrzeńczyc. Strasz winien zapłacić Loszkowi 36 grzywien, dać 1 miarę grochu, 1 miarę prosa, 3 miary żyta oraz 40 wozów chrustu. Loszek miał zreperować groblę sadzawki, podwyższyć na 5 łokci starą groblę, jak to jest zaznaczone na drzewie rosnącym na grobli i we wszystkich miejscach równo podwyższyć, z obu stron utwardzić; AP Kraków, CC 4 s. 905.

[264] M. Mastalerzówna, *Przedmieście Stradom w wiekach średnich* [w:] *Studia nad przedmieściami Krakowa.* Kraków 1938, s. 104.

[265] W klasztorze na Piasku przechowuje się serię dokumentów królewskich. Na podstawie przywileju z 1430 mieli zakonnicy dostawać co roku jedną grzywnę z królewskich stawów rybnych, tak zwanej stróży rybnej, Wymienione dokumenty poznajemy w późniejszych transumptach, w których następcy na tronie polskim wielokrotnie potwierdzają i przedłużają moc prawną przywilejów nadanych przez Jagiełłę klasztorowi. Dokument z 1401 potwierdzany jest pięciokrotnie (Perg. 12, 16, 26, 32, 38), z r 1413 potwierdzany jest trzy razy (Perg. 25, 31, 38), a z r. 1430 cztery razy (Perg. 16, 26, 32, 38). Serię królewskich przywilejów dla klasztoru "Na Piasku" kończy ostatni król polski Stanisław August dokumentem z r. 1764 potwierdzającym transumpt trzech swoich poprzedników: króla Michała, Jana III i Augusta II (Perg. 67).

[266] K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 36.

[267] Urzędnik, do którego obowiązków należało zarządzanie dochodami z miast i dóbr królewskich.

Widok na Wawel od północnego zachodu; Georg Braun, Frans Hogenberg, 1618

Pierwotnie między Krakowem a Wawelem znajdowała się osada zwana Okołem. Po stłumionym przez Władysława Łokietka buncie wójta Alberta, rozebrano fortyfikacje oddzielające Okół od miasta. Mury podciągnięto pod zamek. Fortyfikacje były przebudowywane stosownie do rozwoju techniki wojskowej i oblężniczej. Wysokość murów dochodziła do 10 metrów, grubość do 2,4 metra. Miasto otoczone było fosą szeroką na 22 metry i głęboką na 8 metrów. Od zamku aż do bramy Wiślnej fosy nie było, gdyż znajdujące się w tym miejscu bagna, dostatecznie broniły dostępu do muru. W sąsiedztwie dzisiejszego placu uchodził do Wisły kanał zbierający ścieki miejskie[268].

Bieg Wisły wyprostowano prawdopodobnie w XIV w., odcinając boczne koryto groblami (które z czasem dały nazwę przedmieścia Grobla Królewska[269]) i stopniowo je osuszając. Tereny, na których rozpościera się dziś Plac Na Groblach były podmokłym gruntem powstałym w skutek zasypania dawnych stawów, sadzawek i strug. Według Jana Długosza: „Dawnymi czasy wielki i obszerny był między zamkiem a miastem przedział, miasto bowiem kończyło się granicami klasztoru św. Franciszka, a co w środku miejsca było i okazywało postać wiecznego bagna, było niezamieszkałe i puste”[270]. Prawnie obszar powiązany był z Kazimierzem, którego administracja sięgała ujścia Rudawy[271]. Z Grobli Królewskich wejście do miasta było Bramą Poboczną, ulokowaną na zachód

[268] Przedmieście Groble na pagórku względem niziny, przez która ujście kanału głównego przechodzi, zob. S. Kawecki, *Opis miasta Krakowa w obrębie okopów w 1836* roku, wyd. A. Chmiel, Kraków 1927, s. 46.

[269] Wzmiankowana w 1575, zob. S. Tomkowicz, *Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów, ich nazwy i zmiany postaci*, Kraków 1926, s. 165.

[270] J. Długosz, *Liber beneficiorum*, t. I, s. 184.

[271] Mieszkańcy przedmieścia już w 1335 roku podlegali kazimierskiej jurysdykcji. W 1419 Władysław Jagiełło zdecydował, że w radzie i ławie Kazimierza zasiadać będzie po 2 przedstawicieli Stradomia; *Kodeks dyploma-*

od ul. Kanoniczej, na wysokości obecnego seminarium duchownego. Nie miała ona osobnej fortyfikacji, gdyż dostęp do niej był broniony przez trzęsawisko i ogień z murów zamku. Nie biegł jednak tędy żaden gościniec, prócz drogi ku Wiśle, a dalej – przez plac wielkorządowy – ku Zwierzyńcowi. Obrona tego miejsca nie była przypisana żadnemu z cechów, lecz należała do służby zamkowej[272].

St. Tomkowicz pisał: Pamiątka to posiadłości, która znajdowała się w tej okolicy, lecz podobno mniejszy odeń obszar zajmowała. „Groblę Królewską" zapisano już w r. 1575 „w rękopisie starym". Na planie z 1783 jest miejsce „groble inaczej jurydyka Tarłowska". Zwano je też „gruntem Tarłowskim". W 1709 w lustracji wielkorządów krakowskich zapisano dworek oo. jezuitów od św. Macieja, Hiszpanią zwany. Tak nazywano dom murowany pod Zamkiem na Groblach, czyli jak teraz w 1842 w części zwanej Nowy Świat; był potem własnością Dzianottych, Westholza... a stoi nad otworem kanału, który z miasta nieczystości prowadzi ku Wiśle. Jeszcze w połowie XIX wieku za moich młodych lat był środek tego placu silnie zagłębiony i częściowo wypełniony wodą, według tradycji dawny port Wiślany. Sam port znajdował się na zakolu Wisły.

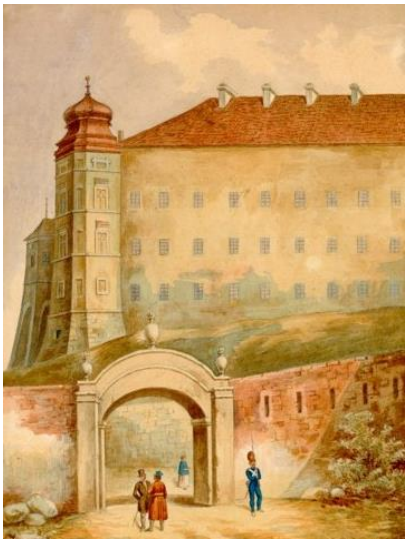

Brama Poboczna; akwarela w zbiorach ANKr // Odmienne oblicze Wisły pod Wawelem: galar piaskarzy, drewniane kąpielisko, pierwsze zabudowania Placu na Groblach; pod Wawelem parostatek (mimo wyraźnie niższego poziomu lustra wody. „Kraków. Zamek Wawel nad Wisłą" litografia tonowana Napoleona Ordy z "Album widoków Polski", 1873-1883, seria VI; archiwum Domu Aukcyjnego „Nautilus" w Krakowie.

W czasach nowożytnych obszar ten włączono w obręb przedmieścia Nowy Świat (z Wygodą i Smoleńskiem), formującego się między murami miejskimi (dziś Plantami), Wisłą, Piaskiem i Rudawą. Przez przedmieście wiodły trzy ulice: Wolska, Smoleńsk i Zwierzyniecka. Sama nazwa "Nowy Świat" jest stosunkowo młoda. Ambroży Grabowski dowodził, że najstarsza wzmianka pochodzi jeszcze z wieku XVII, inni przychylają się raczej do opinii, że tamtejszą zabudowę należałoby odnieść raczej do XVIII stulecia. Przylegający do fosy i murów miejskich z jednej, a Wisły z drugiej strony teren,

tyczny m. Krakowa. Wyd. F. Piekosiński. Kraków 1879, t. I, nr 133. Nie osłabiło to tendencji „separatystycznych", które musieli hamować kolejni władcy. Prócz regulacji prawnych nie żałowali Stradomiowi także przywilejów. Zob. dokumenty królewskie ujęte w *Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335-1902*, oprac. M. Friedberg, Warszawa 1966, poz.: A 21, 29, 31, 32, 34, 35, 36, 47, 48, 67, 71, 72; M. Mastalerzówna, *Przedmieście Stradom w wiekach średnich* [w:] *Studia nad przedmieściami Krakowa*. Kraków 1938, s. 95 i następne; zob. też K. Estreicher, *Kraków. Przewodnik dla zwiedzających*… Kraków 1938, s. 256.

[272] K. Bąkowski, *Dzieje Krakowa*, Kraków 1911, s. 186-187.

od wieków był śmietniskiem, wśród którego stały drewniane budy, będące zapleczem zlikwidowanego już wiślanego portu. Wszystkie te zabudowania poszły z dymem w dobie konfederacji barskiej i nie zostały po nich żadne relikty. W XIX w., kiedy zaczęto zakładać Planty, naoczny świadek pisał: „Wzdłuż murów miasta rozciągały się szerokim pasem wały i rowy (fosy). Przestrzeń ta była prawie niedostępna i bagnista, zasypana górami śmieci, błota i rumowiska, wywożonymi i sypanymi bez ładu, zarosła lasem ostów i pokrzyw. Szczególniej znaną z tego była zachodnia strona miasta, na przestrzeni od bramy Pobocznej (pod Zamkiem) do Wiślnej i dalej jeszcze do "furtki" Szewskiej. Tylko wąską drożyną można było tutaj przejść lub przejechać. Mury miejskie były tu wyszczerbione, (jak koło kościoła św. Michała) baszty opustoszałe, bez dachów, w stanie największego zaniedbania”[273]. Ambroży Grabowski pisał: „Przestrzeń od Bramy Pobocznej do Bramy Wiślnej. Tylko wąską drożyną można było przejść i przejechać od bramy pobocznej pod samym Wawelem do bramy Wiślnej. Cała ta przestrzeń koło murów zasypana była śmieciami i rumowiskiem, z których formalnie usypane były Tatry. W dołach zaś między temi zalegała smrodliwa gnojówka, a na brzegach rosły zielska, badyle i chwasty, które formowały prawie jak młody las, który się opuścił po kilkoletnim wyrębie dawnego”[274].

Zabudowa w rejonie Placu na Groblach; plan katastralny, 1843; ANKr.: Z jednostki sygn. 29/280/0/9.1/1152; Plan katastralny Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis Bezirk.

[273]F. Klein, *Planty krakowskie*, Kraków 1911.

[274]*Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego*, t. 2, s. 182-183.

Jan Nepomucen Głowacki, *Widok Wawelu od północnego zachodu, Staw na Groblach i przystań flisaków na Wiśle naprzeciw Dębnik*, ok. 1850

Ujście kanału pod Wawelem, XIX w.

Nazwę 'Groble' nosiła początkowo ulica położona we wschodniej części późniejszego placu (I połowa XIX w.). Zachodnią część placu powstałego w drugiej połowie XIX w., po zasypaniu stawu, zwano początkowo ul. Portową. W 1881 ustalono oficjalnie dla całości nazwę Plac Na Groblach[275]. W latach 1897-1899 powstał gmach Gimnazjum św. Anny (obecnie I Liceum Ogólnokształcące im. Nowodworskiego, pl. Na Groblach nr 9 narożne ul. Straszewskiego nr 13). Zaprojektował go w 1896, z przeznaczeniem na gimnazjum, wykształcony w Wiedniu architekt Józef Sare (1850-1929)[276]. Na parterze szkoły znajduje się hol, w którym dekoracje sgraffitową wykonał Fryderyk Lachner. Plac zalewany był regularnie przez powodzie. Tabliczki wmurowane w narożnik pozostały po dawnym browarze pokazują poziomy wód powodziowych podczas wylewów w 1813, 1875 i 1903. W XIX wieku odbywały się tu targi koni, udokumentowane m.in. w twórczości Juliusza Kossaka i na archiwalnych zdjęciach. Na dziedzińcu nieistniejącego browaru, który łączył się z koszarami przy ul. Zwierzynieckiej 26, działała C.K. Szkoła Kucia Koni. Browar Królewski zbudowano w XVIII wieku. Był to rozległy, parterowy budynek z piętrem na osi elewacji, nakryty trójkątnym przyczółkiem, o skromnej klasycyzującej architekturze.

[275] E. Supranowicz, *Nazwy ulic Krakowa*, Kraków 1995, s. 109.

[276] Jest znany z zaprojektowania i wybudowania Gmachu Starostwa przy ul. Basztowej (dzisiejszego Urzędu Wojewódzkiego). Sprawował również później funkcję wiceprezydenta Krakowa.

W XIX wieku budynek należał do c.k. Austriackiego Banku Narodowego, a w latach 80 XIX wieku zajęty został przez skarb państwa na koszary wojsk dywizji pociągów. Po pierwszej wojnie światowej budynek pozostał w gestii wojska w ramach V Dowództwa Okręgu Korpusu. W 1927 otwarto tu kaplicę prawosławną. Po drugiej wojnie światowej w browarze znajdowało się Wojskowe Biuro Projektów Budowlanych. Taki stan trwał do roku 1993. Następnie zajmowały go małe firmy, a niszczenie i dewastacja zabytku nie wzbudzały zainteresowania. Budynek browaru został po roku 2000 rozebrany, a następnie zrekonstruowano fasadę południową wkomponowaną w nowoczesną bryłę hotelu[277]. Plac na Groblach zajmowany jest obecnie przez podziemny parking, boiska szkolne i budynek MOS[278].

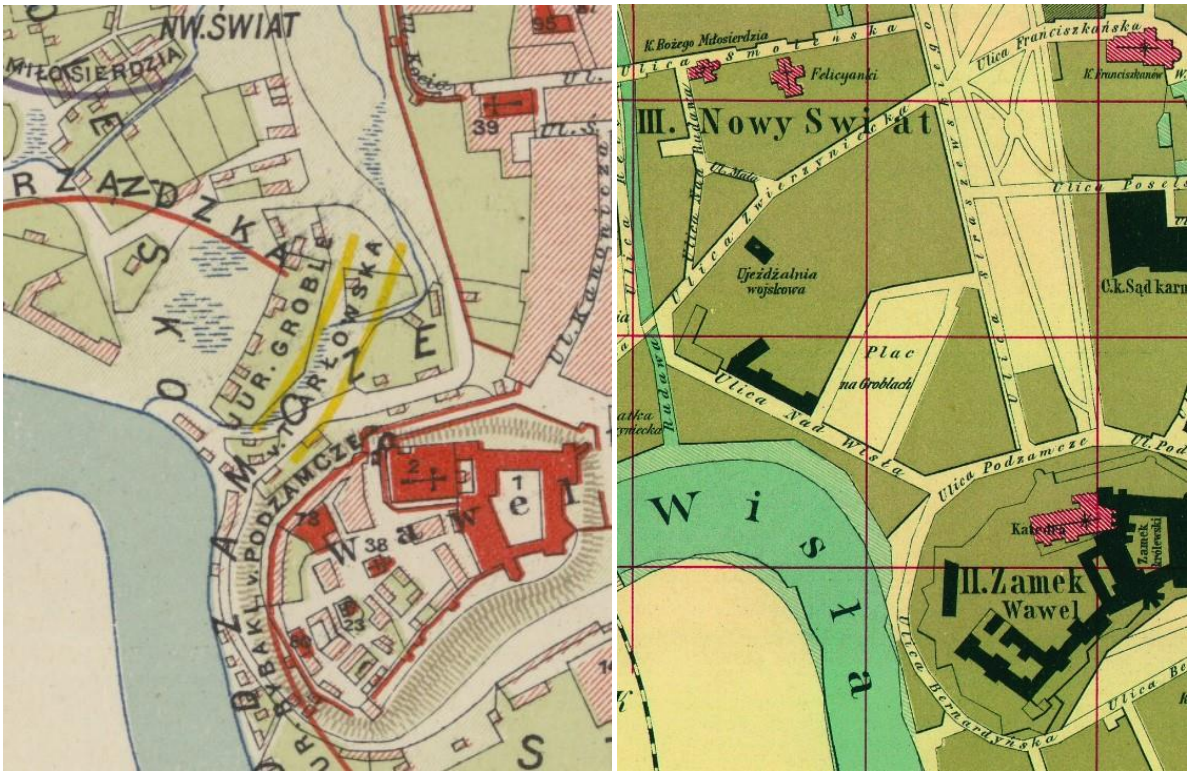

Orientacyjny rejon położenia dawnej jurydyki Groble (Tarłowskie), od przełomu wieków XVIII i XIX w granicach Krakowa – tu na fragmentach Planu miasta Krakowa i okolic w dobie Sejmu Czteroletniego w opracowaniu Tadeusza Czorta, wydanego w 1929 r. oraz Najnowszego planu król. stoł. Miasta Krakowa Wincentego Wdowiszewskiego wydanego w roku 1898; jurydyka ta zajmowała teren na zachód od murów miejskich, w sąsiedztwie Smoleńska wielko rządowego oraz Smoleńska duchownego, na obszarze dawnego zakola Wisły, wyprostowanego w XIV w. (ANKr, sygn.Zb.Kart.II-93 oraz ze zbiorów prywatnych).

Port wiślany działał pod Wawelem przez stulecia. Użytkowali go tzw. włóczkowie (flisacy). Wisła pozwalała na handel Krakowa z basenem Bałtyku, zwłaszcza po 1466, kiedy cały jej nurt znajdował się w granicach Królestwa. W 1496 sejm piotrkowski uchwalił wolność żeglugi na rzece: „Postanowiliśmy, aby żegluga na rzekach Królestwa naszego w górę i w dół z wszelkiego rodzaju towarami była wolna dla wszystkich ludzi jakiegokolwiek stanu, zakazując wszelkie przeszkody i cła".

[277]Browar był wpisany jest do rejestru zabytków pod numerem: A-1079 decyzją Małopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Krakowie z dnia 3.0.31998 r. (l.dz. PSOZ-IV/43/98). Jednak Małopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków w Krakowie decyzją nr 23/2000 z dnia 4.02.2000 r. (l.dz. SOZ-I/514/2000), zezwolił na budowę hotelu "Sheraton" (ul. Powiśle 5/7).

[278]Działał tu kiedyś klub sportowy Groble, w 1954 połączony z Nadwiślanem (ale np. podczas okupacji brał samodzielnie udział w tajnych rozgrywkach o mistrzostwo Krakowa).

Bractwo miało przywilej Władysława IV z 1633 na wyłączność w spławie drewna Wisłą. Tworzyło bardzo spójną, niemal rodzinną grupę, zwłaszcza włóczkowie z podkrakowskiego Zwierzyńca, których tratwy odpływały z przystani u stóp Wawelu. Port i składy drewna potwierdzone były w 1603. Stały tam drewniane budy, będące zapleczem wiślanego portu. Dopiero w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. zaczęto zakładać tam niewielkie, podmiejskie folwarczki. W 1825 na obecnym placu Na Groblach, przy wylocie kanału ściekowego do Wisły, leżała posesja rodziny Dzianottich, zwana Hiszpanią. Odkupił ją właściciel kopalń węgla Westenholz, który założył tam skład dowożonego Wisłą węgla. W 1834 pojawił się niezrealizowany plan budowy portu rzecznego, zakładający wykorzystanie stawiska na dzisiejszym placu.

Juliusz Kossak (1824-1899) i Stanisław Tondos (1854-1917) "Targ koni pod Wawelem" 1886 rok. Grafika z teki "Klejnoty miasta Krakowa". // Rok 1926. Targ koński na placu Na Groblach w Krakowie

Wianki pod Wawelem i widok na wiślaną flotyllę; lata 30. XX w.

Bulwary wiślane

Kraków w ciągu tysiąca lat blisko sto razy był poważnie podtapiany a kilkanaście powodzi stanowiło prawdziwą katastrofę, wywołującą niespotykany ogrom nieszczęść. Ustawicznie zagrożone miasto nie mogło się bezpiecznie rozwijać. Decyzję o wzniesieniu solidnych zabezpieczeń podjęto na początku XX w. Był to element planowania drogi wodnej Dunaj – Odra – Wisła – Dniestr, jednej z najambitniejszych inwestycji monarchii habsburskiej. Miała ją prowadzić c.k. Dyrekcja Budowy Dróg Wodnych w Ministerstwie Handlu. 11 czerwca 1901 r. parlament austriacki przyjął rządowy projekt (zgłoszony przez premiera Ernesta von Körbera) ustawy o drogach wodnych, skutkiem czego utworzono fundusz państwowy na budowę kanałów.

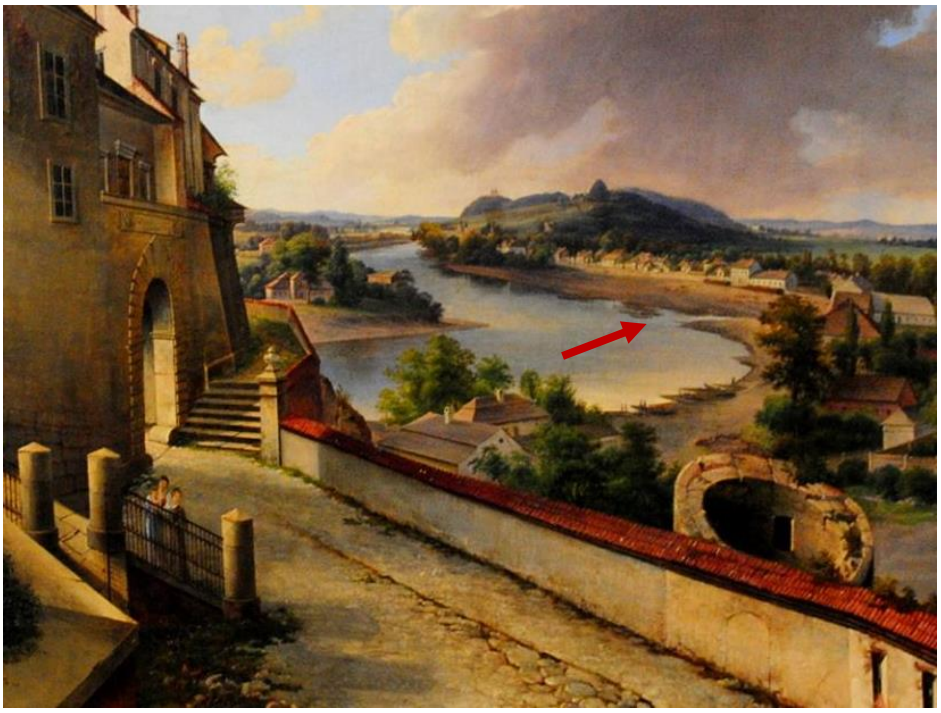

Jan Nepomucen Głowacki, Widok z Wawelu na zakole Wisły i Zwierzyniec (widoczne ujście Rudawy)

W trakcie przygotowywania planów budowy i gromadzenia środków finansowych Wisła kolejny raz zagroziła Krakowowi. 12 lipca 1903 r. woda wtargnęła w głąb Starego Miasta i dotarła do Plant. Zygmunt Nowakowski wspominał: „Pamiętam, że łódki krążyły prawie pod samym Uniwersytetem, a ruch uliczny na Zwierzynieckiej żywo przypominał Wenecję prawdziwą. Na chodnikach ustawiano kładki na wysokich kobylicach, wojsko patrolowało dzień i noc w pontonach, a mosty obciążano kamieniami... Po takim potopie zostawało mnóstwo błota, olbrzymie rozlewiska na Błoniach i roje komarów". Wezbrana Wisła nie przyjmowała wód Rudawy, która cofała się i zalewała okolice. Pod wodą znalazły się Nowy Świat, Piasek, Nowa Wieś, Czarna Wieś, Łobzów, Półwsie Zwierzynieckie, Błonia, Grzegórzki i Dąbie[279]. Woda zatopiła plac Na Groblach, ulicę Powiśle i częściowo Podzamcze. Pod wodą znalazło się 1240 budynków, 15 fabryk, 45 zakładów przemysłowo-handlowych. Rada Miejska wystąpiła do władz wiedeńskich z żądaniem natychmiastowego uregulowania

[279]Z drugiej strony Wisły Dębniki, Zakrzówek, Ludwinów, Podgórze i Płaszów.

Wisły[280]. Wsparł ją w staraniach Namiestnik Galicji hr. Andrzej Potocki, który statkiem „Dunajec" wypłynął zbadać rozmiary klęski. Szkody obliczono na 4637000 koron. Do budowy zabezpieczeń przeciwpowodziowych Krakowa i Podgórza (do 1915 niezależnych organizmów) zaplanowano użycie środków państwowych (tę część inwestycji miało prowadzić Namiestnictwo). Dołożyła się też gmina Kraków, m.in. bezpłatnie przekazując grunty pod budowę. Roboty łączyły się też z regulacją Wilgi oraz przełożeniem Rudawy i zasklepieniem jej starego koryta (w wyniku czego powstała ul. Retoryka). Aby do rzeki nie odprowadzać ścieków, zaplanowano kanalizację.

Bulwary zaprojektował inż. Roman Ingarden, hydrotechnik, projektant wodociągów krakowskich, od 1905 r. szef departamentu wodnego w krakowskiej delegaturze Namiestnictwa[281]. Wraz z Ingardenem prace studialne i projektowe prowadzili inż. Adam Bielański i Artur Born[282]. Projekt ujednolicenia wizualnego powierzono pochodzącemu ze Lwowa architektowi, radcy Janowi Perosiowi. Powstała monumentalna koncepcja obejmująca oba brzegi rzeki, zarówno od strony Podgórza i Ludwinowa, jak Kazimierza i Stradomia. Oprócz murów oporowych (o znaczeniu użytkowym, lecz rozwiązanych z wielką troską o ukształtowanie architektury o historyzującym detalu), zieleni (trawniki, żywopłoty, szpalery drzew) i pasów jezdni – kompozycja miała objąć również kamienice, o reprezentacyjnych fasadach zwróconych ku Wiśle. O losach obszarów nadrzecznych decydowała ostatecznie ich niewielka atrakcyjność w porównaniu do zabudowywanych wówczas Plant Dietlowskich.

Prace hydrotechniczne zrealizowano w latach 1907–1913. Po obu stronach Wisły zbudowano mury bulwarowe. Zewnętrzne mury wykonano na ławie betonowej okładziną zewnętrzną z ciosowego kamienia (z chrzanowskich łomów dolomitowych). Mury dolne bulwarowe, wzniesione na płycie fundamentowej betonowej, osłoniętej po stronie wody drewnianymi kwadraciakami, otrzymały okładzinę i płytę kordonową ze śląskiego granitu. Zadbano o estetykę. Mur podzieliły wystające przed lico murów pilastry, które – podobnie jak lico murów zewnętrznych – boniowano. Górną część murów (pod płytą kordonową) rozczłonkowano filarkami ujmującymi sklepione betonowe wnęki. Projektując budowle hydrotechniczne, pomyślano także o wykorzystaniu ich jako pomocniczych nabrzeży portowych[283]. Koryto wyprofilowano tak, by mogły do nich przybijać parostatki i galary. Planowano spiętrzyć wodę za pomocą jazu z kanałem obiegowym. Na polach Płaszowa i w starym korycie Wisły na Dąbiu, planowano port rzeczny. Firma Zieleniewskich miała wybudować stocznię. Zestawiając wysoki, górny mur oporowy z dolnym (ujmującym bezpośrednio koryto rzeki), stworzono nabrzeża przeładunkowe o szerokości 16,5 m po stronie podgórskiej i 20 m po stronie krakowskiej. Tzw. „niższe platformy" zaopatrzono w drogi bite oraz w torowiska kolejowe. Po stronie krakowskiej podwójny tor połączony był, za pomocą rampy zjazdowej, ze stacją kolejową Kraków-Grzegórzki (obok dzisiejszej Galerii Kazimierz). Drogi bulwarowe dolne połączono z górnymi szerokimi na 6 m rampami zjazdowymi; dla pieszych wykonano schody z korony bulwarów zewnętrznych na „niższe platformy". Budowę przerwał wybuch wojny światowej i rozpad monarchii Austro-Węgierskiej. Budowa portu nie weszła nawet stadium projektowe (chociaż figuruje

[280] J. Bieniarzówna, J.M. Małecki, *Dzieje Krakowa. Kraków w latach 1796-1918*,Kraków 1984, s. 347.

[281]Roboty budowlane nadzorowała ekspozytura Dyrekcji Budowy Dróg Wodnych, naczelne kierownictwo sprawował starszy radca budownictwa inż. Jan Czerwiński.

[282]http://www.mimk.com.pl/czytaj/14bulwary-wislane/79.html.

[283] Nr rej. [A-1260/M] z 13.06.2011 r. Bulwary wiślane stanowią też obiekt Krakowskiego Szlaku Techniki (2006).

on już na niektórych planach Krakowa z około 1914). Kanał żeglowny także nie powstał, ale kontynuowano realizację zabezpieczeń przeciw powodziowych. Prace znów wstrzymała wojna. Ostatecznie zakończenie regulacji Wisły na odcinku miejskim zakończono w 1955. Do pełnego bezpieczeństwa należało jednak wykonać wiele kolejnych kroków. Konieczne było podjęcie decyzji i ewentualnych inwestycji związanych z tzw. kanałem ulgi, który miał przeciwdziałać powodzi, obniżając wysokości fali powodziowej od Salwatora do Kazimierza o ok. 90 cm. Stan wałów i murów przeciwpowodziowych w Krakowie pozostawiał wiele do życzenia[284]. Oddanie w 1961 do użytku Stopnia Wodnego Dąbie podniosło lustro wody w centrum Krakowa o 3 m (w porównaniu ze stanem historycznym), wzbogacając walory krajobrazowe rzeki i zwiększając atrakcyjność bulwarów[285].

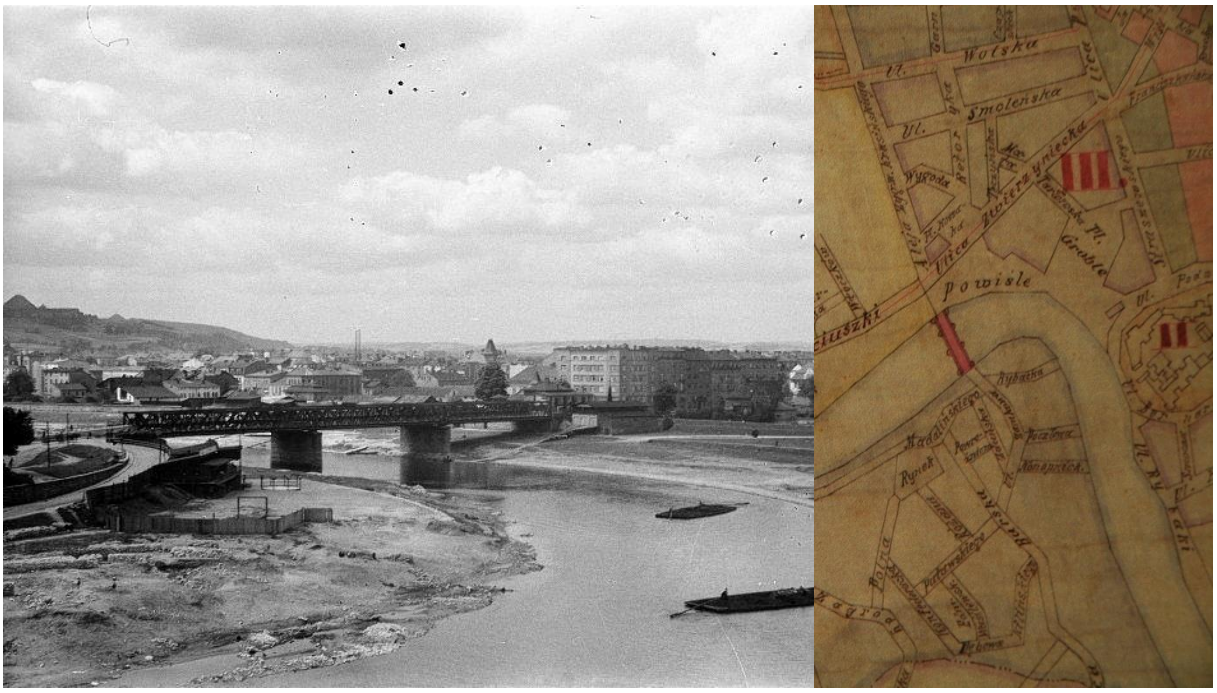

Most Dębnicki; detal z Planu Wielkiego Krakowa z 1916 (rys. Kazimierz Stolecki w skali 1:10 000); kopia w zbiorach OT NID w Krakowie

Dzisiejsze bulwary, wraz z przyległymi fragmentami wałów Wisły, a także Rudawy, to popularny ciąg spacerowy. W bezpośrednim sąsiedztwie wody, pod zabytkowymi mostami, u stóp Wawelu czy murów Skałki, biegną alejki dla pieszych i ścieżki rowerowe. O funkcji rekreacyjnej bulwarów myślano już w 1909 r., ale koncepcja urbanistyczna J. Czajkowskiego, W. Ekielskiego, T. Stryjeńskiego, L. Wojtyczki i K. Wyczańskiego, przewidująca poprowadzenie przez plac Na Groblach promenady łączącej Planty z brzegiem Wisły i bulwarami nie została zrealizowana. W latach 30. XX w., odcinek najstarszych kamiennych bulwarów zaczęto adaptować na trasę spacerową, rozpoczynając m.in. instalowanie parkowych latarni. Rozpoczęto też regulację ulic na koronie bulwarów. Istotne było takie udoskonalenie techniczne wałów i murów, aby nie traciły swych walorów krajo-

[284] Ich podwyższenie i uszczelnienie było nieuchronne, choć skuteczność zależała także od budowy kolejnego zbiornika retencyjnego w rejonie Świnnej Poręby oraz polderów w okolicach Czernichowa.

[285] Zespół bulwarów oraz wałów w granicach administracyjnych Krakowa do dziś pełni skutecznie funkcję zabezpieczenia przeciwpowodziowego, co potwierdziły doświadczenia wielkich powodzi, m.in. w latach 1970, 1994, 1997 i 2010.

brazowych i rekreacyjnych. Dotyczyło to zwłaszcza tych odcinków, gdzie nie dobór wysokości sięgało koło 1 m, a zarazem wzdłuż których znajdowały się ciągi widokowe na Stare Miasto, Wawel, klasztor Norbertanek czy kopiec Kościuszki. Z tego powodu, aby najcenniejsze widoki nie zostały zasłonięte, w Instytucie Architektury Krajobrazu Politechniki Krakowskiej zostało wykonane studium krajobrazowe[286]. Wykazało ono konieczność zastosowania specjalnych rozwiązań technicznych – w postaci ruchomych przegród. W ostatnich latach miasto, pod wpływem mieszkańców i miłośników zabytków, zdecydowało się poświęcić Bulwarom więcej uwagi – oprócz wpisu do rejestru zabytków uzyskały też one status obszaru parkowego. Po 1989 r. nad Wisłę zawitały barki, pełniące funkcję nadrzecznych kawiarni. Czy są potrzebne? Na pewno nie w swoim aktualnym, obskurnym kształcie. W 2009 r. uruchomiono tramwaj wodny.

Bulwary Wiślane wybudowano na odcinku od ujścia rzeki Wilgi do ówczesnych wapienników dębnickich położonych poniżej mostu Kolei Galicyjskiej Karola Ludwika (obecnie: most kolejowy pomiędzy mostami: Kotlarskim i Powstańców Śląskich). W granicach proponowanego parku kulturowego znajdują się trzy fragmenty bulwarów wiślanych, trzy mosty i kładka pieszo - rowerowa.

Most Dębnicki: w latach 1887–1888 wybudowano trójprzęsłowy most kolei obwodowej (miał także przejazd dla ruchu kołowego oraz chodnik dla pieszych). W 1911, po likwidacji linii kolejowej usunięto tory. Most wysadzony przez wojska niemieckie w styczniu 1945 r. rozebrano. Odbudowano go w dzisiejszym kształcie w 1951 r. według projektu Władysława Borusiewicza, Zbigniewa Wzorka i Stefana Serafina. Ma 157 metrów długości i 19 metrów szerokości. Podparty jest na 2 filarach.

Most Dębnicki w latach 30. XX w.

[286] Studium architektoniczno-inżynierskie możliwości podwyższenie obwałowań wiślanych – część architektoniczno-krajobrazowa, Kraków 1997.

Bulwar Czerwieński

(od mostu Dębnickiego po most Grunwaldzki)

Dominantą tego odcinka jest Wzgórze Wawelskie. U stóp Wawelu leżała niegdyś osada służebna, gdzie ulokowały się browary i domki rybaków. Wzmiankowana w 1644 jurydyka Rybaki – Podzamcze została zniesiona w 1801 r. Pamiątką po niej była brukowana ulica Rybaki, biegnąca po południowo – zachodniej stronie Wawelu. W XVIII i XIX w. stały w tym rejonie otoczone ogrodami murowane i drewniane domki oraz dworki z charakterystycznymi łamanymi dachami polskimi, nadające okolicy podmiejsko - wiejski charakter. Zabudowa ta zaczęła znikać już w XIX w., w związku z prowadzonymi w Krakowie pracami upiększającymi, ale ostatnie obiekty tego typu zostały rozebrane około 1914[287]. Ostatni odcinek Bulwaru Czerwieńskiego łączy Wisłę z zabudowaniami Stradomia. Bulwar Czerwieński, poprzecinany alejkami spacerowymi, w większości obszar trawiasty, łagodnie schodzący ku brzegowi Wisły, jest popularny wśród turystów i krakowian. Tradycja rekreacyjna tego obszaru jest stara, gdyż już w 1886 r. nastąpiło wytyczenie „przechadzek" wzdłuż Wisły. Elementem przytykającym do bulwaru jest Plac Na Groblach.

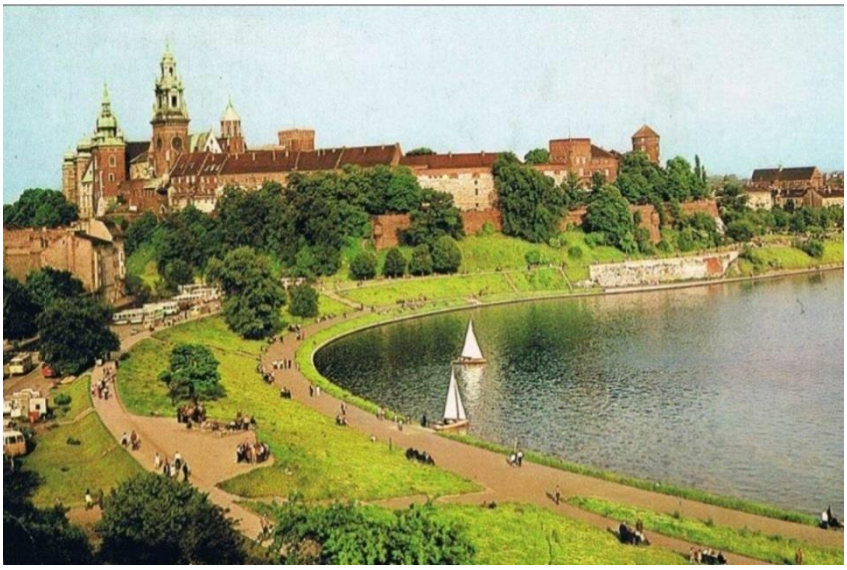

Zakole Wisły; lata 70.

Historycznym elementem bulwaru są dawne Rybaki. W miejscu dzisiejszej ulicy Bernardyńskiej biegła boczna droga prowadząca do podwawelskiej wioski Rybaki. Powstała u podnóża Wzgórza Wawelskiego, nad samym korytem Wisły. Wymienione pierwszy raz w źródłach w roku 1600 Rybaki wraz z Podzamczem (obszar od wschodu przylegający do murów miejskich, od południa do obwarowań Wawelu, zaś od północy i zachodu graniczący z jurydyką Groble) były jurydyką królewską, zarządzaną przez wielkorządców krakowskich. „Grabowski mniema, że w pobliżu Smoczej jamy, więc gdzieś przy zniesionej dziś ulicy Rybaki, mieścił się dom i drukarnia Przyłuskiego w XVI wieku, opiera się przy tem na słowach Statutu Przyłuskiego, wyd. r. 1553".

[287] Obecna ulica Rybaki biegnie wzdłuż Bulwaru Inflanckiego, około kilometra dalej w dół rzeki, między ulicami H. Wietora i Krakowską.

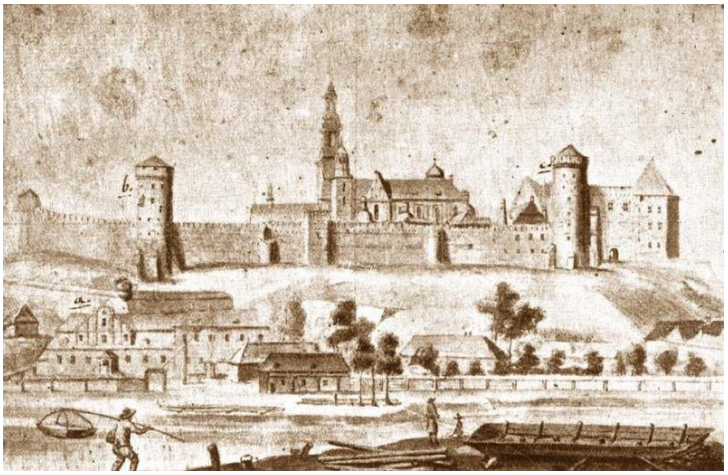

Wawel i osiedle Rybaki od strony Skałki, Akwarela, F. Gutowski, ok. 1800

Była to osada służebna; na pasie ziemi pomiędzy Wawelem i Wisłą ulokowano browary i domki rybaków. **Rybaki** były pozostałością służebności dla **Wawelu** gospodarki rybnej, łącznie z portem nad korytem nieistniejącej od r. 1877 odnogi Wisły. W 1644 była wzmiankowana jako jurydyka Rybaki–Podzamcze. W 1706 roku rybacy otrzymali nakaz przeniesienia się na drugą stronę Wisły, co było związane z budową umocnień zamku[288]. Po drugiej stronie znajdowały się Dębniki, należące do paulinów ze Skałki. Doszło do przewlekłego sporu z rybakami. Osada wróciła na swoje pierwotne miejsce. Wójta i ławników z Podzamcza spotykamy w 1706 r. Przez teren osady odprowadzano z Wawelu część nieczystości. 1768 konfederat barski Rajmund Korytowski, bawiąc na zamku krakowskim u brata Augusta, pełniącego tam funkcję regenta, odkrył kanał wychodzący na Rybaki z zamurowanym i dlatego niestrzeżonym wejściem. Nocą z 1 na 2 II 1772 owym kanałem wdarło się na wzgórze wawelskie ok. 150 konfederatów, opanowując zamek[289]. „Florencya. Tak zwano «dworek nad Wisłą pod l. 216, ok. r. 1783, który wtedy był własnością Wytyszkiewicza». Zapewne był on przy zachodnim końcu dzisiejszej ul. Bernardyńskiej.

W XVIII i XIX w. stały w tym rejonie otoczone ogrodami murowane i drewniane domki oraz dworki z charakterystycznymi łamanymi dachami polskimi, nadające okolicy podmiejsko-wiejski charakter. Należały do zamożnych kupców. Jurydyka Rybaki, dekretem władz austriackich, została włączona do Krakowa w 1800; zniesiono ją rok później.

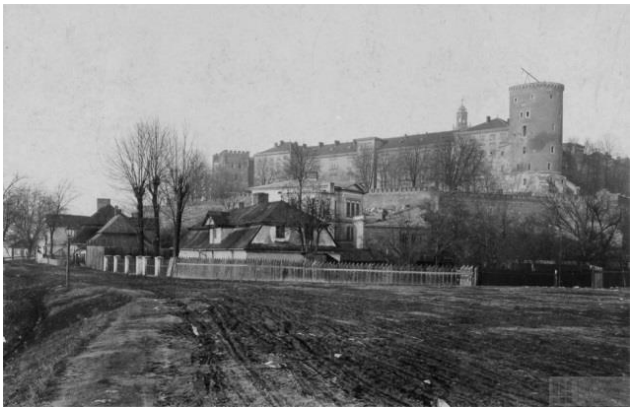

Nieistniejąca zabudowa Rybaków (dworek Zielińskich)

Zabudowa ta zaczęła znikać już w XIX w., w związku z prowadzonymi w Krakowie pracami upiększającymi, ale ostatnie obiekty tego typu zostały rozebrane około 1914[290]. Pamiątką po osadzie była brukowana ulica Rybaki, biegnąca po południowo-zachodniej stronie Wawelu. Teren osady wykorzystano do regulacji koryta Wisły; dziś są tu bulwary wiślane. Wyjątkiem był prostopadłościenny piętrowy budynek najbliżej zamku, willa Karoliny Hostaschowej (później Kazimierza Krasińskiego i prof.

[288]Ceglane mury Wawelu od strony Wisły to nie dzieło Austriaków. To są ostatnie fortyfikacje wybudowane za czasów I RP. Wznieśli je w latach 1791-91 polscy inżynierowie Gawłowski i Mehler. Za czasów Rzeczypospolitej Krakowskiej zostały one podwyższone by utworzyć taras widokowy.

[289]https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/rajmund-korytowski

[290] Obecna ulica Rybaki biegnie wzdłuż Bulwaru Inflanckiego, około kilometra dalej w dół rzeki, między ulicami H. Wietora i Krakowską.

Augusta Witkowskiego), wzniesiona w 1876 roku, a zburzona w 1942, w związku z budową brakującego odcinka wałów Wiślanych – od mostu Dębnickiego do Wawelu. Był to też element propagandowej akcji porządkowania otoczenia zamku, prowadzonej przez okupanta. Prof. A. Szyszko Bohusz zanotował: „Zburzono obie kamienice na Grodzkiej przy kościółku św. Idziego oraz willę p. Witkowskiej pod basztą Sandomierską. Plac po zburzonych kamienicach jest obecnie regulowany przez Zarząd Miejski”[291]. Teren ten jest obecnie obszarem zieleni urządzonej, częścią Bulwarów Wiślanych.

ANKr.: Z jednostki sygn. 29/280/0/9.1/1152; Plan katastralny Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko u.[nd] Kazimierz sammt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis Bezirk

Dom przy ul. Rybaki 3 pod Wawelem, 1914 r. Fot. Tadeusz Gutkowski. ANKr, Zbiór fotograficzny, sygn. A-IV-498

Granicą bulwaru jest ulica Józefa Dietla, a jej przedłużeniem **most Grunwaldzki**, zbudowany w latach 1968-1972 według projektu Zenona Grajka. Jago minimalistyczny kształt miał jak najmniej ingerować w wizualne otoczenie Wawelu i Skałki. Ma 153 m długości.

[291]Protokół 11 posiedzenia Państwowego Komitetu do spraw odnowienia Zamku królewskiego na Wawelu, odbytego w dniu 14 czerwca 1942 r. A.Szyszko-Bohusz, *Wawel pod okupacją hitlerowską*.

Bulwar Inflancki

(pomiędzy mostami Grunwaldzkim a Józefa Piłsudskiego)

Na tym odcinku bulwarów najważniejszym punktem jest Skałka. Na przedłużeniu ulicy Skawińskiej znajdował się drewniany most Skawiński, wiodący w stronę Skawiny i Myślenic, spalony w 1657 przez Szwedów (wraz z innymi krakowskimi mostami). Bulwar Inflancki, poprzecinany licznymi alejkami spacerowymi, w większości stanowi obszar trawiasty. W północnej części łagodnie schodzi ku brzegowi Wisły, a w południowej część górną od dolnej rozdziela stylowy mur zbudowany w latach 1905 - 1909.

Zakole Wisły przy Dębnikach – w prawej widoczna dawna plaża, dziś skryta pod lustrem wody. Drzeworyt barwny Ludwika Tyrowicza, lata 20. XX w.; zbiory prywatne // Widok na Skałkę w czasach „przedbulwarowych", akwaforta J. Rubczaka, ok. 1905; archiwum Domu Aukcyjnego „Nautilus" w Krakowie

Bulwar kończy się u wylotu ulicy Krakowskiej, której przedłużeniem jest **most im. Józefa Piłsudskiego**, najstarszy, zachowany w oryginalnej formie most wiślany w mieście. Zastąpił most Podgórski. Budowę rozpoczęto w 1926; od 1932 zwany był mostem Marszałka Józefa Piłsudskiego (roboczo Czwartym Mostem).

Budowa mostu Piłsudskiego, 1930

Oddano go do użytku w 1933. Most zaprojektowano w biurze projektowym Wydziału Budowy Mostów Ministerstwa Robót Publicznych w Warszawie. Betonowe przyczółki, posadowione na fundamentach wykonanych podczas budowy bulwarów wiślanych, obłożono wykładziną dolomitową. Betonowe filary mostu wyłożono od strony dopływu wody okładziną granitową, a od strony odpływu wspomnianą – dolomitową. Nitowana kratownicowa konstrukcja mostu wykonana została w zakładach Zieleniewski i Fitzner-Gamper. Most ma długość 146 m, a wygięte ku górze przęsło środkowe liczy 72 m. Jezdnię o szerokości 10 m wyłożono brukiem. Po obu stronach jezdni, za dźwigarami, wykonano chodniki dla pieszych.

W styczniu 1945 wycofujący się Niemcy uszkodzili przeprawę. Odbudowana w 1948 do 1990 nosiła imię Tadeusza Kościuszki.

Bulwar Kurlandzki

(pomiędzy mostami Józefa Piłsudskiego a stopniem wodnym i śluzą na Dąbiu)

Nieistniejący most na Wiśle (ul. Mostowa); 1933

Odcinek bulwaru przy dawnej gazowni

Bulwar biegnie wzdłuż zabudowy kazimierskiej, na odcinku między Gazową i Starowiślną przytykając do zespołu Gazowni Miejskiej. Na całej długości bulwaru jego część górną od dolnej rozdziela stylowy mur zbudowany w latach 1905 - 1909, z licznymi łączeniami w postaci schodów i zjazdów. Do korzystania z uroków tego odcinka zniechęca zmasowany ruch komunikacyjny. U wylotu ulic Gazowej, do roku 1925 stał most Podgórski (Franciszka Józefa I)[292]. Rozebrano go ze względu na zły stan techniczny. Z mostu pozostały jedynie przyczółki po obu stronach rzeki – wsparto na nich pieszo – rowerową kładkę Bernatka[293], oddaną w 2010 r. U wylotu ulicy Starowiślnej przerzucono **most Powstańców Śląskich**. Wcześniej stał tu most Krakusa, łączący miasto z traktem wiodącym w stronę Wieliczki. Zbudowano go w latach 1903 – 1913 w Zakładach L. Zieleniewskiego według projektu wiedeńskiego inżyniera Edwarda Zittera. Zniszczony przez Niemców, po wojnie odbudowany, pod koniec lat 60. Został rozebrany. W jego miejscu stanęła w 1971 przeprawa zaprojektowana przez Józefa Szulca (przebudowana w 1978)[294].

[292] Pierwszy most wiślany wsparty na kamiennych filarach (1844–1850). Inicjatywa budowy należała do Senatu Wolnego Miasta Krakowa, jednak na inwestycję nalegał rząd w Wiedniu, zainteresowany rozwojem Podgórza. Most miał 145 m długości i 6,8 m szerokości. Pięć drewnianych, łukowych przęseł wykonano z drewna modrzewiowego, pokrytego żywicą i obitego ołowianą blachą. Most służył nie tylko przeprawom ludzi i przewozom towarów przez Wisłę – poprowadzono nim także instalację gazową z gazowni miejskiej na Kazimierzu do Podgórza. Od 1882 r. przy moście rozpoczynał swój bieg pierwszy krakowski tramwaj. Rozbiórkę mostu zakończono w 1936 r., ale filary usunięto dopiero w połowie lat 50. XX wieku.

[293] Patron, którego imię nosi konstrukcja, Laetus Bernatek na przełomie XIX i XX w. doprowadził budowy (po krakowskiej stronie Wisły) szpitala Bonifratrów.

[294] Tuż obok – ale poza granicą proponowanego Parku Kulturowego - znajduje się most kolejowy łączący stacje Kraków Główny i Kraków Płaszów. Jego nasyp przytyka do tzw. nowego cmentarza żydowskiego.

Dajwór

W średniowieczu mieszkańcy Kazimierza trudnili się m.in. rolnictwem. Poza Kazimierzem „właściwym", zakreślonym jego murami, usadowiły się przedmieścia powiązane gospodarczo z miastem i podległe kazimierskiej jurysdykcji. Największe z nich, pomijając Stradom, to Podbrzezie – pierwotnie zwane Blech (Blechy), od bielenia płótna, dla której to czynności była niezbędna bliskość wody – położone nad Starą Wisłą, w rejonie dzisiejszej ul. Podbrzezie, do zachodniego odcinka dzisiejszej ul. Miodowej. Starej Wisły sięgało także przedmieście Szewskie, usadowione pod bramą Krakowską, a nazwą oddające dominujące tam rzemiosło. Dookoła miasta były role (Bawół, Dajwor, Blech) oraz folwarki (Zabłocie, Janowa Wola). Miasto wypuszczało grunty w dzierżawę, część zaś pozostawiało we własnym zarządzie, część do wspólnego użytku (pastwiska). Kraków, miasto przemysłowe i handlowe „pozbył się gruntów rolnych (z wyjątkiem Błoń) już w końcu XV w. Kazimierz jeszcze w XVI w. opierał się w znacznej części na rolnictwie. Podmiejskie osadnictwo rozwijało się zwłaszcza od wschodu i południa"[295].

Folwark Dajwora; „Plan miasta Krakowa w obrębie okopów" opracował w 1836 r. Teofil Żebrawski

Przed rokiem 1522 od strony Nowej Wisły niewielkie skupisko domków stanowiło przedmieście nazywane opisowo „za bramą Wielicką". Zlokalizowano tam przed 1465 rokiem szpital dla trędowatych; w tamtym rejonie powstał później folwark z dworem, będący w rękach miasta. Od swego twórcy zwano go Langpetrowskim. Folwark z czasem podupadł, przechodził w ręce kolejnych właścicieli i dzierżawców. Podmiejski folwark w 1640 wydzierżawił Marcin Dajwor (Dojwor), od którego folwark wziął swoją nazwę. „Roku 1640 Rajcy Kazimierscy puścili w dożywotnią,

[295]Przy południowym odcinku obwarowań tego miasta, wokół kościoła szpitalnego św. Leonarda (istniejącego już w 1439 r.) powstało osobne przedmieście.

dzierżawę Marcinowi Dajworowi mieszczanowi Kaźm. opustoszały folwark miejski z łękami, z której to dzierżawy Marcin Dajwor płacić miał czynsz roczny złotych 100 i folwark naprawiać"[296].

Był to czas zmian w strukturze gospodarczej miasta. Powstające w wiekach XVII i XVIII podmiejskie jurydyki destabilizowały dotychczasowy, wzorowy układ osadniczy aglomeracji, hamowały przyrost demograficzny i zakłócały życie gospodarcze poprzez niekontrolowaną produkcję rzemieślniczą, spożywczą i handel.

Stary folwark istniał jeszcze w XIX w. (w 1831 r. w czasie epidemii cholery umieszczono tu szpital żydowski) - była tu cegielnia, a także staw, do którego spływały nieczystości z Kazimierza (zasypany w 1872 r.). Był on przedmiotem troski lekarzy wcześniej: ,,Zalecono magistratowi najściślejszy dozór nad czystością miasta, nad odwietrzaniem wychodków; postanowiono upoważnić go do niezwłocznego wykonania zasypania bagniska na Dajworze i wyznaczono komisyą ku zbadaniu na miejscu, gdzie na targowicy kazimierskiéj na placu zwanym Wolnica najstosowniej i jakie mogą być urządzone publiczne wychodki. Zmianę – częścią już dokonaną, a częścią w robocie będącą – spustów wychodkowych do Wiśliska starego i do kałuży na Dajworze na urządzenia zamknięte, tak zwane baczkowe, przyjęto z przyjemnością do wiadomości”[297].

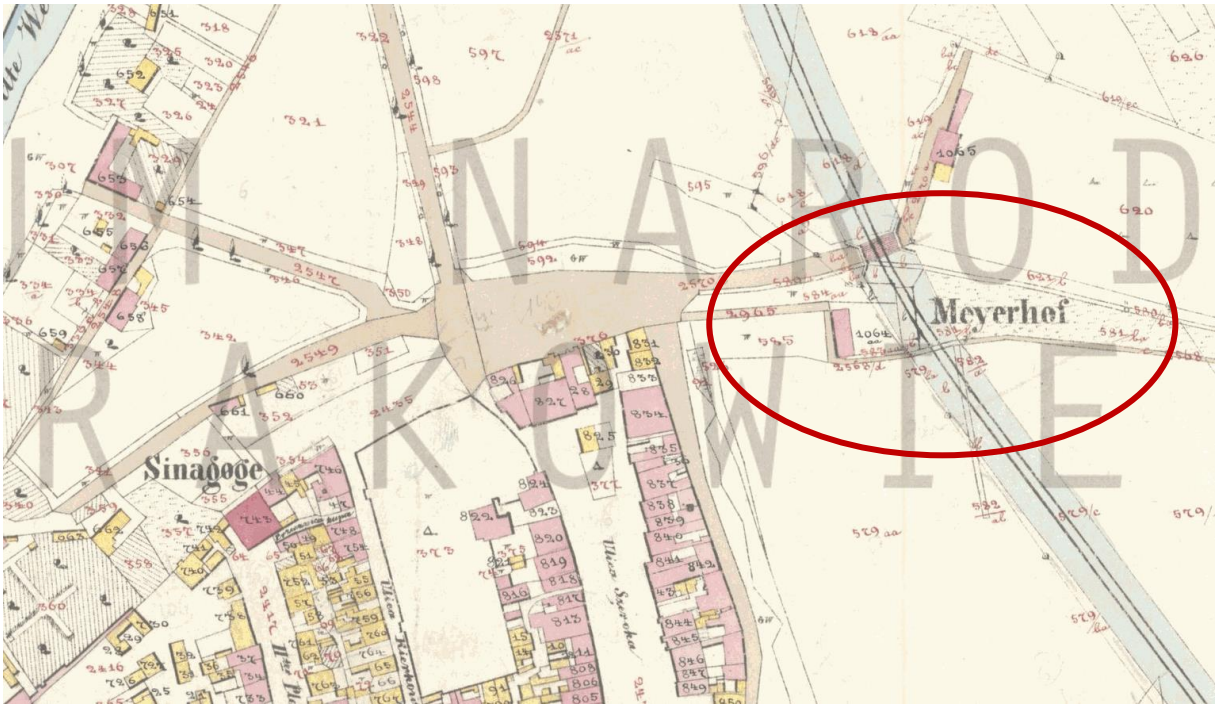

Folwark Dajwora; plan katastralny 1843

Pod koniec XIX w. (1894) przeprowadzono regulację wytyczonej tu ulicy, wtedy też przybrała ona nazwę Dajwór. Drogę, która wzdłuż murów miasta Kazimierz prowadziła do folwarku nazywano Drogą do Dajwora. W XIX wieku regulując tę część miasta, ulicę nazwano Wałową, jednak wśród mieszkańców nadal określano ją mianem Dajworu. Wchodziła w obszar przemysłowy. W 1907 uruchomiono tu elektrownię miejską, działały drobne fabryczki (Fabryka narzędzi ,,Esmot", Pierwsza Polska Fabryka Konserw Sardelowych ,,Sardina", Fabryka okuć piecowych G. Edelman, ślusarnia z kuźnią i warsztatem ślusarskim Goldsteina).

[296] Bąkowski, s. 44

[297] ,,Przegląd lekarski”, 9 XI 1867, s. 359.

Widok Kazimierza od strony wału kolejowego, przełom lat 70. i 80. XIX w.

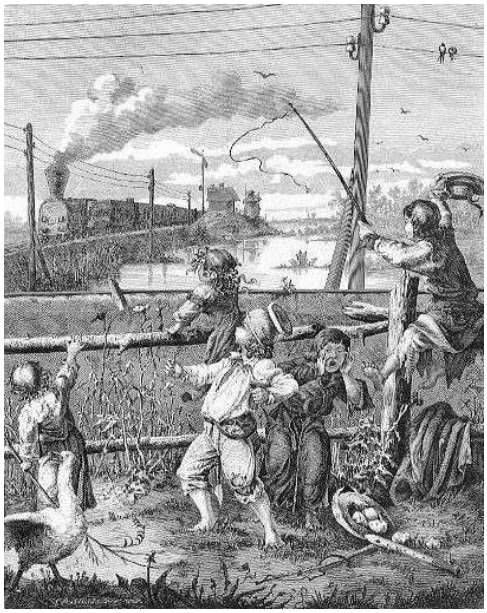

Granicę obszaru w ramach PK Kazimierz ze Stradomiem stanowi linia kolejowa nr 91. To odcinek dawnej Kolei Galicyjskiej im. Karola Ludwika, łączącej Kraków ze Lwowem. Nasyp był dziełem Wschodniej Kolei Państwowej (Östliche Staatsbahn), która w latach 1850–1858, jako przedsiębiorstwo państwowe budowała linię z Bochni, a potem z Krakowa do Lwowa[298]. W 1858 r. eksploatację linii przejęła Kolej Karola Ludwika, a w 1891 r. ponownie austriacka Östliche Staatsbahn. Wałem pierwotnie biegła jedna nitka torów kolejowych, a od 1892 r. dwie. W 1899 r. dodano trzeci tor dla uruchamianej wówczas linii lokalnej z Krakowa do Kocmyrzowa, co spowodowało konieczność przebudowy nasypu, rozbudowy murów oporowych i poszerzenia przepustu. Po odzyskaniu niepodległości przez Polskę w 1918 linia przeszła na własność Polskich Kolei Państwowych. Charakterystycznym obiektem jest przepust drogowy u wylotu ulicy Miodowej (obok nowego Cmentarza Żydowskiego), który do dziś pełni swą pierwotną funkcję. Wybudowano go ok. roku 1855; remont z 2011 r. przywrócił mu oryginalny wygląd.

[298] Zespołem, który projektował i budował linię kolejową na tym odcinku, kierował w latach 1850–1854 inż. Fegy, a po nim inżynierowie Dümmer i Zapałowicz.

Kwartał św. Wawrzyńca

Wyodrębniony obszar wziął nazwę od powstałego w latach 1276-1278 i istniejącego do XIX w. kościoła. Stojący w pobliżu murów Kazimierza kościół był świątynią parafialną wsi Bawół. W 1640 w miejsce drewnianego kościoła zbudowano murowany, który jednak tak podupadł, że na pocz. XIX wieku został rozebrany. Przebiegająca w pobliżu droga Platea s. Laurenti była wzmiankowana w dokumentach już w 1385 roku; od 1792 wymieniana jako ul. Wawrzyniecka. Przy ul. św. Wawrzyńca, biegnącej od pl. Wolnica przez ul. Starowiślną aż do torów kolejowych, w końcu XIX w. powstał zespół obiektów infrastruktury miejskiej. Kompleks na rogu ulic św. Wawrzyńca i Gazowej jest jednym z niewielu, tak dobrze zachowanych, zabytków związanych z inżynierią miejską.

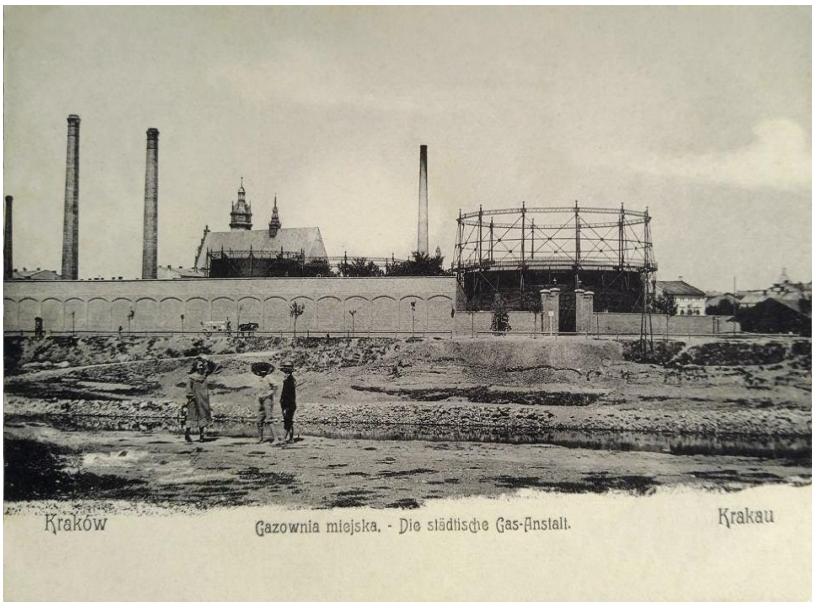

Pierwsza na ziemiach polskich próba oświetlenia gazowego miała miejsce w Krakowie w roku 1830 r. (prof. Karol Mohr rozświetlił lampami ul. Gołębią [299]), ale **gazownia miejska** [300] powstała dopiero w 1857 r. Została wybudowana przez Niemieckie Kontynentalne Towarzystwo Gazowe z Dessau. Najstarsze obiekty zaprojektował inż. Seizig, a pierwszym dyrektorem zakładu został inż. Konrad Voss. Technologia oparta była na procesie suchej destylacji węgla, a otrzymywany gaz zawierał – jako składniki palne – głównie wodór i metan. W pierwszym okresie funkcjonowania gazowni produkowano gaz jedynie na potrzeby oświetlenia miasta. Sieć ulicznych latarni gazowych uruchomiono po raz pierwszy 22 grudnia 1857 r. Od lat 80. XIX w. gazownia zaczęła promować także inne sposoby wykorzystania gazu: do gotowania, ogrzewania wody i mieszkań. W końcu XIX i na początku XX w. gazownia produkowała gaz węglowy, gaz wodny oraz amoniak. Zakład miał własne ujęcie wody i wieżę

[299] Latarnie gazowe wciąż można zobaczyć w podcieniach Sukiennic.

[300] ZESPÓŁ GAZOWNI MIEJSKIEJ, ul. Gazowa nr 12/16, mur., 1857, przekazana na własność miasta 1886, modernizowana 1925, 1927 i 1929, 1938: dom dla pracowników, ul. Gawa nr 12, mur., 1907-1908, *proj. Roman Bandurski*, budynek dyrekcji, mur., 1819, *proj. Jan Drachny,* nadbud. I piętra 1857, przebud. i nadbud. II piętra 1921, *proj. Wacław Krzyżanowski*, bud. pod kierunkiem *arch. Michała Dąbrowskiego*, przebud. 1934, budynek administracyjno-mieszkalny, ul. Gazowa nr 14, mur,. 1908, przebud. 1922-1924, *proj. Kazimierz Brzeziński, Wacław Krzyżanowski i Michał Dąbrowski,* przebud. 1940, *proj. Stefan Polański*, świetlica, ob. magazyn, mur., 1921, proj. *Wacław Krzyżanowski i Kazimierz Brzeziński*, wozownia, ob. garaże, mur., ok. 1900, przebud. na garaże 1921, fabryka gazu wodnego, ob. stolarnia, spawalnia, kotłownia, mur., 1906-1909, fabryka gazu węglowego, ob. warsztaty, mur., 1858, po 1886, przebud. na kotłownię ok. 1900, 1922-1927, fabryka amoniaku, ob. budynek socjalny, mur., 1900-1901, magazyn regeneracji masy, ob. magazyn, mur., ok.1900, laboratorium, ob. biura, mur., 1898, rozbud. 1938.

ciśnień, bocznicę kolejową i trzy cylindryczne gazometry do przechowywania gazu, które niestety się nie zachowały.

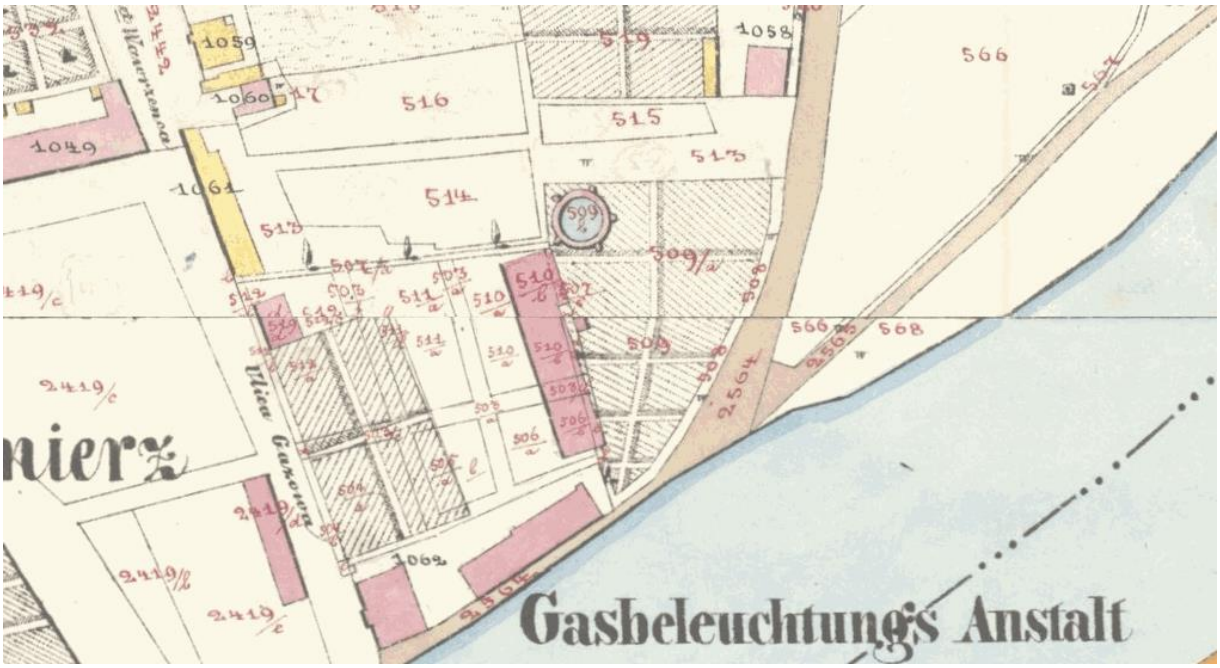

Gazownia na planie katastralnym miasta // Zabudowania gazowni miejskiej

Przetrwały budynki administracyjne, budynek mieszkalny z ogrodem, dawna świetlica robotnicza, laboratorium, tzw. nowa kotłownia i fabryka gazu wodnego. Rozwijające się miasto i przemysł potrzebowały coraz większej ilości gazu, której nie był w stanie dostarczyć zakład na Kazimierzu. Od 1958 r. produkcję gazu koksowniczego dla potrzeb miasta przejął kombinat metalurgiczny w Nowej Hucie. Wytwarzania gazu w gazowni miejskiej zaprzestano w 1968 r. Od 1982 r. wyłącznym źródłem zasilania sieci gazowej w Krakowie stał się gaz ziemny. Obecnie w dawnej gazowni mieszczą się biura Polskiej Spółki Gazownictwa Sp. z o. o. Kompleks jest niedostępny dla zwiedzających; okazjonalnie można zobaczyć Izbę Krakowskiego Gazownictwa.

Lata 1930-1932, Wagon typu SW1 przed zajezdnią

Zajezdnię tramwajową[301] wznoszono etapami na przełomie XIX i XX w. Pierwsze obiekty postawiło Belgijskie Towarzystwo Kolei Lokalnych, które otrzymało od gminy Kraków koncesję na budowę i eksploatację pierwszych w mieście linii tramwajowych[302]. Najstarszy i zachowany do dziś obiekt – wozownię tramwaju konnego – wybudowano w 1882 r. według projektu H. Gérona, a rozbudowano w 1896 r. według projektu Tadeusza Stryjeńskiego i Zygmunta Hendla. Budynek ma drewnianą konstrukcję z ceglanym wypełnieniem.

[301] ZESPÓŁ ZAJEZDNI TRAMWAJOWEJ, ul. św. Wawrzyńca nr 12/14, 13/17: dom, ul. św. Wawrzyńca nr 13 (narożny ul. Gazowa nr 2), mur., 1890, *proj. Tadeusz Brand*, nadbud. II piętra 1908, stajnia tramwaju konnego, mur., po 1882, przebud. 1900, *proj. Karol Knaus*, przebud. po 1980, stajnia tramwaju konnego, ob. budynek administracyjny, mur., ok. 1882, przebud. 1900, *proj. Karol Knaus*, przebud. po 1980, zajezdnia tramwaju wąskotorowego (hala D), mur.-drewn., 1900, *proj. Karol Knaus*, rozbud. po 1960, remiza tramwaju konnego (hala E), mur.-drewn., po 1882, przebud. 1886, *proj. Zygmunt Hendel i Tadeusz Stryjeński*, zajezdnia tramwaju normalnotorowego (hala F), mur.-drewn., 1913, budynek pomocniczy, mur., po 1920, budynek akumulatorni, mur.-drewn., ok. 1913, portiernia, mur.-drewn., po 1920, warsztaty, ul. Gazowa nr 4, mur., 1928, *proj. Eugeniusz Ronka*, przebud. po 1960, ul. św. Wawrzyńca 12/14: hala „Pod zegarem", mur.-drewn., 1913, budynek socjalny, mur.-drewn., 1913, dyspozytornia, mur.-drewn., 1913, garaże autobusowe, ul. św. Wawrzyńca 14a (narożny ul. Wąska nr 14), mur., 1929.

ZESPÓŁ ZAJEZDNI TRAMWAJOWEJ, ul. św. Wawrzyńca nr 12/14, 13/17: dom, ul. św. Wawrzyńca nr 13 (narożny ul. Gazowa nr 2), mur., 1890, *proj. Tadeusz Brand*, nadbud. II piętra 1908, stajnia tramwaju konnego, mur., po 1882, przebud. 1900, *proj. Karol Knaus*, przebud. po 1980, stajnia tramwaju konnego, ob. budynek administracyjny, mur., ok. 1882, przebud. 1900, *proj. Karol Knaus*, przebud. po 1980, zajezdnia tramwaju wąskotorowego (hala D), mur.-drewn., 1900, *proj. Karol Knaus*, rozbud. po 1960, remiza tramwaju konnego (hala E), mur.-drewn., po 1882, przebud. 1886, *proj. Zygmunt Hendel i Tadeusz Stryjeński*, zajezdnia tramwaju normalnotorowego (hala F), mur.-drewn., 1913, budynek pomocniczy, mur., po 1920, budynek akumulatorni, mur.-drewn., ok. 1913, portiernia, mur.-drewn., po 1920, warsztaty, ul. Gazowa nr 4, mur., 1928, *proj. Eugeniusz Ronka*, przebud. po 1960, ul. św. Wawrzyńca 12/14: hala „Pod zegarem", mur.-drewn., 1913, budynek socjalny, mur.-drewn., 1913, dyspozytornia, mur.-drewn., 1913, garaże autobusowe, ul. św. Wawrzyńca 14a (narożny ul. Wąska nr 14), mur., 1929.

[302] Początki zbiorowej komunikacji to linia omnibusu konnego kursująca spod Dworca Głównego do mostu Podgórskiego w dzielnicy Kazimierz. Dokładna data jej uruchomienia nie jest znana; linia funkcjonowała w 1867 roku, z tego roku znane są koncesje na jej prowadzenie. Ich pierwsza regularna linia uruchomiona została w 1875 r. Datę tę uznaje się obecnie za początek komunikacji miejskiej w Krakowie.

Prace związane z elektryfikacją tramwajów rozpoczęto w roku 1900. Wymagały one m.in. budowy elektrowni oraz nowej hali dla tramwaju elektrycznego, które powstały obok już istniejącego kompleksu na Kazimierzu. Jesienią 1900 w Fabryce Wagonów i Maszyn w Sanoku zamówiono 17 nowych wagonów. Dla wąskotorowego (o rozstawie szyn 900 mm) tramwaju elektrycznego wzniesiono kompleks hal zespolonych, mieszczący wozownię, warsztaty i własną elektrownię. Przebudowano też budynki administracyjne i obiekty zaplecza, wznosząc je jako murowane. Pozostałe, oddane do użytku w latach 1912–1913 (dyspozytornie i wozownie normalno torowe) i w latach 20. XX w. (garaże i warsztaty autobusowe), to budynki o konstrukcji drewniano-ceglanej. Na przełomie lat 50 i 60. XX w. tramwaje ostatecznie zniknęły z zajezdni przy ul. św. Wawrzyńca, w której urządzono warsztaty autobusowe i magazyny. W budynkach zajezdni tramwajowej powstało w 1999 roku Muzeum Inżynierii Miejskiej (zajezdnia przy ul. św. Wawrzyńca). Prace remontowe przeprowadzone w latach 1997–2010 miały na celu przywrócenie jego świetności. Otwarcie wyremontowanej hali wozowni tramwaju normalnotorowego, najbardziej spektakularnego obiektu w kompleksie, odbyło się podczas krakowskiej Nocy Muzeów w maju 2009 r. Przy muzeum zlokalizowano też przystanek tramwajowy, z którego odjeżdżają zabytkowe tramwaje linii turystycznej 0.

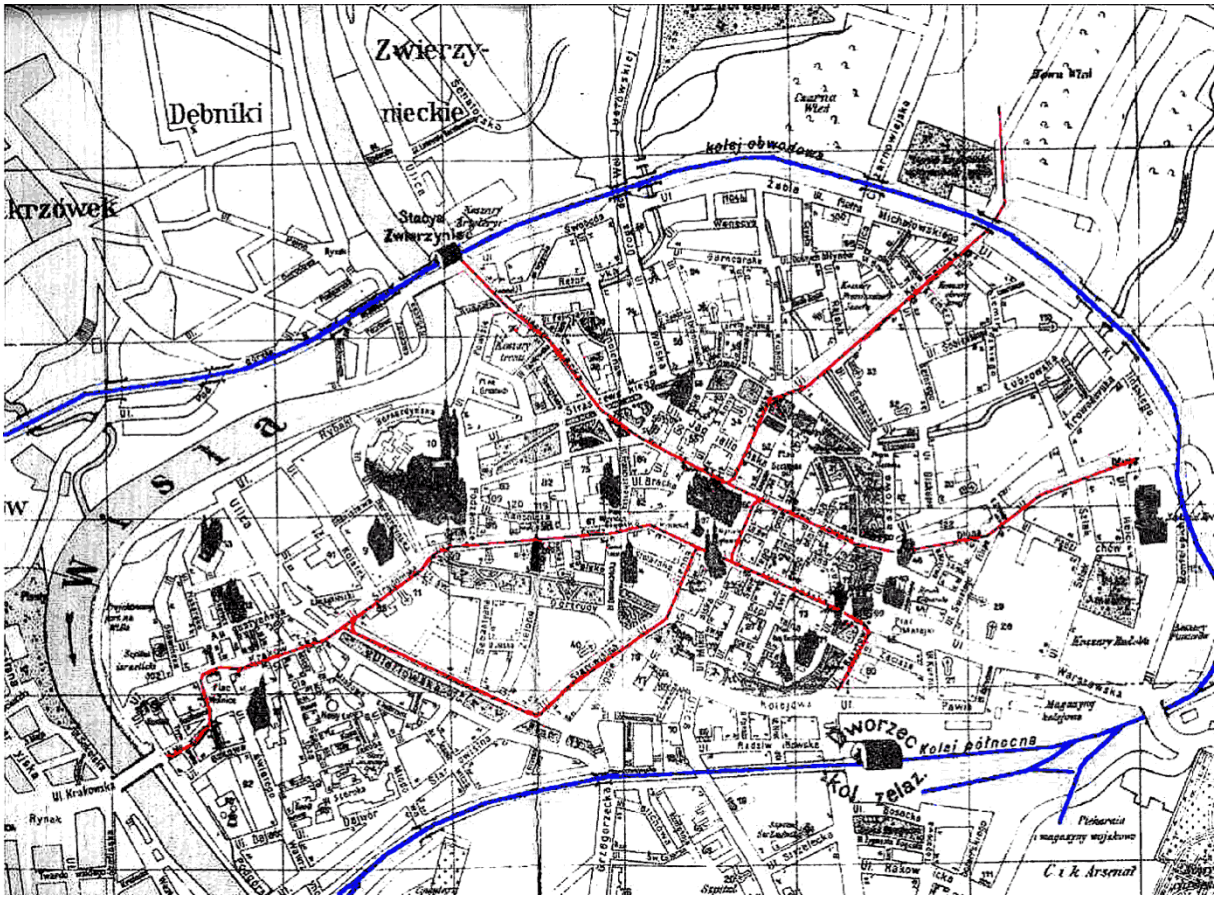

1911 – linie tramwajowe i kolejowe

Tramwaje (i nie tylko) wymagały energii. Pierwsze krakowskie eksperymenty z oświetleniem elektrycznym przypadły na koniec XIX wieku. W 1880 miasto przywitało cesarza Franciszka Józefa iluminacją elektrycznych lamp łukowych, a w 1885 światło rozbłysło w budynku magistratu. Początkowe bardziej lub mniej udane doświadczenia z wprowadzaniem oświetlenia elektrycznego doprowadziły do ogromnego zainteresowania tematem. Niebawem niemal każdą ważniejszą restaurację, hotel, zamożne mieszkanie czy fabrykę i biuro wyposażano w małe wytwórnie prądu elektrycznego. Miały je m.in. Teatr Słowackiego, Grand Hotel, firma masarska przy Floriańskiej, Colegium Medicum UJ. W 1899 stanęła elektrownia podgórska, a w 1900 krakowska przy ulicy Dajwór.

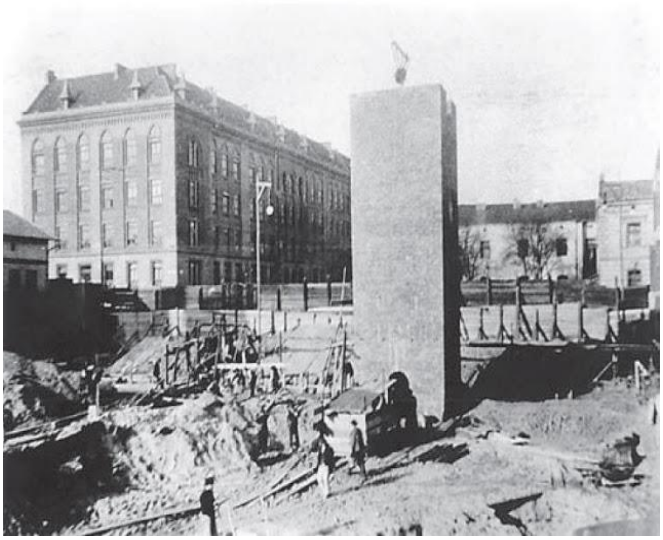

Plac budowy elektrowni przy ulicy Wawrzyńca w 1904 roku. W głębi budynek szkoły (obecnie Liceum Ogólnokształcące nr 6); z książki "Energetyka krakowska 1905-2005".

Zakład powstał jako część komunalnej gazowni krakowskiej i dopiero od 1908 r. funkcjonował samodzielnie pod nazwą **Elektrownia Miejska w Krakowie**[303]. Kompleks wybudowano w latach 1904–1905. Prace architektoniczno-budowlane nadzorował Jan Rzymkowski, inspektor Budownictwa Miejskiego, zaś nad wykonaniem części elektrycznej czuwał Kazimierz Gayczak, podlegający dyrekcji Krakowskiej Gazowni Miejskiej. Urządzeniem elektrowni kierował inż. A.W. Schlayen. Pierwsze prądnice wytwarzały prąd stały i napędzane były silnikami spalinowymi na paliwo gazowe. Uruchomienie zakładu nastąpiło w 1905 roku. Kilkakrotnie go przebudowywano, bo potrzeby wytwarzania prądu były coraz większe. W 1906 zainstalowano pierwszą przetwornicę wirującą, która umożliwiła produkcję prądu przemiennego trójfazowego i przesył energii do stacji kolejowej w Płaszowie. W latach 1906–1908 i w 1914 r. elektrownię rozbudowano. Nowe budynki również zaprojektował Jan Rzymkowski. Kolejne rozbudowy i modernizacje miały miejsce w latach 20. i 30. XX w. W 1939 roku w Krakowie działało 5 279 lamp elektrycznych, ważniejsze zabytki zaś starano się iluminować. W latach trzydziestych Kraków był uznawany za jedno z najlepiej oświetlonych miast europejskich. Elektrownia produkowała i odsprzedawała wówczas nie tylko energię elektryczną, ale także parę technologiczną. Jeszcze w 1957 r. produkowała 45% energii elektrycznej zużywanej w Krakowie (był to szczyt jej możliwości produkcyjnych: 90 000 MWh), ale od lat 60. zakład coraz bardziej obniżał produkcję, stając się przede wszystkim elektrociepłownią. W 1976 r. ostatecznie zaprzestano produkcji energii elektrycznej, a w 1984 r. także ciepła i pary technologicznej.

Budynki dawnej elektrowni przy ul. Dajwór 27 nadal wykorzystywane są przez branżę energetyczną – znajdują się tam biura firmy Tauron Dystrybucja S.A. Z kolei hale wzniesione w 1914 r. przy ul. św. Wawrzyńca 19 zostały współcześnie zaadaptowane na kompleks mieszkaniowo-usługowy. Teren jest zabudowywany kolejnymi obiektami, generalnie sprzecznymi z charakterem dzielnicy.

[303] ZESPÓŁ ELEKTROWNI MIEJSKIEJ, ob. Zakład Energetyczny, ul. Dajwór nr 27 (narożny ul. św. Wawrzyńca nr 19): budynek administracyjny, mur., ok. 1900, nadbud. II piętra 1908, *proj. Jan Rzymkowski*, nadbud. III piętra 1936, *proj. Franciszek Mączyński*, hala turbin (I), mur., 1904-1905 i 1907, *proj. Jan Rzymkowski*. hala turbin (II), mur., 1914, *proj. Jan Rzymkowski*, stara i nowa kotłownia, mur., 1904-1905 i 1914, *proj. Jan Rzymkowski*, nastawnia i rozdzielnia, mur., 1914, *proj. Jan Rzymkowski*.

Podstawa źródłowa

Źródła drukowane

- Akta wizytacji dekanatu krakowskiego z r. 1599 przeprowadzonej z polecenia kardynała Jerzego Radziwiłła, wyd. Cz. Skowron, Materiały do dziejów Kościoła w Polsce, t. 2, Lublin 1965.
- Atlas miasta Krakowa, pod red. K. Trafasa, Kraków 1988.
- Banach J., Widok Krakowa z roku 1493 i Konrad Celtis, Biuletyn Historii Sztuki, t. XIX: 1957, nr 4.
- Barycz H., Dokumenty i fakty z dziejów Reformacji IV. Historia zburzenia zboru krakowskiego w roku 1587, Reformacja w Polsce, R. 1953–1955 [druk: 1956].
- Corpus Inscriptionum Poloniae, t. VIII: Województwo krakowskie, pod red. Z. Perzanowskiego, z. 2: Bazylika Mariacka w Krakowie, wyd. Z. Piech, Kraków 1987.
- Cracovia artificum 1300–1550, wyd. J. Ptaśnik, M. Friedberg, Źródła do historii sztuki i cywilizacji w Polsce, t. 4–5, Kraków 1917–1948.
- Cracovia artificum 1551–1560, z. 1: 1551–1552, wyd. S. Pańków i Z. Wojas, Wrocław 1966.
- Cracovia artificum. Supplementa. Krakowskie środowisko artystyczne czasów Wita Stwosza, opr. B. Przybyszewski, Wrocław 1990.
- Decreta iuris supremi Magdeburgensis castri Cracoviensis. Die Rechtssptuche Oberhofs des deutschen Recht auf der Berg zu Krakau 1456–1481, hrsg. v. L. Łysiak, K. Nehlsen von Stryk, Frankfurt a/M. 1995.
- Długosz J., Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis, t. 1-3, Kraków 1863-1864.
- Enderle I., Plan miasta Krakowa z lat (1802–1805) 1807–1808, tak zwany senacki, wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku, wyd. H. Münch, Kraków 1959.
- Estreicher K., Sytuacyjny plan Krakowa, RK, t. 42: 1971.
- Handel żydowski w Krakowie w końcu XVI i w XVII wieku. Wypisy z krakowskich rejestrów celnych z lat 1593–1683, opr. J. M. Małecki, Kraków 1995.
- Katalog dawnych map wielkoskalowych Krakowa XVI–XIX wieku, pod red. M. Odlanickiego Poczobutta, Warszawa 1981.
- Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506, cz. I–IV, wyd. F. Piekosiński [w:] Monument medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, Kraków 1879–1882.
- Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno – urbanistyczne opracowane na zlecenie Zarządu Rewaloryzacji Zespołów Zabytkowych Krakowa, oprac. B. Krasnowolski, PP PKZ Oddział w Krakowie, PDNH, mpis. 1982 – 1986, Archiwum OT NID w Krakowie.
- Kraków. Atlas miast historycznych, t. V, red. Z. Noga, Kraków 2007.
- Księga cechowa złotników krakowskich 1462–1566, oprac. B. Dybaś, J. Tandecki, pod red. J. Pietrusińskiego, Warszawa 2000.
- Księga ławnicza kazimierska 1407–1427. Acta scabinalia Casimieriensia 1407–1427, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 1996.
- Księga wiertelnicza krakowska, cz. I–IV (1568–1606), wyd. K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Ł. Walczy, Fontes Cracovienses 5–8, Kraków 1997–2000.

- Księga wójtowska krakowska 1442–1443. Registrum domini advocati Cracoviensis 1442–1443, przygotowali do druku M. Niwiński, K. Jelonek-Litewka, A. Litewka, Kraków 1995.
- Księgi ławnicze krakowskie 1365–1376 i 1390–1397, wyd. S. Krzyżanowski, Kraków 1904.
- Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1392–1506, wyd. K. Kaczmarczyk, Wydawnictwa Archiwów Aktów Dawnych Miasta Krakowa, V, Kraków 1913.
- Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie 1507–1611, wyd. A. Kiełbicka i Z. Wojas, Fontes Cracovienses 1–2, Kraków 1993–1994.
- Księgi radzieckie kazimierskie. Acta consularia Casimiriensia 1369–1381 et 1385–1402, wyd. A. Chmiel, Kraków 1932.
- Materiały do słownika historyczno-geograficznego województwa krakowskiego w dobie Sejmu Czteroletniego (1788–1792), pod kier. W. Semkowicza opr. K. Buczek, Kraków 1939.
- Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400, cz. I–II, wyd. F. Piekosiński, J. Szujski [w:] Monumenta Medii Aevi Historica, Kraków 1877–1878.
- Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa, wyd. S. Estreicher, Kraków 1936.
- Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku, wyd. K. Follprecht, Kraków 2007.
- Plan Kołłątajowski Miasta Krakowa z 1785 roku, wyd. M. Odlanicki Poczobutt, Z. Traczewska-Białek, Zeszyty Naukowe AGH im. S. Staszica, nr 697, Geodezja, z. 53, 1978.
- Prawa, przywileje i statuta miasta Krakowa 1507–1795, t. I: 1507–1586, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1885; t. 2: 1587–1696, wyd. F. Piekosiński i S. Krzyżanowski [w:] Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, Kraków 1890–1909.
- Pruszcz Piotr Jacek (Hiacynt), Kleynoty stołecznego miástá Krakowa, albo koscioły, y co w nich iest widzenia godnego y znácznego, przez Piotra Hiacyntha Prvszcza, krotko opisane, Powtornie záś z pilnośćią przeyźrzáne, y do druku z additámentem nowych Kośćiołow y Relikwii S. podane, z pozwoleniem Zwierzchnośći Duchowney, Kraków 1745.
- Przywileje ustanawiające gminy wielkiego Krakowa (XIII–XVIII wiek), opr. B. Wyrozumska, Kraków 2007.
- Ptaśnik J., Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum [w:] Monumenta Poloniae typographica XV et XVI saeculorum, vol. I, Leopoli 1922.
- Rejestry gospód w Krakowie z lat 1632 i 1649, wyd. K. Follprecht, Fontes Cracovienses, 11, Kraków 2005
- Wejnert A., Najdawniejsza taryffa domów miasta Krakowa, Biblioteka Warszawska, t. 1, 1868.
- Węgierski W., Kronika zboru ewangelickiego krakowskiego, Kraków 1817.
- Wielewicki J., Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599 (włącznie), wyd. J. Szujski, Scriptores Rerum Polonicarum, t. 7, Kraków 1881.
- Źródła do dziejów zabudowy związanej z handlem we wschodniej części Rynku Głównego w Krakowie (XIV–XIX w.), wyd. K. Follprecht i K. Jelonek-Litewka, Kraków 2007.

Mapy i plany

- Plan oblężenia Krakowa przez Szwedów, 1655. Cracovia sedes Regia. Obsessa et a Serenissimo Sve[c]o[rum Gothorum Rege Carolo Gustavo deditione Capta d[ie] 8 Octob[ris] 1655. ANKr, Zbiór Kart., sygn. II-4.
- Plan oblężenia Krakowa przez wojska polsko-austriackie, 1657.Delin[eatio] Obsidionis Cracoviae a Polonis et Austriacis Formatae ac con-sumatae Augusto MDCLVII. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 3/VIIIa.
- Plan sytuacyjny Krakowa i okolic, ok. 1670. Tytułu brak. Opatrzony obszernym napisem informacyjnym dotyczącym lokacji Krakowa w 1257 r. ANKr, Zbiór Kart., sygn. III-1.
- Plan ,,szwedzki" Krakowa, 1702.Geometrisches Plan vom Schloss Wawel und die Stadt bei dem Cracuv [...].Krigsarkivet w Sztokholmie, sygn. XII/75b.
- Plan ,,saski" Krakowa, 1733/1734. Plan von Cracau. Autor nieznany. Plan wykonany tuszem i akwarelą na papierze rysunkowym, wymiary 65 × 43 cm, skala obliczona ok. 1: 7000, orientacja wschodnia. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa sygn. 18/VIIIa. Kopia kopii szwedzkiej przechowywanej w Krigsarkivet w Sztokholmie.
- Plan Krakowa konfederatów barskich, 1772.Plan de la Ville et faubourgs avec le chateau de Cracovie pris par Monsieur de Choisy le 2 février 1772. ,,Desiné par M. Stanislaus Vorcell". Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Fundacji XX. Czartoryskich, sygn. XVIII/Mp/1036.III.
- Plan Krakowa, Kazimierza i Podgórza, 1779. Tytułu brak. Charles de Höffern, cywilny inżynier okręgowy cyrkułu wielickiego, geodeta. Rysunek tuszem na kalce płótnowanej, lawowany akwarelą, wymiary 77 × 55 cm, podziałka podana w krokach zwyczajnych i w sążniach wiedeńskich, skala przeliczona 1: 7500. ANKr, Zbiór Kart., sygn.II-13.
- Plan Krakowa, 1783 (w kopii z 1792). Wymiar geometryczny miasta Krakowa z przyległościami, dopełniony w 1783 r. przez M[arcina] Józefa Kromera, Jeometrę Przysięgłego, kopiowany zaś w r. 1792 w tym egzemplarzu przez Józefa Czecha, Jeometrę JKM-ci Przysięgłego. ANKr, Zbiór Kart., sygn. II-18.
- Plan ,,kołłątajowski" Krakowa, 1785.Planta Miasta Krakowa z przedmieściami Roku MDCCLXXXV zrobiona. "Maciej Dębski wymierzył i opisał, Kazimierz Szarkiewicz odrysował w Krakowie". Muzeum Historyczne Miasta Krakowa. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 2104/VIII.
- Plan ,,pruski" Krakowa i okolic, 1794. Situations Plan der Stadt Krakau. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 71/VIIIa.
- Plan ,,pruski" Krakowa, 1794. Plan der Stadt Krakau. Autor nieznany. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 26/VIIIa.
- Plan Wolnego Miasta Krakowa, 1817.Grundriss der freien Stadt Krakau. Meno Passeck Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 8/T/VIIIa.
- Plan Wolnego Miasta Krakowa w obrębie okopów 1831.[Tadeusz] Mostowski. Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 22/T/ a.
- Plan Krakowa w obrębie okopów, 1836.Plan miasta Krakowa w obrębie okopów. Nakładem D[aniela] E[dwarda] Friedleina w Krakowie. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. C II 2623.

- Plan Krakowa i Podgórza,1847.Plan von Kracau mit Podgorze und der nächstem Umgebung. ANKr, Zbiór Kart., sygn. II-31.
- Plan katastralny Krakowa, 1848 (w odbitce z 1856).Stadt Krakau mit den Vorstädten Kleparz, Czarna Wieś, Piasek, Stradom, Wesoła, Smoleńsko und Kazimierz samt Kawiory in Galizien Krakauer Kreis, Bezirk Stadt Krakau 1848. ANKr, Zbiór Kart., sygn. I-16.
- Atlasowy plan Krakowa, 1881. Plan von Krakau revidirt im Jahre 1881.Carl Kummerer Ritter von Kummersberg. ANKr, Zbiór Kart., sygn.II-42.
- Plan Krakowa, 1912.Plan Wielkiego Krakowa 1: 12 500.Wykonano w Budownictwie miejskim Oddział B [...] Starszy budowniczy A[ndrzej] Kłeczek, rysował Kazimierz Stolecki, Litogr [afi a] A[ureliusz] Pruszyński. Biblioteka Jagiellońska, sygn. M 41/29.
- Mapa wojskowa Krakowa i okolic, 1888.General-Übersichts-Plan von Krakau, 1: 25 000. Im Auftrage des k.u.k. Reichs Kriegs Ministeriums ausgefürht im Fortificatorischen Evidenz-Buereau des k.u.k. Technischen Militär-Comité, als photolitographische Reduction der Special-Übersichts-Pläne 1: 10,000. Archiwum OT NID w Krakowie.
- Najnowszy plan Stoł[ecznego] Król[ewskiego] Miasta Krakowa wykonany przez Bud[ownictwo] Miejs[kie] Oddz. B w Krakowie w roku 1916. „Zestawił i rysował Kazimierz Stolecki, archiwariusz Budownictwa Miejskiego, Oddz. B. Litografował Karol Kranikowski, Kraków". ANKr, Zbiór Kart., sygn. II-71.
- Plan rejonizacji Krakowa, 1941.Krakau. Kontrollrayone für den Aussendienst. Z. L. Świerkosz. Städt[isches] Wohnungsamt: Aussendienst. ANKr, Zbiór Kart., sygn. Okupacja 6.
- Plan Krakowa, 1947.Szczegółowy plan Krakowa z przyległymi gminami stan z 1947 roku. Opracował M. Kubiczek. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, sygn. B II 496.

Wybrana bibliografia

Wykaz skrótów

BK	Biblioteka Krakowska
KHKM	„Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”
KRA	„Krakowski Rocznik Archiwalny”
MA	„Materiały Archeologiczne”
OZ	„Ochrona Zabytków”
RK	„Rocznik Krakowski”
TKUiA	„Teka Komisji Urbanistyki Architektury”
SA	„Sprawozdania Archeologiczne”

- Bałaban M., Historja Żydów w Krakowie i na Kazimierzu (1304–1868), t. I: 1304–1655, Kraków 1931 [reprint: Kraków 1991].
- Banach J., Dawne widoki Krakowa, wyd. 2, Kraków 1983.
- Barbacki M., Wczesnośredniowieczne początki rozwoju sieci dróg w Krakowie, cz. 1–2, TKUiA, 26–27: 1993/1994–1995.
- Bardel F., Miasto Podgórze. Jego powstanie i pierwszych 50 lat istnienia, Kraków 1901.
- Barwiński Eugeniusz, Kraków na początku XIX wieku, "Rocznik Krakowski", t. 18: 1919, s. 30-49.
- Bąkowski K., Dawne kierunki rzek pod Krakowem, RK t. 5: 1902.
- Bąkowski K., Dzieje Krakowa, Kraków 1911
- Bąkowski K., Historia Krakowa w zarysie, „Biblioteka Krakowska” 6 (1898).
- Beiersdorf Z., Kornecki M., Strategia realizacji konserwatorskiej wizji Krakowa. Tezy programowe /w:/ Przeszłość i przyszłość zabytkowego Krakowa, Kraków 1994, s. 79 – 91.
- Bicz-Suknarowska M., Niewalda W., Rojkowska H., Zabudowa rezydencjonalna (kanonicza) dawnego Okołu w XVI wieku [w:] Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku, BK, nr 136, Kraków 1997.
- Bicz-Suknarowska M., Niewalda W., Rojkowska H., Zabudowa ulicy Kanoniczej w Krakowie na tle urbanistyki średniowiecznego Okołu [w:] Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań 1995, t. 1.
- Bielański A.K., Materiały do historii powodzi w dorzeczu Górnej Wisły, Kraków 1984.
- Bieniarzówna J., Krakowska rada miejska w czasach saskich, RK, t. 47: 1976.
- Bieniarzówna J., Mieszczaństwo krakowskie XVII wieku. Z badań nad strukturą społeczną miasta, Kraków 1968.Bieniarzówna J., Rzeczpospolita Krakowska 1815–1846, Kraków 1948.
- Bogdanowski J., Warownie i zieleń twierdzy Kraków, Kraków 1979.
- Bogdanowski J., Problemy metodologiczne rewaloryzacji urbanistyczno – krajobrazowej miasta zabytkowego na przykładzie Kazimierza krakowskiego, Warszawa 1985.
- Böhm A., Podwyższenie wałów przeciwpowodziowych w Krakowie jako problem krajobrazowy, [w:] Sztuka ogrodów w krajobrazie miasta, Wrocław 1997.

- Borowiejska-Birkenmajerowa M., Demel J., Działalność urbanistyczna i architektoniczna Senatu Wolnego Miasta Krakowa w latach 1815–1846, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki" t. 4, Warszawa 1963.
- Broda J., Cech włóczków krakowskich, „Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych" 1954, R. XVI.
- Brodziński K., Wspomnienia mojej młodości, Kraków 1928.
- Broński K., Ruch budowlany w Krakowie pod okupacją hitlerowską, RK, t. 53: 1987.
- Brzoza C., Kraków między wojnami. Kalendarium 28 X 1918 – 6 IX 1939, Kraków 1998
- Chmiel A., Domy krakowskie: Ulica Grodzka, cz. I–II, BK, nr 81, 85, Kraków 1934–1935.
- Chwalba A., Kraków w latach 1945–1989, w: Dzieje Krakowa, red. J. Bieniarzówna,
- Dąbrowska-Budziło K., Panoramy Krakowa jako przejaw dziedzictwa kulturowego, Krajobraz Krakowa wobec zagrożeń Materiały z Sesji Naukowej odbytej 22 kwietnia 2007 roku [w:] Kraków w dziejach narodu, red. Naukowy serii J. M. Małecki, s. 47-67, TMHiZK, Kraków 2007
- Dąbrowski J., Czy Kazimierz i Kleparz założono jako miasta konkurencyjne dla Krakowa [w:] Księga pamiątkowa. Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu, Kraków 1960.
- Dettloff P., Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka, Kraków 2006.
- Dobosz P., Prawne problem pomników historii – staromiejskich zespołów zabytkowych determinowane zasadą zrównoważonego rozwoju /w:/ Inżynieryjne problem odnowy staromiejskich zespołów zabytkowych. VII Konferencja Naukowo – techniczna REW – INŻ. 2006, T. 1, Kraków 2006, s. 49 – 57.
- Dobrowolski T., Sztuka Krakowa, wyd. V, Kraków 1978
- Dudzic-Gyurkovich K., Gyurkovich M., Bulwary Wiślane – zielony „salon" Krakowa, „Czasopismo Techniczne" 2008, z. 2A.
- Dyba O., Róziewicz M., Kraków. Katalog zabytków architektury, Kraków 2006
- Dzieje Krakowa, pod red. J. Bieniarzówny, J. M. Małeckiego, J. Mitkowskiego; t. 1: J. Wyrozumski, Kraków do schyłku wieków średnich, Kraków 1992; t. 2: J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, Kraków w wiekach XVI-XVIII, Kraków 1984; t. 3: J. Bieniarzówna, J. M. Małecki, Kraków w latach 1796–1918, Kraków 1979; t. 4: Kraków w latach 1918–1939, Kraków 1997; t. 5: A. Chwalba, Kraków w latach 1939–1945, Kraków 2002; t. 6: Tenże, Kraków w latach 1945-1989, Kraków 2004.
- Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764, pod red. K. Lepszego, Kraków 1964.
- Dzikówna J., Kleparz do 1528 roku, BK, nr 74, Kraków 1932.
- Encyklopedia Krakowa, red. Stachowski A. H., Warszawa-Kraków 2000
- Estreicher K., Kraków. Przewodnik dla zwiedzających miasto i jego okolice. Kraków 1938.
- Fabiański M., Purchla J., Historia architektury Krakowa w zarysie, Kraków 2001.
- Firlet E. M., Najstarsza panorama Krakowa, Kraków 1998.
- Firlet E., Konserwacja i restauracja dziedzictwa architektoniczno - urbanistycznego Krakowa w latach 1815 – 2003, Katalog wystawy Muzeum historycznego Miasta Krakowa, Kraków 2003.

- Firlet J., Pianowski Z., Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań, Kwartalnik Architektury i Urbanistyki, t. 44: 2000, z. 4.
- Firlet J., Pianowski Z., Uwagi o topografii i wczesnośredniowiecznego Wawelu, Acta Archeologica Waweliana, t. 3: 2006.
- Firlet J., Wawelska rezydencja władcy około roku 1000 [w:] Polska na przełomie I i II tysiąclecia. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Poznań 2000, pod red. S. Skibińskiego, Poznań 2001.
- Fischinger A., Główne kierunki włoskiej twórczości renesansowej w Polsce XVI wieku [w:] Renesans. Sztuka i ideologia. Materiały Sympozjum Naukowego Komitetu Nauk o Sztuce PAN, Kraków, czerwiec 1972 oraz Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Kielce, listopad 1973, Warszawa 1976
- Follprecht K., Właściciele nieruchomości w Krakowie w 1655 roku, BK, nr 142, Kraków 2001.
- Follprecht K., Zmiany własności nieruchomości w Krakowie związane z kasatami klasztorów przełomu XVIII i XIX w., Hereditas Monasteriorum, t. 5: 2014, s. 27-41.
- Frančić M., Kraków – kalendarz dziejów. Od prawieków do wybuchu I wojny światowej, Kraków 1998.
- Frycz J., Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795 – 1918, Warszawa 1975.
- Gaczoł A., Kraków. Ochrona zabytkowego miasta – rzeczywistość, czy fikcja, Kraków 2009.
- Gajda Z., Przewodnik po Krakowie dla medyków czyli Kraków medyczny w aspekcie historycznym, Kraków 2015.
- Gapski H., Klasztory krakowskie w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. Analiza przestrzenna środowisk zakonnych, Lublin 1993.
- Girguś R., Strupczewski W., Wyjątki ze źródeł historycznych o nadzwyczajnych zjawiskach hydrologiczno-meteorologicznych na ziemiach polskich od X do XVI wieku, Warszawa 1965.
- Grabowski A., Ogrody i parki dawnego Krakowa, Kraków 2008.
- Grabowski A., Starożytnicze wiadomości o Krakowie, Kraków 1852.
- Grabowski Ambroży, Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego, wyd. Stanisław Estreicher, t. I, Kraków 1909 (Biblioteka Krakowska, nr 40).
- Haratym A., Kraków (z miastami Kazimierzem i Kleparzem oraz przedmieściami i najbliższą okolicą) [w:] Mirosław Nagielski, Krzysztof Kossarzecki, Łukasz Przybyłek, Andrzej Haratym, Zniszczenia szwedzkie na terenie Korony w okresie potopu 1655-1660, Warszawa 2015, s. 325-373.
- Ingarden R., Ochrona Krakowa przed powodzią Wisły. Odczyt wygłoszony w streszczeniu na ogólnem zebraniu VI-ego zjazdu Techników Polskich w Krakowie 14.09.1912, odbitka z Pamiętnika VI Zjazdu Techników Polskich, Kraków 1916
- Inwentarz archiwum miasta Kazimierza pod Krakowem 1335–1802, opr. M. Friedberg, Warszawa 1966.
- Jamka R., Kraków w pradziejach, Wrocław 1963.
- Jamroz J. Układ przestrzenny Krakowa sprzed i po lokacji 1257 r., TKUiA, 12: 1968.
- Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie, wyd. A. Przezdziecki, Kraków 1870, t. 5.
- Janczykowski J., Problemy konserwatorskie Krakowa, Wiadomości Konserwatorskie 21/2007, s. 50 – 53.

- Jarosławiecka-Gąsiorowska M., Architektura neoklasycystyczna w Krakowie, RK, t. 24: 1933.
- Kadłuczka A., Ochrona zabytków Krakowa. Historia i teraźniejszość /w:/ Kraków 2000, Kraków 2000, s. 57 – 73.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce, IV, Miasto Kraków, pod red. J. Szablowskiego, cz. 1: Wawel, Warszawa 1965; pod red. A. Bochnaka, J. Samka, cz. 2: Kościoły i klasztory Śródmieścia 1, Warszawa 1971; cz. 3: Kościoły i klasztory Śródmieścia 2, Warszawa 1978; pod red. I. Rejduch-Samkowej, J. Samka, cz. 4: Kazimierz i Stradom, kościoły i klasztory 1, Warszawa 1987; cz. 5: Kazimierz i Stradom, kościoły i klasztory 2, Warszawa 1993; cz. 6: Kazimierz i Stradom, judaica: bożnice, budowle publiczne i cmentarze, Warszawa 1995; cz. 8: Kleparz, kościoły i klasztory, Warszawa 2000; red. J. Daranowska-Łukaszewska, R. Henoch-Marendziuk, cz. 7: Zwierzyniec, Nowy Świat, Półwsie Zwierzynieckie, Warszawa 1995.
- Kawecki S., Opis miasta Krakowa w obrębie okopów w 1836 roku, wyd. A. Chmiel, Kraków 1927.
- Kęder I., Kęder W., Kościoły nieistniejące [w:] Encyklopedia Krakowa, Warszawa-Kraków 2000, s. 450-451.
- Klein F., Planty krakowskie, Kraków 1911.
- Kłeczek A., O planach regulacyjnych miasta Krakowa, "Architekt", R. 25: 1932, z. 1 – 2.
- Kmietowicz O., Drathowa I., Wstępna rekonstrukcja naturalnej topografii centrum Krakowa, MA, 15: 1974
- Kobylański J., O dawnych i obecnym zwierzyńcu w Krakowie, Lwów 1929.
- Kolberg O., Wisła, jej bieg, własności, spławności, Warszawa 1861.
- Komorowski W., Kęder I., Ikonografia kościoła Dominikanów i ulicy Grodzkiej w Krakowie, Kraków 2005.
- Komorowski W., Krasnowolski B., Architektoniczny pejzaż Krakowa około roku 1400 [w:] Za-budowa ulicy Kanoniczej w Krakowie na tle urbanistyki średniowiecznego Okołu. Sztuka około 1400. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, t. 1, Poznań 1995.
- Komorowski W., Pałace miejskie Krakowa pierwszej połowy XIX w., Teki Krakowskie, t. XIII 2001.
- Komorowski W., Ratusze krakowskie, ,,Krakowska Teka Konserwatorska", t. VI: 2007.
- Konieczna W., Początki Kazimierza (do r. 1419), BK, nr 94, Kraków 1938.
- Korman L., Krakowski Kazimierz w literaturze naukowej. Bibliografia za lata 1989 – 2011, Peregrinus Cracoviensis, Z. 23, 2012, s. 199 – 264.
- Kościół krakowski w tysiącleciu, pod red. ks. G. Rysia, Kraków 2000.
- Krajobraz Krakowa wobec zagrożeń. Materiały z Sesji Naukowej odbytej 22 kwietnia 2007 roku [w:] ,,Kraków w dziejach narodu", red. naukowy serii J. M. Małecki, TMHiZK, Kraków 2007
- Krakowski P., Okres eklektyzmu i historyzmu w architekturze krakowskiej (1850–1900) [w:] Problemy ochrony architektury najnowszej (1850–1939), ,,Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", seria B, t. 29, Warszawa 1971.
- Kraków i Norymberga. O topografii dwóch centrów kulturalnych Europy. Katalog wystawy, Norymberga 1989.Kraków, jego dzieje i sztuka, pod red. J. Dąbrowskiego, Kraków 1965.
- Kraków w chrześcijańskiej Europie, X–XIII w. Katalog wystawy, Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, pod red. E. Firlet, Kraków 2006.

- Kraków, Dziedzictwo wieków, pod red. J. M. Małeckiego, Kraków 2006.
- Kraków. Rozszerzanie granic 1909–1915, wyd. K. Rolle, Kraków 1939.Kraków. Studia nad rozwojem miasta, pod red. Jana Dąbrowskiego, Kraków 1957.
- Krasnowolski B. Historyczne przemiany krajobrazu Krakowa, Krajobraz Krakowa wobec zagrożeń Materiały z Sesji Naukowej odbytej 22 kwietnia 2007 roku [w:] Kraków w dziejach narodu, red. Naukowy serii J. M. Małecki s.7- 46 TMHiZK, Kraków 2007
- Krasnowolski B., Kraków. Kazimierz ze Stradomiem i dawną Łąką św. Sebastiana. Studium historyczno-urbanistyczne, Kraków 1982-1985.
- Krasnowolski B., Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych [w:] Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007 (Biblioteka Krakowska, nr 150), s. 355-426.
- Krasnowolski B., Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku, Kraków 2004.
- Krasnowolski B., Młynówka Królewska – geneza i przekształcenia, RK, t. 69: 2003.
- Krasnowolski B., Układ przestrzenny krakowskiego Kazimierza w w. XIV, RK, t. 54: 1988.
- Krasnowolski B., Ulice i place krakowskiego Kazimierza, Kraków 1992.
- Krasnowolski B., Z badań nad architekturą i urbanistyką krakowskiego Kazimierza w okresie późnośredniowiecznym i nowożytnym, "Rocznik Krakowski", t. LV: 1989, s. 103-112.
- Kronika Krakowa, red. Małecki J., Kurz A., Wyrozumski J., Warszawa 1996
- Kutrzeba S., Finanse Krakowa w wiekach średnich, RK, t. 3: 1899.
- Kutrzeba S., Ptaśnik J., Dzieje handlu i kupiectwa krakowskiego, RK, t. 14: 1910.
- Laberschek J., Krakowski zespół osadniczy w wiekach XIII i XIV. Rozwój terytorialny, RK, t. 71: 2005.
- Laberschek J., Rozwój przestrzenny krakowskiego zespołu osadniczego extra muros XIII-XVIII w. [w:] Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007 (Biblioteka Krakowska, nr 150), s. 297-354.
- Litewka A., Rozszerzenie granic Krakowa 1941–1948, ,,Studia Historyczne", 35: 1984, nr 3.
- Łuszczkiewicz W., Najstarszy Kraków na podstawie badania dawnej topografii, RK 2 (1899), s. 1–28.
- Łuszczkiewicz Władysław, Stare cmentarze krakowskie, ich zabytki sztuki i obyczaju kościelnego, "Rocznik Krakowski", t. 1: 1898, s. 9-36.
- Marcinek R., Ogród księży bernardynów w Krakowie [w:] ,,Wiadomości konserwatorskie Województwa Krakowskiego", t. VIII, Kraków 1998, s. 155-175.
- Marcinek R., Plany katastralne dla miejscowości w Małopolsce. Wstęp do identyfikacji zasobu [w:] ,,Teki Krakowskie", t. XVI [Kraków 2010], s. 123-206.
- Marcinek R., Myczkowski Z., Bohm A., Bulwary wiślane, w: seria Parki Krakowa, Kraków 2012.
- Marcinek R., Myczkowski Z., Siwek A., Park kulturowy jako forma ochrony krajobrazu kulturowego (historycznego). Analiza skuteczności ochrony krajobrazu za pomocą szczególnej formy ochrony z mocy ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz ze sformułowaniem wniosków w zakresie propozycji zmian legislacyjnych, Kraków 2017. http://krajobrazmojegomiasta.pl/wydawnictwa;
- Mastalerzówna M., Przemieście Stradom w wiekach średnich [w:] Studia nad przedmieściami Krakowa, Kraków 1938 (Biblioteka Krakowska, nr 94), s. 91-125.

- Mikułowski-Pomorski J., Krajobraz Krakowa w europejskiej przestrzeni, Krajobraz Krakowa wobec zagrożeń Materiały z Sesji Naukowej odbytej 22 kwietnia 2007 roku [w:] Kraków w dziejach narodu, red. Naukowy serii J. M. Małecki, s. 69-94, TMHiZK, Kraków 2007
- Mitkowski J., Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich, [w:] Kraków. Studia nad rozwojem miasta, red. J. Dąbrowski, Kraków 1957.
- Mitkowski J., Lokacja Krakowa i powstanie układu urbanistycznego miasta, OZ, t. 8: 1950, z. 3.
- Münch H., Kraków do roku 1257 włącznie (szkic historyczno-urbanistyczny), TKAiU, 3: 1958.
- Murzyn M., Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji, Kraków 2006.
- Myczkowski Z., Krajobraz wyrazem tożsamości w wybranych obszarach chronionych w Polsce, Kraków 1998.
- Myczkowski Z., Park kulturowy jako forma obszarowej ochrony zabytków [w:] Ochrona zabytków nr 2 2007 (wyd. 2008) s. 105 – 116, KOBiDZ Warszawa 2008
- Myczkowski Z. Forczek-Brataniec U., Wizualne aspekty tożsamości miejsca – konflikty [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Czasopismo Techniczne Politechnika Krakowska Zeszyt 10/2007 (rok 104) s 150 – 153
- Myczkowski Z. Korzeń J., Parki kulturowe – zasady tworzenia i zarządzania (1) [w:] URBANISTA 2(38), s. 28 – 30, 3(39), s. 29 – 31, Warszawa 2006;
- Myczkowski Z. Wielgus K., Krajobrazy zaniechane [w:] Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, Czasopismo Techniczne Politechnika Krakowska Zeszyt 10/2007 (rok 104) s 179 – 181
- Mydel R., Kraków. Poszerzanie granic miasta i reorganizacja dzielnic administracyjnych, ,,Zeszyty Naukowe UJ. Prace Geograficzne", 1977, nr 480.
- Mydel R., Rozwój urbanistyczny Krakowa po drugiej wojnie światowej, Kraków 1994.
- Namaczyńska S., Kronika klęsk elementarnych w Polsce (1648-1696), Lwów 1937.
- Nieruchomości miasta Krakowa w czasach Sejmu Czteroletniego. Opis z 1792 roku, wyd. Kamila Follprecht, Kraków 2007.
- Niewalda W., Krasnowolski B., Układy urbanistyczne Okołu – próba rekonstrukcji, TKUiA, 15: 1981.
- Niewalda W., Rojkowska H., Czapczyńska D., Komorowski W., Studium historyczno-konserwatorskie Okołu. Studium krajobrazowe, PKZ Pracownia Badań Architektonicznych, kier pracowni Marek Cempela, Kraków 1989 mpis
- Niewalda W., Rojkowska H., Zabudowa rezydencjonalna (możnowładcza) dawnego Okołu w XVI wieku [w:] Między gotykiem a barokiem. Sztuka Krakowa XVI i XVII wieku, BK, nr 136, Kraków 1997.
- Niewalda W., Rojkowska H., Zaitz E., Średniowieczne fortyfikacje Krakowa. Odcinek północny w świetle ostatnich badań, ,,Krakowska Teka Konserwatorska", 2: 2001.
- Niwiński M., Wójtostwo krakowskie w wiekach średnich, BK, nr 95, Kraków 1938.
- Noga Z., Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy, Kraków 2003.
- Nowe studia nad rozwojem miasta, red. Jerzy Wyrozumski, Kraków 2007 (BK 150).
- Odlanicki-Poczobutt M., Traczewska -Białek Z., Plan Kołłątajowski źródłem informacji o Krakowie, RK, t. 48: 1977 [tu reprodukcja planu w skali oryginału].

- Ostrowski J., Kraków, Kraków 1992.
- Patkaniowski M., Krakowska rada miejska w wiekach średnich, BK, nr 82, Kraków 1934.
- Pianowski Z., Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w IX–XIX wieku, Kraków 1991.
- Piaskowski R., Krajobraz miast historycznych – o potrzebie zarządzania zintegrowanego, Renowacje i Zabytki 1/2020, s. 136 – 145.
- Pieradzka K., Kraków w relacjach cudzoziemców X–XVII w., RK, t. 28: 1937.
- Pietrusiński J., Złotnicy krakowscy XIV–XVI wieku i ich cech, Warszawa 2000.
- Planty Krakowskie. Historia. Rewaloryzacja. Dzień dzisiejszy, Kraków 2006.
- Przewodnik abo kościołów krakowskich krótkie opisanie wydany w 1603 z widokami Krakowa, którego już nie ma, opr. Justyna Kiliańczyk-Zięba, Kraków 2002.
- Przybyło T., Bieżące funkcjonowanie Parku Kulturowego Stare Miasto, Renowacje i Zabytki 1/2020, s. 64 – 83.
- Purchla J., Jak powstał nowoczesny Kraków, Kraków 1990.
- Purchla J., Matecznik polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w dobie autonomii galicyjskiej, Kraków 1992.
- Radwańska T., Umocnienia Okołu w Krakowie, MA, 12: 1971.
- Radwański K., Kraków głównym ośrodkiem organizacji protopaństwowej Wiślan [w:] Archeologia w teorii i praktyce, pod red. A. Buko, P. Urbańczyka, Warszawa 2000.
- Radwański K., Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny, Kraków 1975.
- Radwański K., Mury obronne Kazimierza i Krakowa w badaniach archeologicznych, MA, 23: 1986.
- Rajman J., Kraków. Zespół osadniczy, proces lokacji, mieszczanie do roku 1333, Kraków 2004.
- Rederowa D., Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porozbiorowego, RK, t. 34: 1959.
- Rekomendacja UNESCO W Sprawie Historycznego Krajobrazu Miejskiego, https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Rekomendacje/rekomenkrajobraz.pdf
- Rojkowska – Tasak H., Zarządzanie na obszarze światowego dziedzictwa w Krakowie, Materiały 15 Kongresu OWHC, Kraków 2019. https://owhc2019krakow.org/krakow/managament-of-the-world-heritage-site-in-krakow/
- Role K., Kraków. Rozszerzenie granic 1909-1915, Kraków 1931.
- Rożek M., Nieistniejące kościoły Krakowa, "Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej", 1983 (R. 33), s. 95-120.
- Sikora L., Szwedzi i Siedmiogrodzianie w Krakowie od 1655 do 1657 roku, Kraków 1908 (Biblioteka Krakowska, nr 39).
- Siwek A., Decyzje o wpisie do rejestru zabytków, a problematyka ochrony krajobrazu kulturowego, /w: / Materiały Międzynarodowej Konferencji Konserwatorskiej Kraków 2000, t. 3, - „Teoria i praktyka w ochronie zabytków architektury, zespołów i miejsc historycznych", Kraków 1998, s. 132 – 136.
- Siwek A., Kraków - historyczny zespół urbanistyczny. Ku nowej deklaracji wyjątkowej uniwersalnej wartości miejsca światowego dziedzictwa i monitorowaniu zachowania atrybutów wartości /w:/ Wyjątkowa uniwersalna wartość, a monitoring dóbr Światowego Dziedzictwa, Warszawa 2011, s. 84 – 115.

- Siwek A., Monitoring zabytków w kontekście zarządzania miejscem światowego dziedzictwa, /w:/ Wybrane zagadnienia zarządzania dobrami UNESCO w Polsce, red. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 147 – 166.
- Siwek A., Po co nam park kulturowy? – geneza i specyfika formy ochrony zabytków, Renowacje i Zabytki, 1/2020, s. 26 – 41.
- Skowron R., Wawel w okresie Wolnego Miasta Krakowa, Studia Waweliana, t. III, 1994.
- Skowron R., Wawel. Kronika dziejów, t. 1: Od pradziejów do roku 1918, Kraków 2001.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa 1883.
- Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu, cz. I–IV, opr. W. Bukowski, J. Kurtyka, J. Laberschek, Z. Leszczyńska-Skrętowa, A. Marzec, F. Sikora, M. Wilamowski, M. Wolski, M. Zdanek, pod red. J. Wiśniewskiego, F. Sikory, W. Bukowskiego, Wrocław–Kraków 1980–2006.
- Sokołowski E., Dzieje klasztoru OO. Bernardynów, Kraków 1949.
- Stoksik J., Galicyjski kataster gruntowy. Jego geneza, dzieje i spuścizna aktowa, „Archeion", t. 73: 1975.
- Stoksik J., Znane i nieznane plany Krakowa z XVII–XVIII w. w wykonaniu geodetów Akademii Krakowskiej, KRA, t. XI: 2005.
- Studia nad przedmieściami Krakowa, pod red. J. Dąbrowskiego, Kraków 1938.
- Supranowicz E., Nazwy ulic Krakowa, Kraków 1995
- Szmygin B., Rekomendacja o Historycznym Krajobrazie Miejskim – wdrożenie zmiany paradygmatu w ochronie miast historycznych, Budownictwo i Architektura 12(4) (2013) 117-126.
- Szmygin B., Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie, Warszawa - Lublin 2016.
- Szpitale [w:] Encyklopedia Krakowa, Warszawa-Kraków 2000, s. 960.
- Szujski J., Piekosiński F., Stary Kraków, Kraków 1901;
- Świętego Sebastiana, ulica [w:] Encyklopedia Krakowa, Warszawa-Kraków 2000, s. 972.
- Świszczowski S., Miasto Kazimierz pod Wawelem, Kraków 1981.
- Tobiasz M., Rzeka Rudawa, Kraków 1974.
- Tomkowicz S., Klasztor szpitalny św. Jadwigi, "Rocznik Krakowski", t. 22: 1929, s. 59-79.
- Tomkowicz S., Kołłątajowski plan Krakowa z r. 1785, "Rocznik Krakowski", t. 9: 1907, s. 149-176.
- Tomkowicz S., Plan rynku krakowskiego z roku 1787, RK, t. 9: 1907.
- Tomkowicz S., Przyczynki do historii kultury Krakowa w pierwszej połowie XVII w., Lwów 1912.
- Tomkowicz S., Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów. Ich nazwy i zmiany postaci, Kraków 1926 (Biblioteka Krakowska, nr 63-64).
- Torowska J., Planty Krakowskie. Przewodnik dla nauczycieli, Kraków 2003.
- Urbańczyk A., Cyrk Edison .Pierwsze kino Krakowa 1906-1912, Kraków 1985
- Wachholz L., Szpitale krakowskie 1220–1920, BK, nr 59, 60, Kraków 1921, 1924.
- Walawender A., Kronika klęsk elementarnych (1450-1586), Lwów 1932.
- Włodarczyk M., Dwa miasta Krakowa : modernizm lat 1945-1990 w dzielnicach Kazimierz i Podgórze: wybrane przykłady: lista obiektów architektonicznych SARP Oddział Kraków, Kraków 2014.

- Wojewódzki program ochrony dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Małopolski na lata 2005 – 2009.
- Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2010 – 2013.
- Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2014-2017.
- Wojewódzki program opieki nad zabytkami w Małopolsce na lata 2018-2021.
- Wspomnienia Ambrożego Grabowskiego. wyd. St. Estreicher. Kraków 1909, T.II.
- Zachariasz A., Z badań nad historią zabezpieczeń przeciwpowodziowych na Wiśle w Krakowie, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O. PAN w Krakowie", t. XXX, Kraków 1998.
- Zachorowski S., Kraków biskupi, RK, t. 8: 1906.
- Zaitz E., Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie Krakowa [w:] Kraków w chrześcijańskiej Europie X–XIII w. Kraków in christian Europe, 10th–13th, Katalog wystawy, Kraków 2006.
- Zaremska H., Ulica Żydowska w Krakowie XIV – pierwsza połowa XV w., KHKM, t. 47: 1999.
- Zasady tworzenia parku kulturowego, zarządzania nim oraz sporządzania planu jego ochrony. Materiały instruktażowe dla gminnych samorządów terytorialnych autorów planów ochrony, wojewódzkich i samorządowych konserwatorów zabytków, kier. tem./koord.: Z. Myczkowski, kons. nauk.: A. Böhm, M. Łuczyńska-Bruzda, współaut.: J. Środulska-Wielgus, K. Wielgus, K. Stokłosa, U. Forczek-Brataniec, A. Skrzyńska i inni, IAK, KOBiDZ, Kraków – Warszawa, 2005.
- Zbroja B., Miasto umarłych. Architektura publiczna Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868 – 1939, Kraków 2005.
- Zbroja B., Jewish Architects in Cracow 1868-1939, "Scripta Judaica Cracoviensia", t. 4, 2006.
- Zielińska T., Szlacheccy właściciele nieruchomości w miastach XVIII w., Warszawa 1987.
- Zuziak Z., Ożywianie przestrzeni krakowskiego Kazimierza – ideowe i pragmatyczne aspekty rewitalizacji miejskiej /w:/ Miasto historyczne. Potencjał i dziedzictwo, Kraków 1997, s. 176 – 189.
- Żaki A., Początki Krakowa, Kraków 1965.
- Żółciak J., Zarys przemian dziejowych miasta Podgórza oraz wsi Płaszów, Rybitwy, Przewóz – historycznych miejscowości Dzielnicy XIII (wybrane zagadnienia), [w:] Wolne Królewskie Miasto Podgórze, Płaszów, Rybitwy i Przewóz. Zarys przemian historycznych, red. J. Żółciak, Kraków 1996.